

ВЕСНІК

Мазырскага
дзяржаўнага
педагагічнага
універсітэта

МГПУ ім. І.П. Шамякіна

2002

Галоўны рэдактар:
В.В.Валетаў

Рэдакцыйная калегія:
М.М. Ягораў (адказны сакратар), В.І. Башмакоў,
В.С. Болбас (намеснік галоўнага рэдактара), А.М. Булыка, І.М. Масло,
В.А. Іпацьёў, В.П. Рэдзькін, У.Дз. Кніга, Т.М. Ліпская, М.М. Пікулік,
А.І. Рэвуцкі, У.С. Савенка, Л.С. Цвірко, В.І. Чэчат, В.В. Шапялевіч,
У.М. Сяргей, В.В. Шур, М.Дз. Юдзін

Заснавальнік
Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
Рэгістрацыйны № 1508

Адрас рэдакцыі:
247760 Рэспубліка Беларусь,
Гомельская вобласць, г.Мазыр,
вул.Студэнцкая, 28.
Тэл.: (02351) 2-46-29

Здадзена ў набор 28.10.2002. Падпісана ў друк 02.12.2002.
Фармат 60x84 1/8. Папера афсетная.
Гарнітура Times New Roman Суг. Папера афсетная.
Тыраж 110 экз. Заказ 105.

Ліцэнзія ЛВ № 428 ад 03.02.2000 г.

Карэктары Т.М. Ліпская, Л.М. Бажэнка, А.В. Солахаў
Камп'ютэрная верстка І.Ю. Лявоненка

Надрукавана на тэхніцы выдавецкага аддзела
Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта
247760 г.Мазыр, Гомельская вобл., вул.Студэнцкая, 28
Тэл.: (02351) 2-46-29

Меркаванні, выказаныя аўтарамі, могуць не супадаць з пунктам
погляду рэдакцыі.

ВЕСТНИК

Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта

Навукова-метадычны часопіс
Выходзіць 2 разы ў год

№7(2)

2002

ЗМЕСТ

МАТЭМАТЫКА

С.Е. Бухтояров, В.А. Емеличев

О МЕРЕ УСТОЙЧИВОСТИ ВЕКТОРНОЙ ЛИНЕЙНОЙ
КОМБИНАТОРНОЙ ЗАДАЧИ С ОБОБЩЕННЫМ ПРИНЦИПОМ
ОПТИМАЛЬНОСТИ.....3

М.Д. Юдин

О АППРОКСИМАЦИИ РАСПРЕДЕЛЕНИЙ СУММ m_n - ЗАВИСИМЫХ
СЛУЧАЙНЫХ ВЕКТОРОВ, КОГДА КООРДИНАТЫ СУММ
НЕЗАВИСИМЫ.....8

В.В. Шкут

КАЧЕСТВЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КУБИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ
ВТОРОГО ПОРЯДКА, ИМЕЮЩЕЙ ЧАСТНЫЙ ИНТЕГРАЛ В ВИДЕ ЗАМКНУТОЙ
АЛГЕБРАИЧЕСКОЙ КРИВОЙ ШЕСТОГО ПОРЯДКА.....13

В.В. Бобр

О РАЗРЕШИМОСТИ НЕПРИВОДИМЫХ ЛИНЕЙНЫХ ГРУПП
ПРОИЗВОЛЬНОЙ СТЕПЕНИ.....18

ТЭХНОЛОГІЯ

М.И. Кузьменков, Г.Н. Некрасова

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА ПОЛУЧЕНИЯ СТАБИЛИЗИРОВАННОГО
ДОЛОМИТОВОГО КЛИНКЕРА.....24

БІЯЛОГІЯ

В.Г. Ропот, В.В. Валетов, В.В. Степанчик

САНИТАРНОЕ СОСТОЯНИЕ МОЛОДНЯКОВ СОСНЫ В ЗОНЕ ВЛИЯНИЯ
МОЗЫРСКОГО НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕГО ЗАВОДА.....30

ГІСТОРЫЯ

С.Б. Жихарев

ИЗ ИСТОРИИ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА НА ПОЛЕСЬЕ
В 80-е ГОДЫ XIX ВЕКА.....36

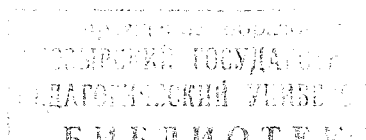
ФІЛАЛОГІЯ

В.С. Новак

РУСАЛЬНАЯ АБРАДНАСЦЬ І ПАЭЗІЯ НА ГОМЕЛЬШЧЫНЕ42

В.С. Новак

МЯСЦОВАЯ СПЕЦЫФІКА ЮР'ЕЎСКИХ АБРАДАЎ І ПЕСЕНЬ.....57

<i>А.А. Кастрыца</i>	МІФАЛАГІЧНАЕ СВЕТАЎСПРЫМАННЕ ЖЫХАРОЎ МАЗЫРШЧЫНЫ.....	66
<i>С.А. Вергеевко</i>	ЗАГОВОРНЫЕ ТРАДИЦИИ НА ГОМЕЛЬШЧИНЕ.....	71
<i>В.В. Шур</i>	ГАВАРКІЯ ОНІМЫ Ў ТВОРАХ БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ (НА ПРЫКЛАДАХ З ТВОРАЎ ЯКУБА КОЛАСА).....	76
<i>В.А. Ляшчынская</i>	СЕМАНТЫЧНЫЯ ЗРУХІ СЛОЎ У ПАЭЗІІ ЯНКІ КУПАЛЫ.....	81
<i>З.У. Шведова</i>	СЕМАНТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА АДАНТРАПАНІМІЧНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ У МОВЕ АКТАЎ XVI – XVII стст.....	87
<i>А.Р. Рыбакова</i>	ФУНКЦЫЯНАЛЬНА-СТЫЛІСТЫЧНЫ АСПЕКТ ПАРЦЭЛЯЦЫІ Ў ПАЭТЫЧНЫМ КАНТЭКСЦЕ.....	92
<i>М.У. Буракова</i>	МАРФАЛАГІЧНЫ СПАСАБ УТВАРЭННЯ ЮРЫДЫЧНЫХ ТЭРМІНАЎ.....	97
<i>Б.А. Крук</i>	ЭЛІПСІС ДЗЕЯСЛОВАЎ УСПРЫНЯЦЦА Ў БЯЗЛУЧНІКАВЫМ СКЛАДАНЫМ СКАЗЕ.....	101
<i>Л.М. Мазуркевіч</i>	МАТЫВАВАНЫЯ НАЗВЫ ЛЕКАВЫХ РАСЛІН (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЎСХОДНЕПАЛЕСКІХ ГАВОРАК).....	104
<i>Т.А. Михалкина</i>	ОБ ОДНОЙ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ГРУППЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.И. СОЛЖЕНИЦЫНА.....	109
<i>Н.А. Барысенка</i>	ГІСТАРЫЗМЫ Ў РАМАНАХ ЛЕАНІДА ДАЙНЕКІ.....	113
ПЕДАГОГІКА І ПСІХАЛОГІЯ		
<i>Е.И. Комкова</i>	СОЦИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА И ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ ЛИЧНОСТИ.....	117
<i>С. Попова</i>	ПОЛОВАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ВОСПИТАНИЕ ЛИЧНОСТИ.....	123
<i>Ж.И. Равуцкая</i>	ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОЕКТИРОВОЧНЫХ УМЕНИЙ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИКИ.....	128
<i>В.В. Пакуштайте</i>	О ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ К ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОМУ ОБУЧЕНИЮ ШКОЛЬНИКОВ.....	135
<i>Е.Г. Дедковская</i>	АВТОРСКАЯ ПЕСНЯ НА УРОКАХ МУЗЫКИ В СТАРШИХ КЛАССАХ (ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ).....	137
	КАРОТКІЯ ПАВЕДАМЛЕННІ.....	143
	ПЕРСАНАЛІ.....	145
	КАНФЕРЭНЦЫ.....	150
	КРЫТЫКА І БІБЛІЯГРАФІЯ.....	153
	РЭФЕРАТЫ.....	157
	АЎТАРЫ НУМАРА.....	162

МАТЭМАТЫКА

УДК 519.10

С.Е. Бухтояров, В.А. Емеличев

О МЕРЕ УСТОЙЧИВОСТИ ВЕКТОРНОЙ ЛИНЕЙНОЙ КОМБИНАТОРНОЙ ЗАДАЧИ С ОБОБЩЕННЫМ ПРИНЦИПОМ ОПТИМАЛЬНОСТИ¹

Еще в начале XX века Ж. Адамар включил устойчивость в понятие корректной математической задачи как необходимое условие, отражающее некоторую физическую реальность. Впоследствии оказалось, что многие математические задачи являются неустойчивыми к малым изменениям исходных данных (параметров). Это привело к созданию в 60-х годах XX века теории некорректных задач, основы которой были заложены в работах А. Н. Тихонова, В. К. Иванова, М. М. Лаврентьева и др. (см. например, [1-3]).

Обычно под устойчивостью оптимизационной задачи (как скалярной, так и векторной) понимается одно из классических свойств непрерывности или полунепрерывности (например, по Хаусдорфу или Бержу) оптимального отображения [4-6]. В случае дискретной задачи такое определение устойчивости легко перефразируется в терминах существования "шара устойчивости", т.е. такой окрестности исходных данных в пространстве параметров задачи, что любая "возмущенная" задача с параметрами из этой окрестности обладает некоторым свойством инвариантности по отношению к исходной задаче [7-9].

В настоящей статье рассматривается векторная (многокритериальная) линейная комбинаторная задача с обобщенным принципом оптимальности на прямом произведении конечных множеств. Исследуется предельный уровень независимых возмущений параметров частных критериев, при которых не появляются новые эффективные решения, хотя прежние могут исчезать. Такой тип устойчивости дискретной векторной задачи эквивалентен свойству полунепрерывности сверху в смысле Хаусдорфа многозначного отображения, которое упомянутым параметрам задачи ставит в соответствие множество эффективных решений. Аналогичные результаты были ранее получены для векторной задачи целочисленного линейного программирования с паретовским принципом оптимальности [9].

Пусть $C = [c_{ij}]_{m \times n} \in \mathbf{R}^{m \times n}$, $m, n \in \mathbf{N}$, $X = \prod_{j=1}^n X_j$, для каждого индекса

$j \in N_n = \{1, 2, \dots, n\}$ конечное множество $X_j \subset \mathbf{R}$, причем $|X_j| > 1$. Пусть на прямом произведении X задан векторный критерий

$$f(x) = (f_1(x), f_2(x), \dots, f_m(x)) \rightarrow \min_{x \in X}$$

с линейными частными критериями $f_i(x) = C_i x$, $i \in N_m$. Здесь и далее нижний индекс у матрицы указывает на соответствующую строку этой матрицы, т.е.

$$C_i = (c_{i1}, c_{i2}, \dots, c_{in}); \quad x = (x_1, x_2, \dots, x_n)^T.$$

Пусть J – непустое подмножество множества N_n . Для любого вектора (решения задачи) $x \in X$ введем вспомогательное прямое произведение множеств:

¹ Работа выполнена в рамках Государственной программы фундаментальных исследований Республики Беларусь "Математические структуры" (грант 913/28).

$$W(x, J) = \prod_{j=1}^n W_j(x, J),$$

где $W_j(x, J) = X_j$ при $j \in J$; $W_j(x, J) = x_j$ при $j \notin J$.

Под векторной (m -критериальной) дискретной задачей будем понимать задачу $Z^m(C, J)$ поиска множества J -эффективных решений $Q^m(C, J)$, которое определим по формуле:

$$x \in Q^m(C, J) \Leftrightarrow x \in X \ \& \ \gamma(x, C, J) = \emptyset,$$

где $\gamma(x, C, J) = \{x' \in W(x, J) : Cx \geq Cx' \ \& \ Cx \neq Cx'\}$. Нетрудно видеть, что множество $Q^m(C, J)$ непусто при любых $C \in \mathbf{R}^{mn}$ и $\emptyset \neq J \subseteq N_n$.

Кроме того, очевидно, что множество N_n -эффективных решений совпадает с множеством Парето (эффективных решений), которое в наших терминах имеет вид:

$$P^m(C) = \{x \in X : \pi(x, C) = \emptyset\},$$

где $\pi(x, C) = \gamma(x, C, N_n)$.

В скалярном случае ($m=1$) множество $P^1(C)$ ($C \in \mathbf{R}^n$) является множеством оптимальных решений однокритериальной (скалярной) задачи $Z^1(C, J)$.

Для любого натурального числа k в пространстве \mathbf{R}^k будем использовать нормы l_∞ и l_1 :

$$\|z\|_\infty = \max \{|z_i| : i \in N_k\}, \quad \|z\|_1 = \sum_{i \in N_k} |z_i|,$$

где $z = (z_1, z_2, \dots, z_k) \in \mathbf{R}^k$. Под нормой матрицы будем понимать норму вектора, составленного из ее элементов. Для произвольного числа $\epsilon > 0$ введем множество возмущающих матриц $\mathcal{B}(\epsilon) = \{B \in \mathbf{R}^{mn} : \|B\|_\infty < \epsilon\}$. Всякую задачу вида $Z^m(C + B, J)$, где $B \in \mathcal{B}(\epsilon)$, будем называть возмущенной, а множество J -эффективных решений этой задачи обозначать через $Q^m(C + B, J)$.

По аналогии с [6, 9] задачу $Z^m(C, J)$ назовем устойчивой, если выполняется формула

$$\exists \epsilon > 0 \ \forall B \in \mathcal{B}(\epsilon) \ (Q^m(C + B, J) \subseteq Q^m(C, J)).$$

Очевидно, что устойчивость задачи $Z^m(C, J)$ является дискретным аналогом свойства полунепрерывности сверху в смысле Хаусдорфа в точке $C \in \mathbf{R}^{mn}$ точечно-множественного (многозначного) отображения $Q : \mathbf{R}^{mn} \rightarrow 2^X$, переводящего параметры векторного критерия в множество J -эффективных решений. Это эквивалентно существованию таких "малых" независимых возмущений указанных параметров задачи, при которых невозможно появление новых J -эффективных решений.

Следуя [9], радиусом устойчивости задачи $Z^m(C, J)$ назовем число

$$\rho^m(C, J) = \begin{cases} \sup \Omega(C, J), & \text{если } \Omega(C, J) \neq \emptyset, \\ 0 & \text{в противном случае,} \end{cases}$$

где $\Omega(C, J) = \{\epsilon > 0 : \forall B \in \mathcal{B}(\epsilon) \ (Q^m(C + B, J) \subseteq Q^m(C, J))\}$.

Иначе говоря, радиус устойчивости задачи $Z^m(C, J)$ – это предельный уровень независимых возмущений элементов матрицы C , которые не приводят к появлению новых J -эффективных решений. Легко видеть, что при выполнении равенства $Q^m(C,$

$J) = X$ радиус устойчивости задачи $Z^m(C, J)$ равен бесконечности. Задачу $Z^m(C, J)$, для которой множество $\overline{Q^m}(C, J) = X \setminus Q^m(C, J)$ непусто, будем называть нетривиальной.

Лемма. Если решения $x, x' \in X$ и вектор-строка $b \in \mathbf{R}^n$ таковы, что для некоторого индекса $i \in N_m$ справедливо неравенство

$$C_i(x - x') > \|b\|_\infty \|x - x'\|_1,$$

то имеет место неравенство $(C_i + b)(x - x') > 0$.

Действительно, учитывая очевидное неравенство

$$b(x - x') \geq -\|b\|_\infty \|x - x'\|_1$$

и условие леммы, легко выводим

$$(C_i + b)(x - x') = C_i(x - x') + b(x - x') \geq C_i(x - x') - \|b\|_\infty \|x - x'\|_1 > 0.$$

Через $C(J)$ обозначим матрицу порядка $m \times s$, где $s = |J|$, состоящую из тех столбцов матрицы C , которые занумерованы числами из J . Очевидна следующая импликация

$$C(J) = [0]_{m \times s} \Rightarrow Q^m(C, J) = X, \tag{1}$$

где $[0]_{m \times s}$ – матрица порядка $m \times s$, состоящая из нулей. Положим,

$$\phi^m(C, J) = \min_{x \in \overline{Q^m}(C, J)} \max_{x' \in \gamma(x, C, J)} \min_{i \in N_m} \frac{C_i(x - x')}{\|x - x'\|_1}.$$

Нетрудно понять, что $\phi^m(C, J) \geq 0$ для всякой нетривиальной задачи $Z^m(C, J)$.

Теорема 1. Для радиуса устойчивости $\rho^m(C, J)$ нетривиальной задачи

$Z^m(C, J)$, $m \geq 1$ справедливы оценки

$$\phi^m(C, J) \leq \rho^m(C, J) \leq \|C(J)\|_\infty.$$

Доказательство. Пусть $\phi := \phi^m(C, J)$. Если $\phi = 0$, то неравенство

$\rho^m(C, J) \geq \phi$ очевидно.

Пусть $\phi > 0$, $B \in \mathcal{X}(\phi)$. Тогда согласно определению числа ϕ для любого решения

$x \in \overline{Q^m}(C, J)$ (существование такого решения гарантируется нетривиальностью нашей задачи) найдется такой вектор $x' \in \gamma(x, C, J)$, что для всякого индекса $i \in N_m$ справедливы неравенства

$$\|B_i\|_\infty < \phi \leq \frac{C_i(x - x')}{\|x - x'\|_1}.$$

Отсюда согласно лемме имеем

$$\forall i \in N_m ((C_i + B_i)(x - x') > 0).$$

Поэтому, учитывая включение $x' \in W(x, J)$, получаем, что $x' \in \gamma(x, C + B, J)$, т.е.

$x \in \overline{Q^m}(C + B, J)$. Таким образом, выводим

$$\forall B \in \mathcal{X}(\phi) (Q^m(C + B, J) \subseteq Q^m(C, J)).$$

Следовательно, верна оценка $\rho^m(C, J) \geq \phi$.

Для того чтобы убедиться в справедливости верхней оценки радиуса устойчивости, необходимо в качестве возмущающей матрицы взять матрицу

$$B^* = [b_{ij}^*]_{m \times n} \text{ с элементами}$$

$$b_{ij}^* = \begin{cases} -c_{ij} & \text{при } i \in N_m, j \in J, \\ 0 & \text{при } i \in N_m, j \in N_n \setminus J. \end{cases}$$

При этом очевидно, что $\|B^*\|_\infty = \|C(J)\|_\infty$. Тогда с учетом импликации (1) легко видеть, что $Q^m(C + B^*, J) = X$. В то же время в силу нетривиальности задачи $Z^m(C, J)$ множество $Q^m(C, J)$ является собственным подмножеством множества X . Поэтому $Q^m(C + B^*, J) \not\subseteq Q^m(C, J)$. Следовательно, $\rho^m(C, J) \leq \|C(J)\|_\infty$. Теорема 1 доказана.

Следствие 1. Радиус устойчивости всякой нетривиальной задачи $Z^m(C, J)$, $m \geq 1$ конечен.

Следствие 2. Любая скалярная задача $Z^1(C, J)$ ($C \in R^n$) устойчива.

Введем в рассмотрение проекцию множества J -эффективных решений на $J \subseteq N_n$:

$$pr_J Q^m(C, J) = \{x_J : x \in Q^m(C, J)\},$$

где x_J – проекция вектора $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)^T$ на J , т.е. $x_J = (x_{j_1}, x_{j_2}, \dots, x_{j_{|J|}})^T$, $j_1 < j_2 < \dots < j_{|J|}$, $J = \{j_1, j_2, \dots, j_{|J|}\}$. Тем самым, $x_J \in \prod_{j \in J} X_j$.

В частном случае теорема 1 превращается в следующую теорему.

Теорема 2. Если $|pr_J Q^m(C, J)| = 1$, то для радиуса устойчивости задачи $Z^m(C, J)$, $m \geq 1$ справедлива формула

$$\rho^m(C, J) = \min_{x \in X \setminus U(x^0, J)} \min_{i \in N_m} \frac{C_i(x - x^0[x])}{\|x - x^0[x]\|_1}, \quad (3)$$

где $x^0 = (x_1^0, x_2^0, \dots, x_n^0)^T$ – любой элемент множества $Q^m(C, J)$; $U(x^0, J) = \{x \in X : x_J = x_J^0\}$; $x^0[x] = (v_1, v_2, \dots, v_n)^T$; $v_j = x_j^0$ при $j \in J$; $v_j = x_j$ при $j \in N_n \setminus J$.

Доказательство. Обозначим правую часть равенства (3) через ψ . Очевидно, что при выполнении условия теоремы 2 множество $U(x^0, J)$ совпадает с множеством J -эффективных решений $Q^m(C, J)$ и $x^0[x] \in Q^m(C, J)$. Поэтому $\psi = \phi^m(C, J)$ и в силу теоремы 1 в рассматриваемом случае $\rho^m(C, J) \geq \psi$. Для завершения доказательства теоремы 2 осталось показать, что $\rho^m(C, J) \leq \psi$. Согласно определению числа $\psi \geq 0$ справедлива формула

$$\exists x \in X \setminus U(x^0, J) \exists k \in N_m (C_k(x - x^0[x]) = \psi \|x - x^0[x]\|_1,$$

при этом $\|x - x^0[x]\|_1 > 0$, поскольку $pr_J x \neq pr_J x^0 = pr_J x^0[x]$.

Поэтому, полагая $\epsilon > \beta > \psi$, $B^* = [b_{ij}^*]_{m \times n} \in \mathcal{B}(\epsilon)$, где

$$b_{ij}^* = \begin{cases} \beta & \text{если } i = k, x_j^0 > x_j, j \in J, \\ -\beta & \text{если } i = k, x_j^0 \leq x_j, j \in J, \\ 0 & \text{в остальных случаях,} \end{cases}$$

будем иметь

$$(C_k + B_k^*)(x - x^0[x]) = C_k(x - x^0[x]) + B_k^*(x - x^0[x]) = (\psi - \beta)\|x - x^0[x]\|_1 < 0,$$

т.е. $Q^m(C, J) \cap \gamma(x, C + B^*, J) = \emptyset$. Отсюда следует, что в возмущенной задаче $Z^m(C + B^*, J)$ найдется J -эффективное решение, не принадлежащее множеству $Q^m(C, J)$. Тем самым, показано, что верна формула

$$\forall \epsilon > \psi \exists B^* \in \mathcal{B}(\epsilon) (Q^m(C + B^*, J) \not\subseteq Q^m(C, J)),$$

которая равносильна неравенству $\rho^m(C, J) \leq \psi$. Теорема 2 доказана.

Очевидно, что при выполнении условий теоремы 2 формула

$$\exists x \in X \cap U(x^0, J) \exists i \in N_m (Cx = Cx^0[x])$$

эквивалентна устойчивости задачи $Z^m(C, J)$, $m \geq 2$. Поэтому с учетом следствия 2 справедливо

Следствие 3. Для того чтобы при выполнении условий теоремы 2 задача $Z^m(C, J)$, $m \geq 2$, была устойчива, необходимо и достаточно, чтобы выполнялось равенство $Q^m(C, J) = S^m(C, J)$.

Здесь $S^m(C, J) = \{x \in X : \sigma(x, C, J) = \emptyset\}$, где

$$\sigma(x, C, J) = \{x' \in W(x, J) : Cx' > Cx', i \in N_n\}.$$

Отметим, что $S^m(C, N_n)$ – известное множество Слейтера, т.е. множество слабо эффективных решений задачи $Z^m(C, N_n)$ [6,9,10].

Замечание. Легко видеть, что любые возмущения элементов матрицы

$C(N_n, J)$, состоящей из тех столбцов матрицы C , которые занумерованы числами из множества $N_n \setminus J$, не влияют на множество J -эффективных решений $Q^m(C, J)$, т.е. оставляют это множество прежним. Поэтому все приведенные в этой статье результаты остаются верными, если множество возмущающих матриц $\mathcal{B}(\epsilon)$ определить формулой $\mathcal{B}(\epsilon) = \{B \in \mathbf{R}^{m \times m} : \|B(J)\|_\infty < \epsilon\}$. Здесь, как и прежде, $B(J)$ – подматрица матрицы B порядка $m \times |J|$, составленная из тех столбцов матрицы B , которые занумерованы числами из J .

Литература

1. Тихонов А.Н., Арсенин В.Я. Методы решения некорректных задач. – М.: Наука, 1974.
2. Иванов В.К., Васин В.В., Танана В.П. Теория линейных некорректных задач и ее приложения. – М.: Наука, 1978.
3. Лаврентьев М.М., Романов В.Г., Шишатский С.П. Некорректные задачи математической физики и анализа. – М.: Наука, 1980.
4. Дубов Ю.А., Травкин С.И., Якимец В.Н. Многокритериальные модели формирования и выбора вариантов систем. – М.: Наука, 1986.
5. Белоусов Е.Г., Андронов В.Г. Разрешимость и устойчивость задач полиномиального программирования. – М.: Изд-во Московского университета, 1993.

6. Сергиенко И.В., Козерацкая Л.Н., Лебедева Т.Т. Исследование устойчивости и параметрический анализ дискретных оптимизационных задач. – Киев: Наукова думка, 1995.

7. Леонтьев В.К. Устойчивость в линейных дискретных задачах // В сб.: Проблемы кибернетики. – М.: Наука, 1979. Вып. 35. – С. 169–184.

8. Гордеев Э.Н., Леонтьев В.К. Общий подход к исследованию устойчивости решений в задачах дискретной оптимизации // Журн. вычисл. математики и матем. физики. – 1996. – Т. 36, № 1. – С. 66–72.

9. Емеличев В.А., Подкопаев Д.П. О количественной мере устойчивости векторной задачи целочисленного программирования // Журн. вычисл. математики и матем. физики. – 1998. – Т. 38, № 11. – С. 1801–1805.

10. Подиновский В.В., Ногин В.Д. Парето-оптимальные решения многокритериальных задач. – М.: Наука, 1982.

Summary

A multicriterion linear problem on a direct product of finite sets with generalized principle of optimality is considered. Estimations of the stability radius of the problem are specified.

Поступила в редакцию 11.06.02.

УДК 519.240

М.Д. Юдин

ОБ АППРОКСИМАЦИИ РАСПРЕДЕЛЕНИЙ СУММ m_n – ЗАВИСИМЫХ СЛУЧАЙНЫХ ВЕКТОРОВ, КОГДА КООРДИНАТЫ СУММ НЕЗАВИСИМЫ

В [1] показано, что в случае, когда суммы зависимых случайных векторов имеют независимые между собой координаты, вопрос об аппроксимации их распределений сопровождающими распределениями сводится к аппроксимации их покоординатных сумм, т.е. к аппроксимации распределений сумм зависимых случайных величин.

С другой стороны, в [2–4], опираясь на результаты, опубликованные в [5], мы определили сопровождающие распределения для сумм зависимых случайных величин и получили оценки аппроксимаций. Результатами работ [2 – 4] мы здесь воспользуемся.

Пусть $\{\xi_{ns}\}_{s=1}^n$, $n = \overline{1, \infty}$ – система серий d -мерных случайных векторов, определенных при каждом n на общем вероятностном пространстве.

Положим: $\xi_{ns} = (\xi_{ns}^{(1)}, \dots, \xi_{ns}^{(d)})$, $x = (x_1, \dots, x_d)$, $t = (t_1, \dots, t_d)$,

$$S_n = \sum_{s=1}^n \xi_{ns},$$

$$S_n^{(k)} = \sum_{s=1}^n \xi_{ns}^{(k)}, \quad k = \overline{1, d}, \quad G_n - \text{функция распределения (ф.р.) суммы } S_n, \quad F_n(x)$$

– некоторая сопровождающая ф.р., $G_{nk}(x_k)$ и $F_{nk}(x_k)$ – соответствующие покоординатные ф.р..

В [1] показано, если покоординатные суммы $S_n^{(k)}$ независимы, $k = \overline{1, d}$, т.е.

$$G_n(x) = \prod_{k=1}^d G_{nk}(x_k), \text{ и } F_n(x) = \prod_{k=1}^d F_{nk}(x_k), \text{ то}$$

$$\Delta_n \leq \sum_{k=1}^d \Delta_{nk}, \tag{1}$$

где $\Delta_n = \sup_x |G_n(x) - F_n(x)|$, $\Delta_{nk} = \sup_{x_k} |G_{nk}(x_k) - F_{nk}(x_k)|$.

1°. В этом пункте рассмотрим случай, когда векторы ξ_{ns} имеют ограниченные дисперсии координат. Не нарушая общности, будем считать, что математические ожидания (м.о.) $M\xi_{ns} = 0$, $s = \overline{1, n}$, $n = \overline{1, \infty}$.

Пусть $K_{nk}(x_k) = \sum_{s=1}^n M(\xi_{ns}^{(k)^2}; \xi_{ns}^k \leq x_k)$, $a_{nk} = \sum_{s < r} M\xi_{ns}^{(k)}\xi_{nr}^{(k)}$. Согласно

результатам решения центральной предельной проблемы (ц.пр.п.) теории вероятностей для сумм зависимых случайных величин [5], определим логарифм характеристической функции сопровождающей ф.р. $F_{nk}(x_k)$ для ф.р. $G_{nk}(x_k)$ формулой:

$$\psi_{nk}(t_k) = \int_{-\infty}^{\infty} (e^{it_k x_k} - 1 - it_k x_k) \frac{1}{x_k^2} dK_{nk}(x_k) - \frac{a_{nk} t_k^2}{2}$$

и положим $F_n(x) = \prod_{k=1}^d F_{nk}(x_k)$.

Обозначим:

$$b_{nk}^2 = \sum_{s=1}^n M(\xi_{ns}^{(k)^2}; |\xi_{ns}^{(k)}| \leq cn^{-\delta}),$$

$$g_{nk}^2 = \sum_{s=1}^n M(\xi_{ns}^{(k)^2}; |\xi_{ns}^{(k)}| > cn^{-\delta}),$$

где $c > 0$ и $\delta > 0$ – постоянные.

Теорема 1. Пусть векторы системы серий $\{\xi_{ns}\}$ $m_n = m_0 n^\rho$ – зависимы, где

m_0 – любое постоянное число, $0 \leq \rho < \frac{1}{4}$, кроме того, существуют постоянные

H_1 , H_2 и n_0 такие, что при $n \geq n_0$, $0 < |p - q| \leq m_n$, $0 \leq |p - q| \leq m_n$

$$\max_{s,k} M\xi_{ns}^{(k)^2} \leq \frac{H_1}{n}, \quad \max_{s,p,q,k} M|\xi_{ns}^{(k)}\xi_{np}^{(k)}\xi_{nq}^{(k)}| \leq \frac{H_2}{n^{3/2}}$$

и найдутся постоянные $A > 0$, $c > 0$, $\delta > 0$, при которых будет выполняться неравенство

$$a_{nk} + b_{nk}^2 \left(1 - \frac{A_c}{3n^{\delta-1/8+\rho/2}} \right) \geq g_{nk}^2, \quad k = \overline{1, d}.$$

Тогда, если ф.р. $F_{nk}(x_k)$ имеют ограниченные производные $\sup F'_{nk}(x_k) \leq \text{const}$ и суммы S_{nk} независимы между собой, $k = \overline{1, d}$, то найдется независимая от n постоянная $C = C(H_1, H_2, A, m_0)$ такая, что при $n \geq n_0$ $\Delta_n \leq Cn^{-1/8+\rho/2}d$.

Доказательство теоремы 1 немедленно следует из теоремы работы [2] и неравенства (1).

2°. В этом пункте предполагается, что векторы ξ_{ns} имеют ограниченные м.о., которые будем считать равными нулю. В то же время дисперсии координат векторов ξ_{ns} могут быть и неограниченными. Аппроксимация рассматривается в случае, когда сопровождающие ф.р. $F_{nk}(x_k)$ принадлежит классу L.

Положим:

$$\bar{\xi}_{ns}^{(k)} = \begin{cases} \xi_{ns}^{(k)}, & |\xi_{ns}^{(k)}| \leq H_0, \\ 0, & |\xi_{ns}^{(k)}| > H_0, \end{cases} \quad \xi_{ns} = \begin{cases} 0, & |\xi_{ns}^{(k)}| \leq H_0, \\ \xi_{ns}^{(k)}, & |\xi_{ns}^{(k)}| > H_0, \end{cases}$$

где $H_0 > 0$ – фиксированное число, $a_{nk} = \sum_{0 < |s-p| \leq m_n} M \bar{\xi}_{ns}^{(k)} \bar{\xi}_{np}^{(k)}$, в случае m_n -

зависимости, $\sigma_{nk}^2 = \sum_s M \left(\xi_{ns}^{(k)^2}; |\xi_{ns}^{(k)}| \leq \varepsilon_n \right)$, $\varepsilon_n > 0$,

$$\Psi_{nk}(x_k) = \sum_s M \left(\frac{\xi_{ns}^{(k)^2}}{1 + \xi_{ns}^{(k)^2}}; \xi_{ns} \leq x_k \right).$$

Согласно результатам решения ц.пр.п. для сумм зависимых случайных величин [5], определим логарифм х.ф. сопровождающей ф.р. $F_{nk}(x_k)$ для ф.р. $G_{nk}(x_k)$ формулой:

$$\psi_{nk}(t_k) = -\frac{(\sigma_{nk}^2 + a_{nk})t_k^2}{2} + \int_{|x_k| > \varepsilon_n} (e^{it_k x_k} - 1 - it_k x_k) \frac{1 + x_k^2}{x_k^2} d\Psi_{nk}(x_k),$$

где $\varepsilon_n > 0$, и положим $F_n(x) = \prod_{k=1}^n F_{nk}(x_k)$.

Пусть $B_{ns}^{(k)}$ – σ -алгебра, порожденная величиной $\xi_{ns}^{(k)}$.

При формулировке следующей теоремы мы учитываем теорему 14 из [6], относящуюся к условиям сходимости распределения нормированных сумм независимых случайных величин.

Теорема 2. Пусть вектора системы серий $\{\xi_{ns}\}$ $m_n = m_0 n^\rho$ – зависимы, где m_0 – любое постоянное число, $0 \leq \rho < \frac{1}{4}$, найдутся постоянные H_1, H_2, C_1 и n_0 такие, что при $n \geq n_0$

$$\max_{s,x} M \bar{\xi}_{ns}^{-(k)^2} \leq \frac{H_1}{n}, \quad \max_{s,p,q,k} M |\xi_{ns}^{(k)} \xi_{np}^{(k)} \xi_{nq}^{(k)}| \leq \frac{H_2}{n^{3/2}},$$

$$\max_{s,p,k} \sup P \left\{ |\xi_{np}| > H / B_{ns} \right\} \leq \frac{C_1}{H^\alpha n},$$

где $0 < |s - p| \leq m_n, 0 \leq |p - q| \leq m_0, 1 < \alpha \leq 2, H \geq H_0$. Тогда если $F_{nk}(x_k) \in L$, суммы S_{nk} независимы между собой, $k = \overline{1, d}$ и $\varepsilon_n \leq c_2 n^{\frac{1}{2} + \frac{2}{3}\rho}$, где C_2 – постоянная, то при $n \geq n_0$ найдется независимая от n постоянная C такая, что $\Delta_n \leq C n^{-1/8 + \rho/2}$.

Доказательство теоремы 2 следует из теоремы, доказанной в [3] для сумм зависимых случайных величин.

3⁰. В этом пункте существование м.о. случайных векторов ξ_{ns} не предполагается. Как и в п. 2⁰, рассматривается случай, когда аппроксимирующие ф.р. $F_{nk}(x_k)$ принадлежат классу L . Положим при $H > 0$

$$\bar{\xi}_{ns}^{-(k)} = \begin{cases} \xi_{ns}^{(k)}, & |\xi_{ns}^{(k)}| \leq H, \\ 0, & |\xi_{ns}^{(k)}| > H, \end{cases} \quad \bar{\xi}_{ns}^{(k)} = \begin{cases} 0, & |\xi_{ns}^{(k)}| \leq H, \\ \xi_{ns}^{(k)}, & |\xi_{ns}^{(k)}| > H, \end{cases}$$

$$\bar{\eta}_{ns}^{-(k)} = \bar{\xi}_{ns}^{-(k)} - M \bar{\xi}_{ns}^{-(k)}, \quad \bar{\eta}_{ns}^{(k)} = \bar{\xi}_{ns}^{(k)}, \quad \eta_{ns}^{(k)} = \xi_{ns}^{(k)} - M \bar{\xi}_{ns}^{(k)}, \quad k = \overline{1, d},$$

$$\eta_{ns} = (\eta_{ns}^{(1)}, \dots, \eta_{ns}^{(d)}), \quad S_n = \sum_{s=1}^n \eta_{ns}, \quad G_n(x) - \text{ф.р. суммы } S_n, \quad G_{nk}(x_k) - \text{ф.р.}$$

$$\text{суммы } S_{nk} = \sum_{s=1}^n \eta_{ns}^{(k)}.$$

Исходя из результатов работ, собранных в [5], определим логарифм х.ф. сопровождающего распределения $F_{nk}(x_k)$ равенством:

$$\psi_{nk}(t_k) = it_k b_{nk} - \frac{(\sigma_{nk}^2 + a_{nk}) t_k^2}{2} + \int_{|x| > \varepsilon_n} \left(e^{it_k x_k} - 1 - \frac{it_k x_k}{1 + x_k^2} \right) \frac{1 + x_k^2}{x_k^2} d\Psi_{nk}(x_k),$$

$$\text{где } b_{nk} = \sum_{s=1}^n M \frac{\bar{\eta}_{ns}^{-(k)}}{1 + \eta_{ns}^{-(k)^2}}, \quad a_{nk} = \sum_{0 < p-s \leq m_n} M \bar{\eta}_{ns}^{-(k)} \bar{\eta}_{np}^{-(k)},$$

$$\sigma_{nk}^2 = \sum_{s=1}^n M\left(\eta_{ns}^{(k)^2}; |\eta_{ns}^{(k)}| \leq \varepsilon_n\right), \varepsilon_n > 0,$$

$$\Psi_{nk}(x_k) = \sum_{s=1}^n M\left(\frac{\eta_{ns}^{-(k)^2}}{1 + \eta_{ns}^{-(k)^2}}; \eta_{ns}^{-(k)} \leq x_k\right).$$

Сопровождающей ф.р. для суммы $S_n = \sum_{s=1}^n \eta_{ns}$ будет $F_n(x) = \prod_{k=1}^d F_{nk}(x_k)$.

Теорема 3. Пусть вектора системы серий $\{\xi_{ns}\}$ $m_n = m_0 n^\rho$ – зависимы, где m_0 – любое постоянное число, $0 \leq \rho < \frac{1}{4}$, кроме того, найдутся постоянные H_1, H_2, C_1 , могущие зависеть от H , такие, что при $n \geq n_0$

$$\max_{s,k} M \eta_{ns}^{-(k)^2} \leq \frac{H_1}{n}, \quad \max_{s,p,q,k} M\left(\eta_{ns}^{-(k)} \eta_{np}^{-(k)} \eta_{nq}^{-(k)}\right) \leq \frac{H_2}{n^{3/2}},$$

$$\max_{s,k} P\left\{\left|\xi_{ns}^{(k)}\right| > H\right\} \leq \frac{C_1}{H^\alpha n},$$

где $0 < |s-p| \leq m_n$, $0 \leq |p-q| \leq m_n$, $0 < \alpha \leq 2$. Тогда если $F_{nk}(x_k) \in L$ и суммы S_{nk} независимы между собой, $k = \overline{1, d}$, то при $\varepsilon_n \leq c_2 n^{\frac{1+2\rho}{2+3}}$ и $n \geq n_0$ будет выполняться неравенство

$$\Delta_n \leq \left(\frac{C}{n^{1/8-\rho/2}} + \frac{C_1}{H^\alpha}\right) d,$$

где C – независимая от n постоянная.

Доказательство теоремы 3 непосредственно следует из теоремы 1 работы [4] и неравенства (1).

Литература

1. Юдин М.Д. Об аппроксимации распределений сумм зависимых случайных векторов, когда координаты сумм независимы // Весці: НАН Беларусі. Сер. фіз.- мат. навук. – 2000, № 3. – С. 133 – 135.
2. Юдин М.Д. Замечание к аппроксимации распределений сумм зависимых величин безгранично делимыми распределениями // Весці: АН Бел. Сер. фіз.- мат. навук. – 1987, № 2. – С. 38 – 41.
3. Юдин М.Д. К аппроксимации распределений сумм m_n – зависимых величин распределениями из класса L // Изв. вузов. Математика. – 1989, № 4. – С. 83 – 88.
4. Юдин М.Д. Об аппроксимации распределений сумм зависимых случайных величин распределениями из класса L // Весці: АН Бел. Сер. фіз.- мат. навук. – 1991, №1. – С. 35 – 41.

5. Юдин М.Д. Сходимость распределений сумм случайных величин. – Минск, 1990.
6. Петров В.В. Суммы независимых случайных величин. – М.: Наука, 1972.

Summary

The distribution of the sums m_n – dependent random vectors is approximated by the infinitely distribution if the coordinates sums independent.

Поступила в редакцию 23.09.02.

УДК 517.917

В.В. Шкут

**КАЧЕСТВЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КУБИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ
ВТОРОГО ПОРЯДКА, ИМЕЮЩЕЙ ЧАСТНЫЙ ИНТЕГРАЛ В ВИДЕ
ЗАМКНУТОЙ АЛГЕБРАИЧЕСКОЙ КРИВОЙ ШЕСТОГО ПОРЯДКА**

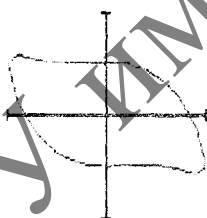
В данной работе проводится качественное исследование системы

$$\frac{dx}{dt} = \sum_{i+j=1}^3 a_{ij} x^i y^j, \quad \frac{dy}{dt} = \sum_{i+j=1}^3 b_{ij} x^i y^j, \quad (1)$$

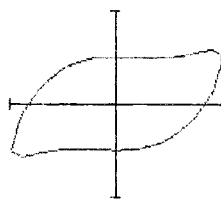
где $a_{ij}, b_{ij} \in R$, при наличии у нее частного интеграла

$$\alpha(x, y) \equiv (y^3 + px)^2 + y^2 - q^2 = 0, \quad p \cdot q \neq 0. \quad (2)$$

Кривая (2) имеет вид, показанный на рисунках

$p > 0$

$p < 0$

Теорема. Для того чтобы кривая (2) была частным интегралом системы (1), необходимо и достаточно, чтобы система (1) имела вид:

$$\left. \begin{aligned} \frac{dx}{dt} &= \frac{2}{p} y + 9xy^2 + \frac{9q^2}{p} y^3 \equiv P(x, y), \\ \frac{dy}{dt} &= -2px - 3q^2 y + y^3 \equiv Q(x, y). \end{aligned} \right\} \quad (3)$$

Для доказательства этой теоремы достаточно воспользоваться равенством [1]: если кривая $\omega(x, y) = 0$ – частный интеграл системы, то

$$\omega'_x \cdot P(x, y) + \omega'_y \cdot Q(x, y) = F(\omega, x, y), \quad (4)$$

где $F(\omega, x, y) = 0$. В нашем случае равенство (4) имеет вид:

$$\omega'_x \cdot P(x, y) + \omega'_y \cdot Q(x, y) = 6py^2 \cdot \omega(x, y). \quad (5)$$

Сделаем в системе (3) замену времени $\frac{1}{p} dt \rightarrow dt$, получим для исследования систему:

$$\left. \begin{aligned} \frac{dx}{dt} &= 2y + 9pxy^2 + 9q^2y^3, \\ \frac{dy}{dt} &= -2p^2x - 3pq^2y + py^3. \end{aligned} \right\} \quad (6)$$

Найдем особые точки системы (6) в конечной части плоскости и исследуем их характер. Из (5) видно, что эти особые точки лежат на линиях $y=0$ и $\omega(x, y) = 0$.

Решая систему

$$\left. \begin{aligned} y(2 + 9pxy + 9q^2y^2) &= 0, \\ 2p^2x + 3pq^2y - py^3 &= 0, \end{aligned} \right\} \quad (7)$$

получим особую точку

$$x_1=0, y_1=0, \quad (8)$$

а также особые точки

$$x_{2,3} = \mp \frac{5}{3p} \sqrt{\frac{2}{3}}, \quad y_{2,3} = \pm \sqrt{\frac{2}{3}}, \quad (9)$$

при $3q^2 - 4 = 0$, или

$$x_{4,5} = -\frac{9q^2y_{2,3}^2 + 2}{9py_{2,3}}, \quad y_{4,5} = \sqrt{\frac{3q^2 \pm \sqrt{9q^4 - 16}}{6}}, \quad (10)$$

$$x_{6,7} = -\frac{9q^2y_{4,5}^2 + 2}{9py_{2,3}}, \quad y_{6,7} = -\sqrt{\frac{3q^2 \pm \sqrt{9q^4 - 16}}{6}}, \quad (11)$$

при $3q^2 - 4 > 0$.

Пусть $3q^2 - 4 = 0$. Тогда характеристические числа для точки (8) будут $\lambda_{1,2} = -2p$. Это значит, что точка (8) – узел. Характеристические числа для точек (9) такие: $\lambda_1 = 0$, $\lambda_2 = 4p$. Чтобы выяснить характер этих сложных особых точек, переносим начало координат в точки (9) заменой переменных

$$x \rightarrow x \mp \frac{5}{3p} \sqrt{\frac{2}{3}}, \quad y \rightarrow y \pm \sqrt{\frac{2}{3}}.$$

Получим системы

$$\left. \begin{aligned} \frac{dx}{dt} &= 6px + 6y \pm 18p\sqrt{\frac{2}{3}}xy \pm 21\sqrt{\frac{2}{3}}y^2 + 9pxy^2 + 12y^3, \\ \frac{dy}{dt} &= -2p^2x - 2py \pm 3p\sqrt{\frac{2}{3}}y^2 + py^3, \end{aligned} \right\} (12)$$

которые заменой переменных

$$x \rightarrow \frac{1}{2p}(3x - y), \quad y \rightarrow -\frac{1}{2}(x - y)$$

приводим к виду

$$\frac{dx}{dt} = 4px + \eta(x, y), \quad \frac{dy}{dt} = \xi(x, y).$$

Заменой $x \rightarrow \varphi(y) + x$, где $\varphi(y)$ является решением уравнения $4px + \eta(x, y) = 0$, добиваемся того, чтобы $\frac{\eta(0, y)}{\xi(0, y)} \rightarrow 0$ при $y \rightarrow 0$.

В нашем случае

$$\xi(0, y) = \pm 2p\sqrt{\frac{3}{2}}y^2 + \dots, \quad \eta(0, y) = \frac{3p}{2}y^3 + \dots$$

Следовательно [2], точки (9) – седло-узлы.

Пусть $3q^2 - 4 > 0$. Характеристические числа для точки (8) такие:

$$\lambda_{1,2} = \frac{p}{2}(-3q^2 \pm \sqrt{9q^4 - 16}). \quad (13)$$

Тогда точка (8) – узел. Для точек (10) и (11) характеристические числа будут

$$\lambda_1 = p(3q^2 \pm \sqrt{9q^4 - 16}), \quad \lambda_2 = \pm p\sqrt{9q^4 - 16}. \quad (14)$$

Отсюда следует, что точки (x_4, y_4) и (x_6, y_6) – узлы, а точки (x_5, y_5) и (x_7, y_7) – четырехсепаратрисные седла.

Пусть $3q^2 - 4 < 0$. Тогда из (13) следует, что точка (8) – грубый фокус. На кривой (2) система (6) особых точек не имеет. Покажем, что кривая (2) является единственным предельным циклом системы (6). Для этого рассмотрим семейство замкнутых кривых Пуанкаре [3]:

$$F(x, y) \equiv (y^3 + px)^2 + y^2 = c^2, \quad (15)$$

заполняющих всю фазовую плоскость. Пусть $x = x(t)$, $y = y(t)$ – некоторая

траектория системы (6). Вычислим $\frac{dF(x(t), y(t))}{dt}$.

$$\frac{dF}{dt} = \frac{\partial F}{\partial x} \cdot \frac{dx}{dt} + \frac{\partial F}{\partial y} \cdot \frac{dy}{dt} = 6py^2((y^3 + px)^2 + y^2 - q^2).$$

Если $0 < C < q$, то кривые семейства (15) расположены внутри кривой (2) и $\frac{dF}{dt} < 0$ при $p > 0$ и $\frac{dF}{dt} > 0$ при $p < 0$. Это значит, что при $t \rightarrow \infty$ траектории системы (6) будут пересекать каждую кривую семейства (15) только один раз, удаляясь от кривой (2) при $p > 0$ и приближаясь при $p < 0$. Если $C > q > 0$, то кривые

семейства (15) расположены вне кривой (2) и $\frac{dF}{dt} > 0$ при $p > 0$ и $\frac{dF}{dt} < 0$ при $p < 0$. В данном случае траектории системы (6) будут пересекать каждую кривую семейства (15) один раз при $t \rightarrow \infty$, удаляясь от кривой (2) при $p > 0$ и приближаясь при $p < 0$. Отсюда следует, что кривая (2) – единственный предельный цикл системы (6). Этот цикл неустойчив при $p > 0$ и устойчив при $p < 0$. Пусть $q = 0$. Тогда кривая (2) вырождается в точку $(0; 0)$ и система (6) запишется в виде

$$\frac{dx}{dt} = 2y + 9pxy^2, \quad \frac{dy}{dt} = -2p^2x + py^3. \quad (16)$$

Точка $(0; 0)$ – единственная особая точка системы (16) в конечной части плоскости с характеристическими числами $\lambda_{1,2} = \pm 2pi$. Сделав в системе (16) замену переменных

$$x \rightarrow -\frac{1}{p}x, \quad y \rightarrow y, \quad 2pdt \rightarrow dt, \quad \text{получим систему}$$

$$\frac{dx}{dt} = -y + \frac{9}{2}xy^2, \quad \frac{dy}{dt} = x + \frac{1}{2}y^3,$$

для которой точка $(0; 0)$ является негрубым фокусом. Отсюда следует, что предельный цикл (2) для системы (6) рождается из негрубого фокуса $(0; 0)$.

Выясним, существуют ли особые точки системы (6) в бесконечной части плоскости. К системе применяем последовательно преобразования Пуанкаре [3]:

$$x = \frac{1}{z}, \quad y = \frac{u}{z} \quad \text{и} \quad x = \frac{v}{z}, \quad y = \frac{1}{z}.$$

Получим системы

$$\left. \begin{aligned} \frac{du}{dt} &= -2p^2z^2 - 8pu^3 - 3pq^2uz^2 - 9q^2u^4 - 2u^2z^2, \\ \frac{dz}{dt} &= -9pu^2z - 9q^2u^3z - 2uz^3 \end{aligned} \right\} \quad (17)$$

и

$$\left. \begin{aligned} \frac{dv}{dt} &= 9q^2 + 8pv + 2z^2 + 3pq^2vz^2 + 2p^2v^2z^2, \\ \frac{dz}{dt} &= -pz + 3pq^2z^3 + 2p^2vz^3. \end{aligned} \right\} \quad (18)$$

Положим в правых частях системы (17) $z=0$ и приравняем их к нулю. Получим уравнение для определения координаты u точек $(u; 0)$, лежащих на экваторе сферы Пуанкаре:

$$8pu^3 + 9q^2u^4 = 0.$$

Отсюда $u=0$ и $u = -\frac{8p}{9q^2}$. Имеем две особые точки: $(0;0)$ – «концы» оси OX и

$(-\frac{8p}{9q^2};0)$. Вторая точка имеет характеристические числа $\lambda_1 = \frac{(8p)^3}{(3q)^4}$ и

$\lambda_2 = -\frac{(4p)^3}{(3q)^4}$ и, следовательно, является четырехсепаратрисным седлом. Точка

$(0;0)$ имеет характеристические числа $\lambda_{1,2} = 0$, и в системе (17) отсутствуют линейные члены. С учетом того, что сумма индексов всех особых точек равна 1, получаем, что точка $(0;0)$ должна иметь индекс 1. Так как все траектории системы (6), лежащие вне кривой (2), пересекают кривые семейства (15) один раз, неограниченно удаляясь от кривой (2) при $t \rightarrow \infty$ ($t \rightarrow -\infty$), то точка $(0;0)$ – узел.

Из вышеизложенного следует

Теорема. Система (6) в конечной части плоскости имеет:

1. Точку (8) – узел и точки (9) – седло-узлы, если $3q^2-4=0$.
2. Точку (8) – узел и точки (10) и (11) – два узла и два четырехсепаратрисных седла, если $3q^2-4>0$.
3. Точку (8) – грубый фокус и предельный цикл (2), если $3q^2-4<0$.

В бесконечной части плоскости система (6) в случаях 1 – 3 имеет узел и четырехсепаратрисное седло.

Литература

1. Еругин Н.П. Построение всего множества систем дифференциальных уравнений, имеющих заданную интегральную кривую // ПММ. – 1952. – Т.16. Вып. 6. – С. 659-670.
2. Андреев А.Ф. Особые точки дифференциальных уравнений. – Минск: Выш. шк., 1979. – 136 с.
3. Андронов А.А., Витт А.А., Хайкин С.Э. Теория колебаний. – М: Наука, 1981. – 568 с.

Summary

The research of a cubical system of the second order having a individual integral by the way by a selfcontained algebraic curve of the sixth order is conducted.

Поступила в редакцию 28.06.02.

В.В. Бобр

О РАЗРЕШИМОСТИ НЕПРИВОДИМЫХ ЛИНЕЙНЫХ ГРУПП ПРОИЗВОЛЬНОЙ СТЕПЕНИ

Пусть π — множество простых чисел, G — конечная группа, имеющая точный неприводимый комплексный характер χ степени n . Обозначим через H холловскую π -подгруппу группы G , причем $H=P$, если $\pi=\{p\}$.

Обобщая теорему Ито [1], Уинтер [2] доказал, что если G разрешима и P инвариантна в G , то n делится на такую степень $f>1$ некоторого простого числа, что $f \equiv -1, 0, 1 \pmod{p}$. В [3], [4] и [5] показано, что результат Уинтера верен для p -разрешимых групп степени $n<2p$. Предположив, что подгруппа H нечетного порядка будет π -множеством в разрешимой группе G , Ядченко [6] установил, что либо H инвариантна в G , либо n делится на такую степень f простого числа, что $f \equiv -1, 0$ или $1 \pmod{|H|}$. В [7] утверждается, что этот результат верен для π -разрешимых групп степени $n<2|H|$. В данной работе устанавливается аналог результата [6] для π -разрешимых групп с подгруппой H четного порядка и найдено условие, при котором результат [6] будет верен для π -разрешимых групп произвольной степени.

Все обозначения и определения обычны, и их можно, например, найти в [8] или [9]; всюду под характером группы G будем понимать комплексный характер, а под группой — конечную группу.

Теорема 1. Пусть G π -разрешимая неприводимая комплексная линейная группа степени n . Если холловская π -подгруппа H четного порядка, инвариантна и является π -множеством в G , то либо $n \equiv 0 \pmod{|H|}$, либо n делится на такую степень $f>1$ простого числа, что $f \equiv \pm 1 \pmod{|H|/\varepsilon}$. Здесь $\varepsilon = 2$, если силовская 2-подгруппа группы H является обобщенной группой кватернионов и $\varepsilon = 1$ в противном случае.

Доказательство. Пусть G будет минимальным контрпримером. Обозначим через χ данный точный и неприводимый характер степени n .

1. G не содержит такую инвариантную подгруппу M , что $HM \neq G$ и HM есть полупрямое произведение.

Предположим противное. Рассмотрим характер

$$\chi_{HM} = \sum_{i=1}^t \alpha_i \psi_i, \quad (1)$$

где $\alpha_i > 0$, $\psi_i \in \text{Irr}(HM)$, $i=1, 2, \dots, t$.

Предположим, что $H \text{Ker} \psi_i / \text{Ker} \psi_i \triangleleft HM / \text{Ker} \psi_i$ для всех $i=1, 2, \dots, t$. Следовательно, $H \text{Ker} \psi_i \triangleleft HM$ для всех $i=1, 2, \dots, t$. Так как характер χ точный, то $H \triangleleft HM$, что противоречит предположению. Значит, $H \text{Ker} \psi_k / \text{Ker} \psi_k$ не инвариантна в $HM / \text{Ker} \psi_k$ для некоторого $1 \leq k \leq t$. Обозначим $K = \text{Ker} \psi_k$, $H_0 = H \cap K$ и $F = M \cap K$. Тогда $K = H_0 F$.

Пусть вначале $H_0 \neq 1$. Так как $H_0 F = K \triangleleft HM$ и $F \triangleleft HM$, то $H_0 F / F \triangleleft HM / F$. А так как $H F / F$ является π -множеством в HM / F и $H_0 F / F \cong H_0 \neq 1$, то $H F / F \triangleleft HM / F$. Значит,

$HK/K=HF/F \triangleleft HM/K$, что противоречит предположению. Следовательно, $H_0=1$. Тогда $|HM/K| < |G|$ и факторгруппа HM/K удовлетворяет всем условиям теоремы. По индукции либо $\psi_k(1) \equiv 0 \pmod{|H|}$, либо $\psi_k(1)$ делится на такую степень $f_k > 1$ простого числа, что $f_k \equiv \pm 1 \pmod{|H|/\varepsilon}$.

С другой стороны, по теореме Клиффорда

$$\chi_M = e \sum_{x \in T} \varphi^x,$$

где e есть некоторое натуральное число, $\varphi \in Irr(M)$ и T есть множество всех представителей смежных классов группы G по подгруппе $I_G(\varphi)$, взятых по одному из каждого класса.

Пусть φ^{x_0} , для некоторого $x_0 \in T$, будет неприводимой компонентой характера $(\psi_k)_M$, где ψ_k из (1). По лемме 1 [6] либо $I_{HM}(\varphi^{x_0}) = M$, либо $I_{HM}(\varphi^{x_0}) = HM$.

В первом случае получаем, что $H \triangleleft I_G(\varphi^{x_0})$, т.е. $|G:I_G(\varphi^{x_0})| \equiv 0 \pmod{|H|}$. Поскольку $(\psi_k)_M = \varphi^{x_0}$, то во втором случае получаем, что $\varphi^{x_0}(1)$ делится на такую степень $f > 1$ простого числа, что $f \equiv \pm 1 \pmod{|H|/\varepsilon}$. Так как $\chi(1) = e|G:I_G(\varphi^{x_0})| \varphi^{x_0}(1)$, то получили противоречие с выбором группы G .

2. $O_{\pi'}(G) \neq 1$.

Доказательство непосредственно следует из того, что группа G π -разрешима, а ее подгруппа H является π -множеством в G .

3. $G = HO_{\pi'}(G)$.

Рассмотрим подгруппу $O_{\pi',\pi}(G)$. Нетрудно убедиться (см. п. 3 доказательства теоремы [7]), что $O_{\pi',\pi}(G) = HO_{\pi'}(G)$. Осталось лишь заметить, что $O_{\pi',\pi}(G) \triangleleft G$, и применить п.1 доказательства теоремы.

4. $G = HQ$, где Q инвариантная в G силовская q -подгруппа группы G , а H -дополнительный множитель группы Фробениуса.

Пусть N есть такая инвариантная подгруппа группы G , что $O_{\pi'}(G)/N$ будет минимальной нормальной подгруппой в G/N . Из п.1 доказательства теоремы следует, что $H \triangleleft HN$, т.е. $N \subseteq C_{O_{\pi'}(G)}(H)$. Так как G разрешима, то $O_{\pi'}(G)/N$ элементарная абелева q -группа и $C_{O_{\pi'}(G)}(H) = N$. Следовательно, $G/C_{O_{\pi'}(G)}(H)$ группа Фробениуса с дополнением $HC_{O_{\pi'}(G)}(H)/C_{O_{\pi'}(G)}(H) \cong N$. Итак, $G = HQC_{O_{\pi'}(G)}(H)$. Значит, каждый элемент $g \in G$ представим в виде $g = hsc$, где $h \in H$, $s \in Q$, $c \in C_{O_{\pi'}(G)}(H)$. Отсюда

$(HQ)^g = (HQ)^{(hs)^c} = (HQ)^c = (H^c Q^c) = HQ^c$. Поэтому $H \subseteq \text{Core}_G(HQ)$, т.е. $\text{Core}_G(HQ) = HS$, где $S \leq Q$. По лемме Фраттини, $G = HSN_G(H) = HSC_{O_{\pi'}(G)}(H)$. Так как S характеристична в $HS \triangleleft G$, то $S \triangleleft G$.

Осталось применить п.1 доказательства теоремы.

5. Контрпримера к теореме не существует.

Из строения дополнительного множителя группы Фробениуса следует, что все силовские p -подгруппы группы H и, следовательно, G циклические, если $p > 2$, и силовская 2-подгруппа группы H (G) либо циклическая, либо обобщенная группа кватернионов. Легко видеть также, что $C_{O_{\pi'}(G)}(x) = C_{O_{\pi'}(G)}(H)$ для всех $x \in H^{\#}$.

Предположим, что n не кратно $|H|$. По лемме 1 [6], $I_G(\chi^*) = G$, где $\chi^* \in \text{Irr}_H(O_{\pi'}(G))$. Пусть $\bar{\chi}$ есть каноническое продолжение характера χ^* на группу G , существующее по лемме 13.3 [9].

Рассмотрим группу $S_{2'} O_{\pi'}(G)$, где $S_{2'}$ холловская 2'-подгруппа группы H и характер $\bar{\chi}_{S_{2'} O_{\pi'}(G)}$. Согласно лемме 2 [6], $S_{2'} \subseteq \text{Ker}(\det(\bar{\chi}_{S_{2'} O_{\pi'}(G)}))$. Поэтому $\bar{\chi} \in \text{Irr}(S_{2'} O_{\pi'}(G))$, продолжение $\chi \in \text{Irr}(O_{\pi'}(G))$ до неприводимого характера $\text{Irr}(S_{2'} O_{\pi'}(G))$ совпадает с $\bar{\chi}_{S_{2'} O_{\pi'}(G)}$ в силу единственности $\bar{\chi}$. По лемме 3 [7].

$$\chi(1) - \alpha \equiv 0 \pmod{|S_{2'}|}, \quad (2)$$

где $\alpha = \pm 1$.

Так как силовская 2-подгруппа S_2 подгруппы H имеет циклическую подгруппу $\langle d \rangle$ индекса ε , то, применив к $\langle d \rangle O_{\pi'}(G)$ и характеру $\chi^* = \chi_{O_{\pi'}(G)} \in \text{Irr}_H(O_{\pi'}(G))$ утверждение (из) теоремы 13.32 [9], имеем

$$\chi(1) - \alpha_2 \equiv 0 \pmod{|P|/\varepsilon}, \quad (3)$$

где $\alpha_2 = \pm 1$, $\varepsilon = 1$, если P не является обобщенной группой кватернионов и $\varepsilon = 2$ в противном случае.

Если $\alpha_2 = \alpha$, то из двух последних сравнений получим

$$\chi(1) - \alpha_2 \equiv 0 \pmod{|H|/\varepsilon}, \quad (4)$$

что доказывает теорему. Следовательно, $\alpha_2 = -\alpha$.

Рассмотрим $Z(H)$. Случай, когда $|Z(H)|$ делится на нечетное простое число, уже изучен в лемме 7 [10] (199-200). Поэтому мы можем положить $|Z(H)| = 2^m$, для некоторого натурального m .

Так как подгруппа $Z(H)S_p$ циклическая для любого $p \in \pi' \setminus \{2\}$, то

$$\chi(1) - \alpha^* \equiv 0 \pmod{|Z(H)S_p|}, \quad (5)$$

где $\alpha^* = \pm 1$.

Пусть $\alpha^* = -\alpha$. Из сравнений (2) и (5) получаем

$$2\chi(1) \equiv 0 \pmod{|S_p|}, \quad (6)$$

что невозможно, так как $\chi(1)$ есть π' -число и $p \neq 2$.

Следовательно, $\alpha^* = \alpha$, т.е. $\alpha^* = -\alpha_2$. Из сравнений (3) и (5) получаем

$$2\chi(1) \equiv 0 \pmod{|Z(H)|}. \quad (7)$$

Значит, $|Z(H)| = 2$. Из строения разрешимого дополнительного множителя группы Фробениуса [11] вытекает, что $Z(H) = S_2$. Из (5) следует

$$\chi(1) - \alpha \equiv 0 \pmod{|H|}, \tag{8}$$

что и доказывает теорему.

Теорема 2. Пусть G – π -разрешимая неприводимая комплексная линейная группа степени $n=q^r$, где q – простое π' -число, а r – натуральное. Если холловская π -подгруппа H неинвариантна и является $\pi 1$ -множеством в G , то $q^r \equiv \pm 1 \pmod{|H|}$ для некоторого $0 < l \leq r$.

Доказательство. Пусть G будет минимальным контрпримером. Обозначим через χ данный точный и неприводимый характер степени n .

$$1. G = HO_{\pi'}(G).$$

Предположим противное. Пусть $O_{\pi',\pi}(G) = HO_{\pi'}(G) \neq G$. По теореме Клиффорда

$$\chi_{O_{\pi',\pi}(G)} = e \sum_{x \in T} \omega^x,$$

где e есть некоторое натуральное число, $\omega \in Irr(O_{\pi',\pi}(G))$ и T есть множество всех представителей смежных классов группы G по подгруппе $I_G(\omega)$, взятых по одному из каждого класса.

Так как $\chi(1) = e|G:I_G(\omega)|\omega(1)$, то $\omega(1) = q^s$, где $s \leq r$. Как и в п.1 доказательства теоремы 1, нетрудно убедиться в том, что факторгруппа $O_{\pi',\pi}(G)/Ker \omega$ удовлетворяет всем условиям теоремы 2. По индукции $\omega(1) = q^s \equiv \pm 1 \pmod{|H|}$. Получили противоречие с выбором группы G .

Пусть $Q \in Syl_q(O_{\pi'}(G))$. По лемме Фраттини $H \subseteq N_G(Q)$. Обозначим $G_1 = HQ$. Если $G_1 = G$, то G разрешима, и, следовательно, теорема верна (см. [6]). Поэтому $G_1 \neq G$. Пусть

$$\chi_{G_1} = \sum_{i=1}^t \alpha_i \varphi_i, \tag{9}$$

где $\alpha_i \in \mathbb{N}$, $\varphi_i \in Irr(G_1)$, $i = 1, 2, \dots, t$.

По лемме 1 [6] либо $\varphi_i(1) \equiv 0 \pmod{|H|}$, либо $\varphi_i(1) = q^{r_i}$, где $0 \leq r_i \leq r$, $i = 1, 2, \dots, t$.

$$2. [H, Q] \neq 1.$$

Предположим, что $[H, Q] = 1$. По теореме 5.2.3 [8] $Q = C_Q(H)$, т.е. $Q \subseteq C_G(H)$. Тогда для всех $x \in H$ имеем, что $(\chi(1), |Cl(x)|) = 1$. По теореме Бернсайда либо $\chi(x) = 0$, либо $x \in Z(G)$. Поскольку подгруппа H является $\pi 1$ -множеством в G , то для всех $x \in H^\#$ $x \notin Z(G)$. Значит, $\chi(x) = 0$ для всех $x \in H^\#$. По теореме 4.2.7. [8] $|H|$ делит $\chi(1)$. Противоречие.

$$3. Z(Q) = Z(G_1).$$

Обозначим $Z = Z(Q)$. Тогда $H \subseteq N_G(Z)$, и по теореме 5.2.3 [8] $Z = [H, Z] \times C_Z(H)$. Пусть $g \in Z$. Так как $(\chi(1), |Cl(g)|) = 1$, то $g \in Z(G)$ или $\chi(g) = 0$.

Предположим $[H, Z] \neq 1$. Очевидно, $\chi(g) = 0$ для всех $g \in [H, Z]^{\#}$. По теореме 4.2.7 [8] $\chi_{[H, Z]} = k\rho_{[H, Z]}$, где $k \in \mathbb{N}$ и $\rho_{[H, Z]}$ есть регулярный характер подгруппы $[H, Z]$. Значит, $\chi(1) = k\rho(1) = k|[H, Z]| = kq^f$, где $q^f \equiv 1 \pmod{|H|}$ и $0 < f \leq r$. Получили противоречие с выбором группы G . Поэтому $[H, Z] = 1$, и, следовательно, $Z \subseteq Z(G_1)$. Из п. 2 доказательства теоремы вытекает, что $Z = Z(G_1)$.

Рассмотрим подгруппу $L = [H, Q] \cap Z$. Из п. 2 доказательства теоремы следует, что $L \neq 1$. Пусть $g \in L$ такой, что $o(g) = q$. Как и выше нетрудно заметить, что либо $g \in Z(G)$, либо $\chi(g) = 0$.

4. Существует $1 \leq j \leq t$ такое, что $\varphi_j(1) = q^{r_j} > 1$, причем $((\varphi_j)_{\langle g \rangle}, 1_{\langle g \rangle}) = 0$.

Предположим, что среди $\varphi_i(1)$, $i = 1, 2, \dots, t$, нет q -чисел.

Пусть $g \in Z(G)$.

Из равенства (9) получаем, что

$$\chi_{\langle g \rangle} = \sum_{i=1}^t \alpha_i ((\varphi_i)_Z)_{\langle g \rangle} = \sum_{i=1}^t \alpha_i \varphi_i(1) (\lambda_i)_{\langle g \rangle} = \sum_{i=1}^t \alpha_i \varphi_i(1) \lambda_i, \quad (10)$$

где $\lambda \in \text{Irr}(\langle g \rangle)$, $\lambda_i \in \text{Irr}(Z)$, $i = 1, 2, \dots, t$. Так как характер χ точный, то $(\lambda_i)_{\langle g \rangle} = \lambda \neq 1_{\langle g \rangle}$.

Допустим $\varphi_k(1) = 1$ для некоторого $1 \leq k \leq t$. Тогда $\langle g \rangle \subseteq [H, Q] \subseteq G' \setminus 1 \subseteq \text{Ker } \varphi_k$.

Значит, $(\varphi_k)_{\langle g \rangle} = (\lambda_k)_{\langle g \rangle} = 1_{\langle g \rangle}$. Противоречие. Следовательно, $\varphi_i(1) \equiv 0 \pmod{|H|}$, $i = 1, 2, \dots, t$. Согласно (10) заключаем, что $\chi(1) \equiv 0 \pmod{|H|}$, что также невозможно.

Пусть теперь $\chi(g) = 0$. Так как $\chi(1)$ есть сумма корней q -ой степени из единицы, то из теории чисел следует, что

$$\chi(1) = (\chi_{\langle g \rangle}, \lambda)_{\langle g \rangle} q = \sum_{i=1}^{t_1} \alpha_i \varphi_i(1) q,$$

где $((\varphi_i)_{\langle g \rangle}, 1_{\langle g \rangle}) \neq 1$, причем $\varphi_i(1) \neq 1$, $i = 1, 2, \dots, t_1$, $t_1 \leq t$. Значит, $\varphi_i(1) \equiv 0 \pmod{|H|}$, $i = 1, 2, \dots, t_1$. Из (11) следует, что $\chi(1) \equiv 0 \pmod{|H|}$. Противоречие.

5. Контрпримера к теореме не существует.

Пусть φ_j , $1 \leq j \leq t_1$, все неприводимые компоненты характера χ_{G_1} из п. 4 доказательства теоремы.

По теореме 1 [6] $P\text{Ker } \varphi_j / \text{Ker } \varphi_j$ инвариантна в $G / \text{Ker } \varphi_j$, где P произвольная силовская подгруппа H . Так как P циклическая, то $P\text{Ker } \varphi_j / \text{Ker } \varphi_j \subseteq Z(G / \text{Ker } \varphi_j)$. В силу произвольности выбора P получаем, что $H\text{Ker } \varphi_j / \text{Ker } \varphi_j \subseteq Z(G / \text{Ker } \varphi_j)$. По теореме 2.2.1 [8] $[H\text{Ker } \varphi_j, G] \subseteq \text{Ker } \varphi_j$. Поэтому $[H, Q] \subseteq [H\text{Ker } \varphi_j, G] \subseteq \text{Ker } \varphi_j \cap Q$ для всех $1 \leq j \leq t_1$.

Следовательно, $[H, Q] \subseteq \bigcap_{i=1}^{t_1} (\text{Ker } \varphi_i \cap Q) = (\bigcap_{i=1}^{t_1} \text{Ker } \varphi_i) \cap Q = L_1$. Отсюда $g \in L \subseteq [H, Q] \subseteq L_1 \text{Ker } \varphi_i$, $i = 1, 2, \dots, t_1$. Получили противоречие с п. 4 доказательства теоремы.

Теорема доказана.

Литература

1. I t o N . On the theorem of N.F.Blichfeldt // Nagoya Math.J. 1953. V. 15. P. 75-77.
2. Winter D. L. On finite solvable linear groups // Ill. J. Math. 1971. V. 15. N 3. P. 425-428.

3. Winter D. L. Solvability of certain p -solvable linear groups of finite order // Pacific j. Math. 1970. V. 34. N 3. P. 827-835.
4. Winter D. L. On the structure of certain p -solvable linear groups // J. Algebra. 1974. V. 31. N 3. P. 543-546.
5. Isaacs I. M. Complex p -solvable linear groups // J. Algebra. 1973. V. 24. N 3. P. 513-530.
6. Ядченко А.А. Разрешимые неприводимые линейные группы произвольной степени с холловской TI-подгруппой // Мат. заметки, 1990. Т. 48. В. 2. С. 137-144.
7. Бобр В.В., Ядченко А.А. О π -разрешимых неприводимых линейных группах относительно небольшой степени // Весці НАН Беларусі, серыя фіз.-мат. навук. № 1. 2001.
8. Gorenstein D. Finite groups. New York: Harper and Row, 1968.
9. Isaacs I.M. Character theory of finite groups // New York: Academic Press. 1976.
10. Ядченко А.А. О конечных π -разрешимых линейных группах // Арифметическое и подгрупповое строение конечных групп. Минск: Наука и техника. 1986. С. 181-207.
11. Старостин А.И. О группах Фробениуса // Укр. мат. журнал. 1971. Т. 23. № 3. С. 629-639.

Summary

The solvability tests for π -solvable complex linear group of arbitrary degree are obtained.

Поступила в редакцию 14.10.02.

ТЭХНАЛОГІЯ

УДК 666.763.42

*М.И. Кузьменков, Г.Н. Некрасова***ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА ПОЛУЧЕНИЯ СТАБИЛИЗИРОВАННОГО ДОЛОМИТОВОГО КЛИНКЕРА**

Доломитовые огнеупоры привлекают все большее внимание из-за широкой распространенности доломита и хорошей устойчивости к высокой температуре и агрессивным расплавам. Однако этим изделиям присущ недостаток, обусловленный наличием в обожженном доломите свободного оксида кальция, который, гидратируясь на воздухе, вызывает его разложение. Эта проблема может быть решена путем химического связывания CaO в тугоплавкие силикаты кальция.

Поисковые работы по созданию огнеупорного материала на основе доломита с улучшенными физико-механическими свойствами, позволяющими использовать его при высоких рабочих температурах, в РБ впервые были начаты в БГТУ (г. Минск) и продолжаются в Мозырском госпедуниверситете. В основу выбранного направления было положено химическое связывание свободного CaO, образующегося в процессе обжига доломита, в двухкальциевый силикат $2\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2$.

Влияние кремнеземсодержащих компонентов на связывание свободного оксида кальция хорошо известно [1 - 3], причем в большинстве случаев процесс направлен на получение трехкальциевого силиката $3\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2$ (C_3S) или реже β -модификации двухкальциевого силиката $2\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2$ ($\beta\text{-C}_2\text{S}$). Однако C_3S и $\beta\text{-C}_2\text{S}$ – гидравлически активны, поэтому всегда существует возможность образования гидроксида кальция при увлажнении доломитового клинкера. Кроме того, готовое изделие может разрушиться вследствие инверсии двухкальциевого силиката – перехода β -формы в γ -форму, сопровождающегося увеличением объема.

Поэтому целесообразным было получение стабилизированного доломитового клинкера, в котором свободный оксид кальция связан в гидравлически неактивный двухкальциевый силикат γ -модификации ($\gamma\text{-C}_2\text{S}$).

Следует отметить, что при переходе β -формы в γ -форму наблюдается значительное увеличение дисперсности образующихся частиц клинкера, на основе которых можно получить своего рода наносистему огнеупорных порошков. Такие системы являются "гидродинамическими пластификаторами, существенно уменьшающими размер пор в изделиях и позволяющими получать высокоплотные изделия при формовании, что повышает шлакоустойчивость огнеупоров" [4, 35].

Целью настоящей работы является разработка состава шихты для получения доломитового клинкера и исследование влияния технологических параметров на его стабильность.

Объектом исследования явился доломит, соответствующий требованиям ОСТ 1484-82 "Доломит сырой металлургический", месторождения "Гралево" Витебской области и аморфный кремнезем ГОСТ 9428-73. Химический состав исходных материалов представлен в табл. 1.

Таблица 1

Материал	Химический состав доломита						
	Содержание, мас. %						
	CaO	MgO	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	Na ₂ O+K ₂ O	ППП
доломит	29,86	20,73	3,89	0,74	1,08	0,21	43,49
аморфный кремнезем	-	-	96,99	-	0,005	-	3,0

Основным фактором, определяющим свойства стабилизированного доломитового клинкера и изделий на его основе, является химический состав сырьевой смеси. Содержание CaO, MgO, Fe₂O₃, Al₂O₃ и SiO₂ подбирали исходя из коэффициента насыщения (Кн) по Кинду [5]:

при $Al_2O_3 / Fe_2O_3 < 0,64$

$$Кн = (CaO - 0,7Fe_2O_3 - 1,1Al_2O_3);$$

при $Al_2O_3 / Fe_2O_3 > 0,64$

$$Кн = (CaO - 0,35Fe_2O_3 - 1,65Al_2O_3).$$

При $Кн > 1$ увеличивается содержание свободной извести в обожженном доломите. Если $Кн = 1$ – известь с кремнеземом образует трехкальциевый силикат. Уменьшение $Кн$ от 1 до 0,67 приводит к снижению содержания трехкальцевого силиката и увеличению количества двухкальцевого силиката. При полном прохождении реакции и $Кн = 0,67$ вся известь переходит в двухкальцевый силикат. Дальнейшее снижение $Кн < 0,67$ приводит к тому, что оксида кальция становится недостаточно для связывания глинозема в алюминат кальция (CaO·Al₂O₃), и начинается быстрое образование легкоплавких смешанных двойных силикатов кальция и магнезия, полностью переходящих в расплав.

Поскольку необходимо, чтобы вся известь перешла в двухкальцевый силикат, то в данной работе $Кн$ варьировалось в пределах 0,70 - 0,65, а аморфный кремнезем вводился в таком количестве, чтобы отношение CaO / SiO₂ составляло 1,85 - 2,20.

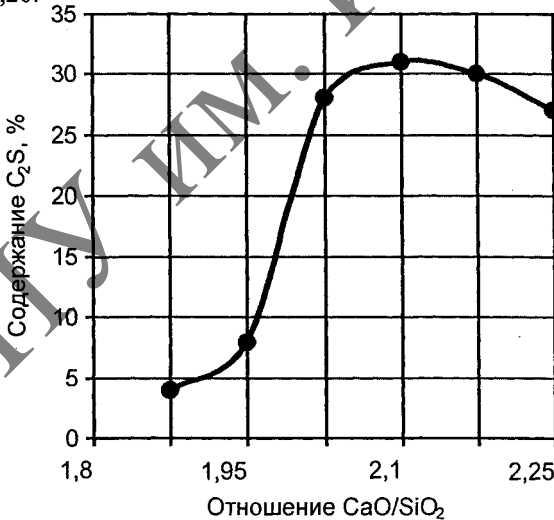

Рис. 1. Зависимость содержания γ -C₂S от отношения CaO/SiO₂

Рентгенофазовый анализ смесей, обожженных при температуре 1500°C, показал, что при $CaO / SiO_2 < 1,9$ в доломитовом клинкере присутствуют легкоплавкие фазы и, в частности, мервенит и монтичеллит. При повышении отношения CaO / SiO₂ до

2,20 вышеуказанные фазы отсутствуют, и по данным рентгенофазового анализа доломитовый клинкер состоит из C_2S и периклаза.

Как видно из рис. 1, максимальное количество $\gamma-C_2S$ присутствует в доломитовом клинкере при $CaO / SiO_2 = 2,1$.

Исследования фазовых равновесий показали наличие трех стабильных форм двухкальциевого силиката: α -, β - и γ -модификации. В доломитовом клинкере C_2S находится главным образом в β - и γ -формах. В работе [6] установлено, что при охлаждении клинкера от $1420 \pm 10^\circ C$ происходит полное превращение β -модификации в γ -модификацию. Вместе с тем, охлаждение от меньших температур приводит к появлению при комнатной температуре β - и γ -форм двухкальциевого силиката.

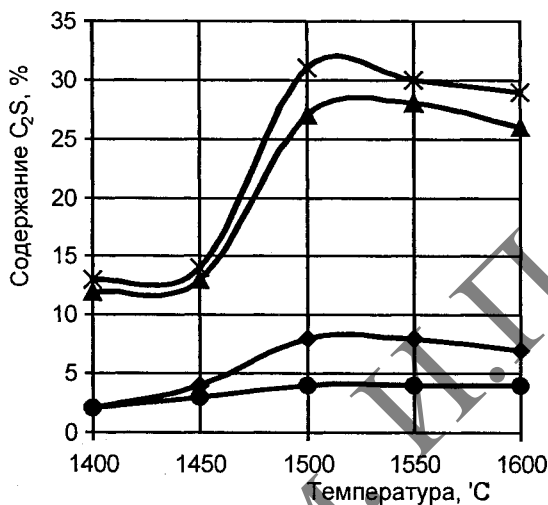

Рис. 2. Зависимость содержания $\gamma-C_2S$ от температуры обжига.

1 - $CaO/SiO_2=1,85$; 2 - $CaO/SiO_2=1,95$;
3 - $CaO/SiO_2=2,0$; 4 - $CaO/SiO_2=2,1$.

при термообработке. Как видно из рис. 3, эти данные подтверждаются. При увеличении времени выдержки от 0,5 ч до 1,5 ч наблюдается увеличение количества γ -модификации C_2S в продукте, затем с течением времени его содержание практически не изменяется. Этот факт объясняется, видимо, тем, что с увеличением времени выдержки наблюдается рост кристаллов двухкальциевого силиката, что в свою очередь вызывает инверсию β -формы в $\gamma-C_2S$.

Однако, несмотря на все предпринятые нами попытки стабилизации γ -модификации двухкальциевого силиката, наряду с ним образуется и значительное количество β -модификации.

На основании вышеизложенного, исследовали клинкер, полученный обжигом в интервале температур 1400 - 1600°C смеси, содержащей доломит и кремнеземистый компонент при различном отношении CaO / SiO_2 (рис. 2). Максимальный выход $\gamma-C_2S$ наблюдается при температуре обжига смеси 1500 - 1550°C. Дальнейшее увеличение температуры нецелесообразно, поскольку не приводит к повышению содержания γ -модификации двухкальциевого силиката в доломитовом клинкере, а в некоторых случаях его содержание падает.

Согласно [5], на инверсию β -формы в γ -форму C_2S значительное влияние оказывает время выдержки

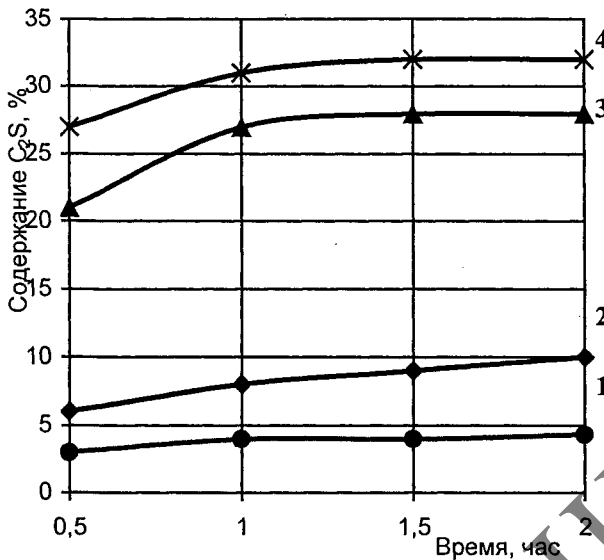

Рис.3. Зависимость содержания γ - C_2S от времени обжига.

1 – $CaO/SiO_2=1,85$; 2 – $CaO/SiO_2=1,95$;
3 – $CaO/SiO_2=2,0$; 4 – $CaO/SiO_2=2,1$.

Из литературных источников известно использование F-иона для стабилизации γ -модификации C_2S [7]. При этом отмечается, что в присутствии некоторых фторидов значительно ускоряется процесс и снижается температура диссоциации карбоната кальция. Есть сведения, указывающие на разрыхление доломита при спекании с добавкой фтористого кальция. Поэтому в данной работе изучено влияние небольших добавок фторида алюминия на характер диссоциации и спекание сырьевой смеси, а также на стабилизацию γ - C_2S .

Результаты дифференциально-термического анализа показали, что процесс термического распада доломита при добавке 1-5 % AlF_3 значительно ускоряется. Так, минимум первого эндотермического эффекта, связанного с термической диссоциацией $MgCO_3$, смещается в область более низких температур на 80-90°C. Влияние фторидной добавки на температуру второй стадии диссоциации доломита (образование CaO) проявляется в меньшей степени и составляет 20-30°C.

Согласно данным рентгенофазового анализа установлено, что в доломитовом клинкере, обожженном при температуре 800°C, фазовый состав представлен MgO , $CaCO_3$, $3CaO \cdot 5Al_2O_3$, $5CaO \cdot 3Al_2O_3$ и CaF_2 . При дальнейшем увеличении температуры до 940°C начинается образование двухкальциевого силиката.

Содержание γ - C_2S в обожженном доломитовом клинкере также изменялось в зависимости от количества AlF_3 (рис.4).

Так, при добавке фторида алюминия к сырьевой смеси в количестве 1,0 - 3,5 % в доломитовом клинкере увеличивается содержание γ -формы C_2S и составляет 41 %, что на 11 % выше, чем в клинкере, шихта которого не содержала фторида алюминия.

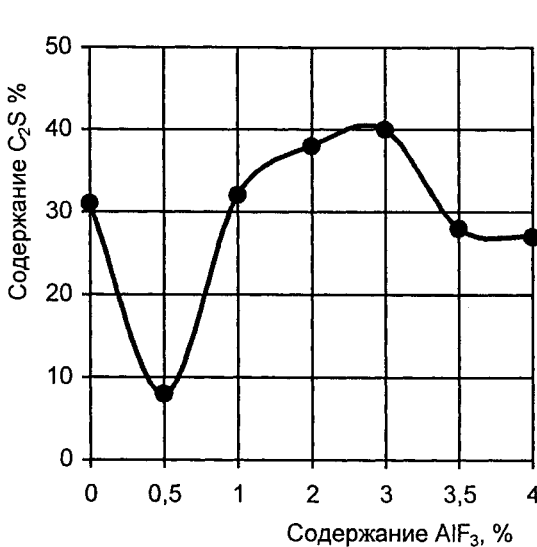

Рис. 4. Зависимость содержания γ - C_2S от количества AlF_3

Степень спекания доломитового клинкера оценивали по величинам кажущихся плотностей и пористости. При этом использовали смесь доломита и аморфного кремнезема, в которой соотношение $CaO / SiO_2 = 2,1$. Кажущаяся плотность сырых образцов составила $1,88 \text{ г/см}^3$. Составы масс и свойства образцов приведены в табл. 2.

Таблица 2

Составы масс и свойства образцов на основе доломитового клинкера после обжига при 1500°C

Содержание AlF_3 , %	Кажущаяся плотность, г/см^3	Кажущаяся пористость, %	Прочность, МПа
0,00	2,96	44	17,5
0,50	3,44	12	30
1,00		Рассыпается	
2,00		Рассыпается	
3,00		Рассыпается	
4,00		Стекло	

Как видно из таблицы, введение фторида алюминия в малых количествах (до 0,5%) несколько облегчает спекание доломита. Повышение его содержания до 3,5% вызывает рассыпание образцов. Значительное количество — свыше 4% — способствует стеклообразованию.

Таким образом, стабилизированный доломитовый клинкер, в котором свободный оксид кальция связан преимущественно в γ -модификацию C_2S , можно получить при обжиге смеси доломита, кремнеземсодержащего компонента и добавки AlF_3 (до 1%), причем соотношение $CaO / SiO_2 = 2,1$, температура обжига 1550°C , а время выдержки при максимальной температуре составляет 1 час. Кроме того, в качестве компонента, содержащего обе добавки (SiO_2 и AlF_3), целесообразным представляется использование кремнегеля — отхода производства фторида алюминия.

Результаты проведенного исследования были использованы для разработки технологического процесса получения огнеупорного бетона на основе доломитового клинкера, который может применяться при высоких рабочих температурах.

Літэратура

1. Антонов Г.И., Недосвитый В.П., Семененко О.М., Кулик А.С., Прокудин В.Ю. Использование металлургических шлаков в технологии доломитовых огнеупоров // Огнеупоры и техническая керамика. – 1996. – № 12. – С. 16-20
2. Некрасова Г.Н., Щур С.Н. Влияние вида кремнеземсодержащего компонента на скорость связывания свободного оксида кальция в доломитовом клинкере // Актуальные проблемы прирорознаўчых, тэхнічных і гуманітарных навук: Зб. навук. работ аспірантаў / Пад рэд. В.В. Валетава. — Мазыр: МазДПІ ім. Н.К. Крупскай, 1998. С. 51-53
3. Патент 2340919 Франция, КЛ. С 04 В 35/06 Способ получения доломитового огнеупора – №58-8191; Заявл. 09.05.77; Опубл. 26.11.78.
4. Хорошавин Л.Б., Перепелицын В.А. Нанотехнологии огнеупоров // Огнеупоры и техническая керамика. 1999. № 12. С. 31-35
5. Кайнарский И.С., Дегтярева Э.В. Основные огнеупоры. – М.: Металлургия, 1974. – 367 с.
6. Несповитая Г.П. Исследование условий стабилизации и дестабилизации неустойчивых при обычной температуре форм $2\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2$ и их влияние на гидравлическую активность получаемых продуктов: Автореф. дисс. канд. техн. наук.:05.17.11 / МХТИ им. Д.И. Менделеева. – Москва. – 1976. – 16 с.
7. Технологические и методологические исследования огнеупоров. – М.: Металлургия, 1988. – 190 с.

Summary

The article is devoted to the results of the investigational process of the stabilized dolomite clinker receiving. The influence of the chemical composition of the raw material mixture, temperatures, roast time and additions of the stabilization of $2\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2$ γ -modification is studied.

On the results of the performed investigation the technological process of fire-concrete getting on basis of dolomite clinker that may be applied at high working temperatures, is worked out.

Поступила в редакцию 30.09.02.

БІЯЛОГІЯ

УДК 56

*В.Г. Ропот, В.В. Валетов, В.В. Степанчик***САНИТАРНОЕ СОСТОЯНИЕ МОЛОДНЯКОВ СОСНЫ В ЗОНЕ
ВЛИЯНИЯ МОЗЫРСКОГО НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕГО ЗАВОДА**

Проблема дестабилизации состояния лесов наиболее остро обозначилась в начале 80-х годов прошлого столетия. Ухудшение состояния лесов отмечалось в Польше, Чехословакии, Австрии, Германии и ряде других стран [11, 13]. Это явление способствовало развитию основных научных исследований, направленных на выявление факторов деградации лесов и на поиск методов их оздоровления. Изучение причин дестабилизации состояния лесов позволило выдвинуть ряд гипотез, включающих влияние погодных условий, ухудшение условий произрастания, кислотные дожди, загрязнение атмосферы и др. [1, 9, 10, 14]. В итоге достаточно длительных исследований и дискуссий в настоящее время большинство исследователей склоняется к гипотезе, основанной на негативном воздействии на леса выбросов промышленных предприятий.

Снижение устойчивости лесов на территории Республики Беларусь в отличие от стран Западной Европы по ряду причин (относительно небольшой период техногенного воздействия, обусловленный началом промышленного развития республики только в 60-70 годах) носит не столь ярко выраженный характер. Тем не менее рядом исследователей отмечается неблагоприятное состояние лесов в республике [2, 8]. Под воздействием техногенного пресса ухудшается состояние лесов, снижается радиальный прирост, происходят значительные изменения структуры и строения древостоев. Нашими исследованиями [5] установлено, что под воздействием техногенного пресса происходит падение продуктивности сосновых лесов и снижение их устойчивости.

Одним из экологически неблагоприятных регионов республики является Мозырский промышленный узел. Оценивая суммарные объемы выбросов промышленных предприятий республики, данный регион следует отнести к наиболее техногенно загрязненным в республике. Общий объем выбросов в конце 80-90-х годов в регионе достигал 90 тыс. тонн в год (промышленный узел – 66,7 тыс. тонн в год, г. Мозырь – 22,6 тыс. тонн в год). Значительную часть выбросов составили сернистый ангидрид и окислы азота. Более высокие объемы выбросов отмечены только в Минске, Новополоцке, Новолукомле.

Высокий уровень риска техногенных повреждений лесов в данном регионе ориентирует на исследование закономерностей, характеризующих устойчивость лесных насаждений. В практике лесоводственно-экологических исследований критериями оценки устойчивости насаждений выступают показатели их санитарного состояния [3, 4].

Лесоводственно-экологическая характеристика сосновых насаждений на пробных площадях
(сосняки мшистые, II класс возраста)

Пробная площадь, №	Удаление от источников загрязнения	Возраст, лет	Кол-во стволов, шт/га	Средние		Сумма площадей сечений, м ² /га	Запас, м ³ /га	Полнота	Бонитет	Разметание посадочных мест, м
				Д, см	Н, м					
Насаждения в зоне влияния НПЗ										
1	1,8	20	5232	8,7	31,4	132	1,47	1,8	2,5x0,45	
2	1,8	20	7921	7,0	28,8	123	1,32	1,4	2,25x0,35	
3	0,7	23	5601	8,5	31,4	162	1,22	1,3	1,5x0,35	
4	0,7	23	3488	10,2	28,5	181	1,04	1 ^а ,3	2,5x0,45	
5	7,2	26	3688	11,9	41,3	282	1,43	1 ^а ,3	1,75x0,5	
6	2,2	31	3550	11,7	38,2	204	1,18	1 ^а ,4	1,75x0,5	
7	2,2	31	1750	13,4	24,5	192	0,73	1 ^а ,7	1,75x0,5	
8	1,8	32	3384	11,7	36,5	257	1,24	1 ^а ,9	2,0x0,5	
9	11,0	34	7250	9,3	48,9	312	1,13	1,74	1,45x0,4	
10	1,8	33	1750	14,0	26,9	189	0,86	1	1,75x0,5	
11	7,2	34	3410	11,3	34,1	251	1,12	1 ^а ,9	1,75x0,5	
12	2,3	35	2182	12,3	25,9	196	0,72	1 ^а ,8	1,5x0,5	
13	1,9	35	2125	13,4	29,9	236	0,90	1 ^а ,6	1,75x0,5	
14	4,0	40	1450	16,8	32,1	298	0,89	1 ^б	1,5x0,5	
Насаждения вне зоны влияния НПЗ										
15	>40	27	5083	9,2	33,9	195	1,23	1,4	1,75x0,65	
16	>40	27	6829	8,1	35,2	218	1,21	1 ^а ,8	1,35x0,60	
17	>30	31	5860	9,8	38,8	258	1,35	1,1	1,75x0,5	
18	>40	32	3548	12,3	42,2	266	1,42	1,5	1,5x0,75	
19	>30	33	3860	10,8	35,1	262	1,14	1 ^а ,7	1,75x0,5	
20	>30	33	2840	12,0	32,3	228	1,02	1 ^а ,9	1,75x0,5	

Объектами исследования послужили культуры сосны в мшистом типе леса, расположенные на различном удалении от источника загрязнения (табл.1). Возраст насаждений от 20 до 40 лет, бонитет насаждений I - II, полнота от 0,72 до 1,73, т.е. насаждения сосны сильно перегущены. Размещение посадочных мест на участках характеризуется следующими показателями: ширина междурядий от 1,45 до 2,5 м, расстояние в ряду от 0,35 до 0,75 см.

На заложенных пробных площадях был проведен сплошной пересчет деревьев с определением санитарного состояния каждого из них согласно «Санитарным правилам» [4]. В камеральных условиях рассчитан индекс санитарного состояния (повреждения) для каждой пробной площади согласно методике Карпенко А.Д. [3].

Анализ экспериментальных данных (табл. 2), характеризующих состояние лесных культур сосны, позволяет сделать вывод, что их санитарное состояние оценивается либо как ослабленные (60%), либо как сильно ослабленные (35%).

Таблица 2
Сохранность и оценка состояния лесных культур сосны

№ пр. площ	Распределение по категориям сансостояния						Индекс состояния	Оценка
	здор.	ослаб.	сильно ослаб.	усых.	свеж. сухой	старый сухой		
1	67,6	18,6	3,0	5,9	2,0	2,9	1,65	ослабл.
2	57,1	24,9	5,7	9,8	0,5	2,0	1,69	ослабл.
3	25,1	28,3	3,7	2,1	3,1	37,7	3,42	с. ослаб.
4	39,9	7,9	7,9	5,6	0,6	38,7	3,34	с. ослаб.
5	55,8	20,9	9,3	11,7	0	2,3	1,87	ослабл.
6	56,6	13,9	8,2	9,0	3,3	9,0	2,16	ослабл.
7	74,6	20,3	1,7	1,7	-	1,7	1,37	здоров.
8	43,3	24,1	5,7	4,9	0,7	21,3	2,64	с. ослабл.
9	50	16,0	15,0	8,0	1,0	10,0	2,25	ослабл.
10	48,1	30,4	6,3	3,8	3,8	7,6	2,24	ослабл.
11	59,3	9,7	9,0	6,2	1,0	14,8	2,24	ослабл.
12	38,0	11,3	16,9	4,3	5,6	23,9	2,96	с. ослабл.
13	38,7	15,3	7,3	7,3	15,3	16,1	3,02	с. ослабл.
14	42,8	11,0	7,7	1,1	11,0	25,2	2,83	с. ослабл.
15	71,7	6,5	7,1	8,1	3,4	3,4	1,78	ослабл.
16	58,6	4,4	4,8	17,1	1,8	13,2	2,38	ослабл.
17	52,6	13,6	5,7	5,7	3,9	18,4	2,49	ослабл.
18	68,5	11,0	8,5	6,5	5,5	-	1,68	ослабл.
19	57,5	9,9	11,8	13,2	5,2	2,1	2,06	ослабл.
20	64,7	9,6	11,6	5,1	3,2	5,8	1,93	ослабл.

К числу «здоровых» отнесены только насаждения на пробной площади № 7, где проведены рубки ухода сильной интенсивности в связи с повреждением насаждения буреломом. Следует отметить, что в молодняках сосны II класса возраста практически отсутствуют насаждения, характеризующиеся как «здоровые» не только вблизи источника загрязнения, но и на значительном удалении от него. Однако наиболее неблагоприятное санитарное состояние сосновых насаждений отмечено вблизи источника загрязнения.

По мере удаления от источника загрязнения санитарное состояние насаждений сосны II класса роста несколько улучшается. Однако даже на значительном удалении они относятся к категории «ослабленные».

Анализируя возможные причины неудовлетворительного состояния культур сосны, одной из основных причин следует признать их перегущенность, о чем свидетельствует достаточно высокая полнота. В то же время вблизи источника загрязнения как «сильно ослабленные» характеризуются и насаждения с полнотой менее 1,0. Это можно расценить как признак воздействия на насаждения техногенного загрязнения, особенно учитывая характер территориального распространения токсикантов.

Третьей причиной, обуславливающей снижение устойчивости насаждений, следует признать возраст насаждений. Так, если сопоставить индексы санитарного состояния насаждений на пробных площадях №1, 2, 8, 10, 13, расположенных практически на одинаковом удалении от источника загрязнения, то отчетливо замечен их рост с увеличением возраста насаждений.

На характер распределения деревьев сосны по категориям санитарного состояния также оказывает влияние ряд факторов, к числу которых следует отнести техногенный пресс. Свидетельством его воздействия являются отличия в структуре распределения деревьев по категориям санитарного состояния для насаждений, произрастающих вблизи источника загрязнения и на значительном удалении от него. В первом случае отмечается снижение доли участия в составе насаждений деревьев категории «здоровые» и достаточно ошутимое возрастание доли деревьев категории «ослабленные».

Особые различия в характере распределения деревьев в насаждениях сосны по остальным категориям санитарного состояния четко не прослеживаются. В принципе приблизительно равны доли участия в составе насаждений, произрастающих как вблизи источника загрязнения, так и на значительном удалении от него деревьев таких категорий, как «сильно ослабленные», «усыхающие», «свежий сухостой».

Некоторое увеличение доли участия в составе насаждений деревьев последней категории связано скорее с увеличением возраста насаждений. Его же воздействие во многом обуславливается возрастанием доли деревьев категории «старый сухостой». Однако в условиях сильного техногенного пресса отмечается возрастание количества деревьев этой категории даже в молодых древостоях. В частности, наиболее высокая представленность данных деревьев отмечена на ПП № 2 и 3, произрастающих непосредственно у источника загрязнения. Судя по экспериментальным данным, здесь в качестве ведущего фактора воздействия выступает техногенный пресс, т.к. при относительно небольшом возрасте на данных пробных площадях зафиксировано наличие наибольшего количества сухостоя.

Безусловно, на характер распределения деревьев в насаждении по категориям сансостояния влияет и их густота. При прочих равных условиях, как правило, с возрастанием густоты насаждения отмечается снижение доли «здоровых» деревьев и возрастание доли деревьев остальных категорий. Однако эта картина «размывается» под воздействием иных факторов.

В достаточной степени зависимость структуры санитарного состояния древостоев определяется и размещением посадочных мест: чем меньше расстояние между деревьями в ряду, чем уже ширина междурядий, тем хуже санитарное состояние насаждений и тем большую долю занимают деревья категорий различной степени ослабленности. Так, на ПП № 1 и 2 достаточно четко прослеживается роль расстояния между деревьями в ряду, а на ПП № 3 и 4 – роль ширины междурядий.

В целом можно отметить, что санитарное состояние лесных насаждений обуславливается целым комплексом факторов, для выяснения которых необходима

длительная система мониторинга и применение современных инструментальных методов анализа.

Таблица 3

Корреляционная зависимость основных показателей, характеризующих состояние культур сосны от доминирующих факторов воздействия

Основные факторы влияния	Коэффициенты корреляции						
	здор.	ослабл.	с. осл.	усых.	с. сух.	с. сух.	Индекс
Бонитет	0,29	0,25	-0,08	0,14	-0,39	-0,36	-0,36
Полнота	0,19	0,04	0,02	0,41	-0,38	-0,26	-0,27
Густота	-0,16	0,25	-0,01	-0,54 ^x	0,18	0,25	0,15
Возраст	-0,11	-0,25	0,48 ^x	-0,25	0,54 ^x	0,02	0,15
Удаленение от источ. загрязнения	0,53 ^x	-0,61 ^x	0,11	0,48 ^x	0,01	0,37	0,33
Ширина междурядий	0,11	0,18	-0,33	-0,07	-0,30	0,01	-0,10
Шаг посадки	0,50 ^x	-0,53 ^x	0,3	0,21	0,20	-0,36	-0,32

Примечание: ^x - коэффициент корреляции значим на 0,05% уровне.

В достаточно высокой степени коррелирует возраст насаждений с долями деревьев категорий «сильно ослабленные» и «свежий сухостой». По своему абсолютному значению близки к достоверным коэффициенты корреляций между отдельными показателями состояния древостоев и их бонитетом и полнотой. При этом следует учитывать, что исследуемые древостои высокополнотны и относятся к насаждениям высокой продуктивности (I^a и II бонитеты).

Можно констатировать, что санитарное состояние сосновых насаждений обуславливается комплексом факторов внутреннего и внешнего экологического напряжения. Ключевыми из них, и, следовательно подлежащим регуляции, являются густота насаждений, уровень техногенного пресса, особенности размещения посадочных мест на лесокультурной площади. Полученные экспериментальные данные и их анализ свидетельствует о возможности и необходимости разработки способов оптимизации лесовыращивания в техногенно-загрязненных регионах методами лесных культур и рубок ухода.

Литература

1. Бартквичюс Э. Воздействие антропогенных факторов на лесные экосистемы // Мониторинг лесных экосистем. Тез. докл. науч. конф. Каунас-Академия, 1986. С. 214-215
2. Бусько Е.Г., Сидорович Е.А., Рупасова Ж.А. и др. Техногенное загрязнение лесных экосистем Беларуси. Мн. Навука і тэхніка, 1995. 319 с.
3. Карпенко А.Д. Оценка состояния древостоев, находящихся под воздействием промышленных эмиссий // Экология и защита леса. Межвуз. сб. науч. тр. Вып.6. Л.: ЛТА, 1981. С. 39-43

4. Санитарные правила в лесах СССР. М.: Лесная промышленность, 1970. 16 с.
5. Степанчик В.В Сосновые насаждения в условиях загрязнения окружающей среды и проблемы их мониторинга // Экология, мониторинг и рациональное природопользование. Науч. тр. МГУЛ. Вып. 214 (1). М.: МГУЛ, 1998. С. 106-112.
6. Степанчик В.В, Василенко А.И., Ропот В.Г., Савлук С.В. Оценка риска техногенных повреждений для лесов, произрастающих в зоне влияния Мозырского НПЗ // Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя Н.К. Крупскай, 1999. № 2. С. 50-53.
7. Степанчик В.В Методологические аспекты применения теории планирования в эколого-лесоводственных исследованиях // Проблемы лесоведения и лесоводства. Сб. науч. тр. Вып. 49, Гомель. ИЛ НАНБ, 1988. С. 12-20.
8. Чубанов К.Д., Киселев В.Н., Бойко А.В. Природная среда в зонах влияния промышленных центров. Мн.: Наука и техника, 1989. 180 с.
9. Fartmann f. Luftverunreinigungen und Naldsterben // Forst – un Holzwirtschaft, 1983. № 3. С. 49-52.
10. Gowling E, Krahl-Urban B. Schmanky Chr. Wissenschaftliche Hypothesen zur Erklärung der Ursachen // Osterr. Chem. Zeitung. 1987, 1988. S. 228-233
11. Landa M. Jmmissionen und Waldschäden in Tschechoslowakei // Allgemeine Forstzeitung, 1986. S. 210.
12. Rainer E. Waldsterben ohne Ende // Wald und Holzwirtschaft. 1984, 32, v. 375. S. 192-193.
13. Vangerow H.H. Ursachen und mögliche Verhiderung des Waldsterben // Bauen Holz. 1983, 85, № 3. S. 129-131.

Summary

The article is devoted to investigations of sanitary state of young pine growth in mossy forests situated at different distances from Mozyr industrial center. The results of these investigations favour the working out of new methods of forest growing optimization in polluted regions.

Поступила в редакцию 27.08.02.

ГІСТОРЫЯ

УДК 625.1 (476) (091)

*С.Б. Жихарев***ИЗ ИСТОРИИ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА НА ПОЛЕСЬЕ
В 80-е гг. XIX в.**

Успешное использование железнодорожного транспорта в ходе гражданской войны в США и франко-прусской кампании ликвидировало среди правящих кругов крупнейших Европейских государств устойчивый стереотип о невозможности широкого применения железных дорог во время вооруженных конфликтов. Переоценка тактического значения механического транспорта повлияла на изменение стратегии многих стран. Имел место постепенный отказ от строительства крепостей (статический элемент стратегии) в пользу динамического, т. е. строительства стратегических железных дорог. Высказывание Наполеона I: "le secret de la guerre est dans le secret des communications" актуализировалось во второй половине XIX в. как никогда [1, 224].

Обозначившееся в 80-х гг. XIX в. формирование в Европе двух основных враждебных коалиций послужило толчком для подготовки к войне российских западных границ. Из общей суммы расходов на подготовку гипотетического театра военных действий в Привислинском крае на стратегическое железнодорожное строительство было выделено 50% (около 314 млн. руб.). Причем из построенных в 1880-1900 гг. 3 тыс. в. железных дорог 1800 в. были исключительно стратегические [2, 29]. В военном ведомстве сделали адекватные выводы из опыта франко-прусской войны 1871 г., когда Пруссия, располагавшая девятью стратегическими линиями к французской границе, нанесла поражение Франции, имевшей лишь три линии в соответствующем направлении.

Строительство стратегических железнодорожных путей сообщения не ограничивалось сооружением транспортных коммуникаций в указанном регионе. Еще в 1874 г. министр путей сообщения А.П. Бобринский обратился в Комитет министров с инициативой о поэтапном строительстве через белорусское Полесье Брянско-Брестской линии. При этом был сделан акцент на ее важном стратегическом значении. В это же время по распоряжению Министерства путей сообщения были даже проведены изыскания Брянско-Брестской железной дороги.

О необходимости строительства стратегического железнодорожного пути от Бреста через Пинск и Гомель до Брянска неоднократно заявляли представители Главного штаба. Общая оценка оперативной обстановки на западной границе сводилась военными к тому, что в случае войны Россия сразу же потеряет связь Привислинского края с империей, так как соответствующие участки Петербурго-Варшавской и Юго-Западных железных дорог сразу же окажутся в зоне вражеской оккупации. Поэтому весь успех обороны на Буге и в Литве будет зависеть от единственной Московско-Брестской магистрали. Поэтому, как полагал Главный штаб, жизненно необходимо построить через Полесье дополнительную коммуникационную линию, параллельную Московско-Брестской железной дороге [3, л.1об.]. Для снижения расходов Военное министерство предложило вести строительство новой стратегической линии не из Бреста, а от Жабинки до Пинска, что позволяло сократить ее длину на 10 в. Функции по управлению и эксплуатации нового участка планировали передать Московско-Брестской железной дороге. В связи с этим, предварительная стоимость постройки линии протяженностью в 138 в. не должна была превысить 2 млн. 700 тыс. руб. (19565 руб. за одну версту). Однако министр финансов отклонил предложенный проект, сославшись на отсутствие у государства финансовых ресурсов для его осуществления [4, 311].

Перелом наступил в 1883 г., когда был утвержден новый план строительства сети военно-стратегических железных дорог протяженностью в 2,5 тыс. в. в районе западной границы России. Документ предполагал наряду с другими линиями сооружение в трехлетний срок системы Полесских железных дорог общей длиной 1150 в. в составе следующих участков: Вильно-Ровно с ветвями Барановичи-Белосток и соединительными Седлец-Малкин и Пинск-Гомель [4, 312]. Помимо целей военно-стратегического характера очередная активизация железнодорожного строительства была призвана поддержать государственными заказами российских производителей железнодорожных принадлежностей, стимулировать развитие металлургии и смежных отраслей.

В ходе проектирования Полесских железных дорог рассматривались три варианта будущей эксплуатации. Приоритет же был отдан их военно-коммерческому назначению: построить линии из расчета пропускной способности 3 пары поездов в день в мирное время, с расчетом наращивания размеров движения в период войны до 14 пар поездов в сутки. Отсюда следует, что первоначально коммерческому использованию Полесских железных дорог придавалось второстепенное значение.

Сооружение Полесских железных дорог началось в 1882 г. с участка от станции Жабинка Московско-Брестской железной дороги до города Пинска (134 в.). В этом же году последовал указ Александра III об отчуждении из частного владения земель под устройство Жабинко-Пинской линии [5, № 986]. Под трассу Жабинко-Пинской железной дороги было отчуждено 759 дес. 341 саж. земли, принадлежавших 180 частным владельцам, на сумму 84679 руб., включая компенсацию за уничтожение посевов и снос строений. Строительство Жабинко-Пинского участка носило характер эксперимента, в ходе которого военное ведомство выясняло возможности быстрой прокладки стратегических железных дорог в военное время. Основной объем работ по укладке верхнего строения пути Жабинко-Пинской линии должен был выполнять третий железнодорожный батальон [3, л.106]. В связи с этим Военное министерство в экстренном порядке увеличило его численность до состава военного времени. Комплектование подразделения проводилось в Киеве, после чего батальон был незамедлительно переброшен в район белорусского Полесья. Однако ввиду недостатка в батальоне личного состава (например, в первой строительной роте не хватало 160 человек), пришлось срочно прикрепить к батальону нужное количество офицеров с железных дорог, а недостающих солдат набирали из трех саперных бригад, нескольких пехотных полков и артиллерийских частей. Главным критерием отбора личного состава для третьего строительного батальона было наличие каких-либо познаний в области железнодорожного строительства. Руководителем постройки Жабинко-Пинской линии военный министр П.С. Ванновский назначил заведующего передвижением войск по железным дорогам и водным путям империи генерал-лейтенанта М.Н. Анненкова. До нового назначения он хорошо себя зарекомендовал, возглавляя работы по сооружению Закаспийской военной железной дороги.

За период с 1880 по 1892 гг. железнодорожные войска построили около 17% всех железных дорог России. Учитывая хорошую подготовку, достаточный уровень квалификации и высокую мобильность железнодорожных частей, российские власти широко использовали их потенциал в строительстве железных дорог в особо тяжелых условиях для снижения времени и стоимости постройки [6, 20]. Участие в сооружении Жабинко-Пинского участка железнодорожных батальонов обеспечило крайне сжатые сроки выполнения строительных работ при их умеренной стоимости и относительно высоком качестве. Жабинко-Пинская железная дорога стала одним из образцов эффективного государственного предпринимательства в Беларуси. В 1883 г. П.С. Ванновский признал опыт строительства данной линии успешным и распорядился активно использовать полученные навыки во время сооружения последующих стратегических железных дорог. В рассматриваемый период западные страны также

пытались использовать подобный способ железнодорожного строительства. В частности, существовали специальные железнодорожные строительные части и в Германии. Сооружение немецких стратегических линий вели железнодорожные роты [7, л.37об.].

Свою лепту в сооружение Жабинко-Пинской линии внесли также белорусские предприниматели. Они получили подряды на выполнение земляных работ. Согласно условиям контрактов подрядчики брали на себя обязательства обеспечить стройку шестью тысячами квалифицированных рабочих, чтобы выполнить основной массив земляных работ в течение 2,5 месяцев (с 1 июня по 15 августа). После этого железнодорожный батальон выполнил одновременную укладку железнодорожного пути. Темпы строительства были в тех условиях были очень высокие, достигая в среднем 1, 2 версты в день. Транспортировка необходимых материалов (шпал, рельсов и скреплений) потребовала пяти тысяч подвод. Часть грузов перевезли по реке Муховец и Днепр-Бугскому каналу [8, л.27].

При сооружении в 1883 г. Вильно-Ровенской железной дороги применялась так называемая «казенно-хозяйственная» система постройки, при которой общая координация действий и управление оставались за МПС (Временное управление казенных железных дорог в Санкт-Петербурге), а строительные работы выполняли оптовые подрядчики. Система оптовых подрядов получила широкое распространение в практике железнодорожного строительства в России во второй половине XIX в. Она имела то преимущество, что подрядчик-предприниматель специализировался на строительстве железных дорог и обладал необходимыми знаниями и практическим опытом в этой сложной сфере деятельности. Вместе с тем участие подрядчиков увеличивало стоимость железной дороги. В конечном счете самые крупные подрядчики С.В. Яфимович, К.Я. Михайловский, И.И. Меженников и П.С. Зиберт передали часть работ мелким предпринимателям [9, 2]. В результате сформировалась группа многочисленных посредников между государственными структурами и непосредственными исполнителями работ. Можно утверждать, что главным образом по этой причине строительство одной версты (без верхнего строения пути) обошлось в 19 тыс. руб. вместо 17 тыс., как того требовала смета [10, 100-101].

Разрешение на сооружение стратегической Вильно-Ровенской железной дороги получило военное ведомство. Однако такое решение не устроило главу Министерства путей сообщения К.Н. Посьета. Межведомственное соперничество за право строить государственную железную дорогу завершилось победой Министерства путей сообщения. Попытка дешевой постройки Вильно-Ровенской железной дороги по аналогии с Жабинко-Пинской линией уже в самом начале была признана неудачной, так как МПС попросило дополнительный кредит для строительства. Дело в том, что представители путейского ведомства не учли огромную разницу в условиях местности, по которым прошли две указанные дороги. Так, если на трассе Жабинко-Пинской железной дороги попадались болота незначительной глубины, то Вильно-Ровенский участок (533 в.) пересекал самую непроходимую часть пинского Полесья. Обилие рек требовало сооружения большого количества мостов [11, л.2об]. Все это усложняло постройку Вильно-Ровенской железной дороги и вело к дополнительным расходам.

Вместе с тем Министерство путей сообщения даже не стремилось к снижению издержек. В мае 1884 г. генерал М.Н. Анненков направил гр. Э.Т. Баранову записку, где обвинил путейское ведомство в нецелевом использовании государственных средств в ходе сооружения Вильно-Ровенской железной дороги. Так, начальник строительных работ назначил себе министерский оклад в 21650 рублей в год. Не менее заботливыми о своем материальном положении оказались и его подчиненные: заместители получали по 12825 рублей, старший инженер – 7000, а начальники участков – по 6000 рублей каждый [3, л.174]. Непомерно раздутый административный аппарат строительства поглощал свыше 300000 рублей в год бюджетных денег. Невзирая на стремление правительства

поддерживать заказами российские металлургические заводы, Временное управление казенных железных дорог заказало бракованные стальные конструкции мостов из Бельгии. Абсолютно не владея обстановкой на месте, чиновники из Санкт-Петербурга сдали наиболее тяжелый участок строительства от Пинска до Лунинца лицу, обладавшему нулевыми инженерными познаниями. В итоге темпы сооружения Вильно-Ровенской линии резко снизились, и пришлось отодвинуть срок сдачи дороги в эксплуатацию почти на три месяца (по плану дорога должна быть готова к 15 октября 1884 г.). Задержка с началом эксплуатации дороги привела к неоправданному расходованию 120000 рублей на содержание строительной администрации [19, 110]. На основе приведенных фактов М.Н. Анненков пришел к выводу, что допущенные в ходе строительства Вильно-Ровенской железной дороги нарушения и необходимость ассигнования дополнительных средств объясняется нерациональной организацией строительных работ под руководством коллегиального Временного управления железных дорог (отсутствует заинтересованный хозяин). Генерал Анненков в целом признал неудачным опыт казенной постройки Баскунчакской, Екатеринбургской и Вильно-Ровенской железных дорог и предложил на будущее использовать услуги частных обществ [5, л.174об.].

Земляное полотно и искусственные сооружения Вильно-Ровенского участка Полесских железных дорог были устроены в один путь. Для наращивания пропускной способности железной дороги до 14 пар поездов в сутки в военное время проект предусматривал строительство 20 разъездов. Общая стоимость Вильно-Ровенской железной дороги составила 20812428 рублей или 39057 рублей на одну версту (22936 рублей без стоимости рельсов и подвижного состава) [12, 110]. Таким образом, окончательная стоимость линии на два миллиона превысила начальную цену, заявленную еще в 1883 г. Министерством путей сообщения.

В марте 1884 г. Александр III утвердил решение особого совещания Главного штаба, где были определены окончательные направления дополнительных стратегических линий: от Лунинца до Гомеля, от станции Барановичи до Белостока и еще нескольких небольших участков общей протяженностью в 647 в. Чтобы ускорить темпы строительства, предполагалось снова привлечь к работам железнодорожные батальоны.

В 1883 г. были выполнены предварительные изыскания для прокладки Лунинец-Гомельской железной дороги, включенной позже в состав Полесских железных дорог. Дорога должна была пролежать на 39 в. по болотам. Изыскатели были вынуждены местами работать на лодках. К концу апреля 1884 г. специально сформированная при МПС по приказу военного министра комиссия составила общий проект движения Лунинец-Гомельской железной дороги с условиями ее прокладки и расценкою работ [13, 4]. Вместе с тем окончательная сумма затрат на постройку линии вызвала разногласия между ведомствами, ответственными за выполнение работ. Министр путей сообщения К.Н. Посыет запросил на строительство Лунинец-Гомельского участка 7450000 рублей (без рельсов и подвижного состава). При этом он указал на возможность снижения расходов на миллион рублей за счет замены металлических мостов деревянными. Военное министерство предложило еще более оптимистичные цены, снизив первоначальную сумму затрат еще на 15%. Работы по постройке линии начались 28 июня 1884 г. и производились под руководством министра путей сообщения К.Н. Посыета в соответствии с распоряжениями представителя Временного управления казенных железных дорог инженера Н. Т. Серебрякова.

Размеры движения по дороге были определены в 3 пары поездов в сутки, при военном же движении дорога могла пропустить 14 пар воинских поездов в составе 50 вагонов каждый со средней скоростью движения 23 версты в час. Для организации подобной пропускной способности дороги было построено 16 разъездов. Всего же, включая

станции Лунинец и Гомель и соседние железные дороги, на линии имелось 26 остановочных пунктов, из которых 11 с водоснабжением.

В районе станции Гомель-Новобелица Либаво-Роменской железной дороги на 4,4 в. Лунинец-Гомельская дорога прерывалась, и ее поезда проходили по участку и мосту через реку Сож Либаво-Роменской железной дороги [14, л.27]. Получалось, что поезда казенной дороги использовали участок частной Либаво-Роменской железной дороги.

В 1884 г. в министерских кругах активизировалось обсуждение проблем, связанных с продлением Лунинец-Гомельской железной дороги до Брянска. Гомель-Брянский участок являлся конечным звеном стратегической железнодорожной линии Брест-Брянск. Существовало два основных варианта при выборе окончательного направления Гомель-Брянского участка: южный – в сторону г. Стародуба и северный – на посад Клиницы. Представители местных земств предприняли энергичные меры, чтобы дорога прошла именно через их населенный пункт. Особой целеустремленностью отличались действия уполномоченного Стародубского земства, предводителя дворянства П. Скоропадского. 22 марта 1884 г. он направил начальнику Главного штаба Н.Н. Обручеву записку, в которой подробно изложил все экономические выгоды южного варианта. В дополнении к сказанному Скоропадский ходатайствовал о предоставлении разрешения на постройку железной дороги Стародубскому земству [14, л.36]. Попытались повлиять на ход дела представители Суражского уездного земского собрания (мотив – бедственное хозяйственное положение уезда) и г. Трубачевска Орловской губернии, предложившие бесплатно уступить для железнодорожной станции необходимое количество городской земли.

Однако специальная комиссия по постройке новых железных дорог, проанализировав экономические возможности четырех узлов, пришла к заключению, что Гомель-Брянская железная дорога не будет обеспечена достаточным количеством грузов. Следовательно, ее эксплуатация станет убыточной. Поэтому на заседании комиссии 27 сентября и 25 октября 1884 г. по настоянию военного министра было принято решение строить линию по кратчайшему варианту, через посад Клиницы Черниговской губернии в обход г. Стародуба [15, л.8].

Все построенные участки после их объединения в 1886 г. сформировали сеть казенных Полесских железных дорог с управлением в г. Вильно, которому поручалось устранение недоделок, оставшихся после завершения постройки каждого участка. В целях повышения безопасности движения к 1897 г. все 383 деревянных моста на Полесских железных дорогах были заменены металлическими на каменных опорах [9, 18]. Кроме того, проводилась отделка и укрепление земляного полотна, штукатурка всех зданий, окраска деревянных стен построек и т.д. Накануне Первой мировой войны полная стоимость Полесских железных дорог с учетом затрат казны на наращивание пропускной способности участков, увеличение подвижного состава и оборотного капитала дороги составила 200349717 рублей [16, 9].

Первое время доход Полесских железных дорог был настолько незначителен, что не покрывал расходы по их эксплуатации. Сказывалось первоначальное отсутствие коммерческого грузооборота. И только в 1898 г. дороги дали 9,8 % прибыли на затраченный капитал [17, 106]. Однако главное заключалось в том, что проведение Полесских железных дорог активизировало экономическое развитие региона. Так, если в 1885 г. со станций Полесских железных дорог было вывезено лишь 980 тыс. пудов грузов, то в 1892 г. – 50 млн., а в 1908 г. – уже 61,1 млн. пудов. Среди грузов преобладал хлеб и лесные материалы. Возведение Полесских железных дорог положило начало планомерному использованию лесных богатств края и оказало влияние на развитие главной отрасли района – деревообработки. В то же время повышенный спрос на продукцию деревообрабатывающей промышленности стимулировал расширение соответствующего производства. Так, если в 1885 г. в этой отрасли насчитывалось 6

предприятий, то в 1908 г. – 48. В 1895 г. в Полесском крае работало 674 завода, а в 1908 г. здесь было зафиксировано около 4 тыс. предприятий, производивших продукции на 64 млн. руб. Эти производства получали по железным дорогам сырье, топливо и отправляли по ним свою продукцию потребителям. Кроме того, значение широкомасштабного железнодорожного строительства состояло и в том, что оно изменило патриархальную психологию людей, их образ жизни, расширило горизонты окружающего мира.

Таким образом, активизация правительственного железнодорожного строительства в 80-е гг. XIX в. выполняла двойную функцию. Во-первых, тем самым обеспечивался необходимый паритет в сфере стратегического железнодорожного строительства по отношению к Германии, а во-вторых, формировался один из главных рычагов государственного вмешательства в экономические процессы. Государственное железнодорожное строительство на территории Полесья в 80-е гг. XIX в. сыграло роль мультипликатора в экономическом развитии региона, вызвав по цепочке повышенный спрос на продукцию строительной и пищевой промышленности. В целом строительство Полесских железных дорог способствовало интеграции значительных белорусских территорий в общероссийскую экономику.

Літэратура

1. Вендрих А. Французские железные дороги // Железнодорожное дело. – 1901. – №9. – С.79–81.
2. Васильев Н. Транспорт России в войне 1914-1918 гг. – М.: Воениздат, 1939. – 257 с.
3. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф.400, оп.24, д.543.
4. Верховский М.Н. Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог России по 1897 г. включительно. – СПб., 1899. – 591с.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. – Т.II. – СПб., 1886.
6. Старостенков Н.В. Железнодорожные войска русской армии и их вклад в экономическое развитие России (вторая треть XIX в.–1914 гг.): Автореф. дис. канд. исторических наук 07.00.02. Санкт-Петербургский университет. – СПб., 1992. – 20 с.
7. РГВИА, ф.1956, оп.3, д.180.
8. РГВИА, ф.400, оп.24, д.561.
9. Очерк 25 лет эксплуатации Полесских казенных железных дорог 1884–1909 гг. – Вильно, 1909. – 109 с.
10. Всеподданнейший отчет государственного контролера за 1883г. – СПб., 1884. – 140 с.
11. Государственный архив Российской Федерации, ф. 677, оп. 1, д. 607.
12. Всеподданнейший отчет государственного контролера за 1884 г. – СПб., 1885. – 160с.
13. Отчет начальника работ по постройке Лунинец-Гомельской железной дороги 1884–1885 гг. – СПб., 1890. – 345 с.
14. РГВИА, ф. 400, оп. 24, д. 672.
15. РГВИА, ф. 400, оп. 24, д. 798.
16. Труды комиссии по выяснению стоимости казенных железных дорог. – СПб., 1915. –1054 с.
17. Всеподданнейший отчет государственного контролера за 1897 г. – СПб., 1898. – 169 с.

Summary

The expansion of the railroad net in Byelorussian Polesye is considered in the article. The author uses the unique archival materials that haven't been published before.

Поступила в редакцию 25.04.02.

ФІЛАЛОГІЯ

УДК 398

В.С. Новак

РУСАЛЬНАЯ АБРАДНАСЦЬ І ПАЭЗІЯ НА ГОМЕЛЬШЧЫНЕ

Да ліку яркіх спецыфічных з'яў веснавой каляндарна-абрадавай паэзіі на Гомельшчыне можна аднесці русальны абрад, які разам з нешматлікімі рытуальнымі песнямі з'яўляецца аб'ектам даследавання такіх вучоных, як А.Н. Весялоўскі, Дз. Зяленін, Я. Карскі, В.К. Сакалова, Э.В. Памяранцава, Г.А. Барташэвіч, А.С. Ліс, Л.М. Вінаградава.

Дз.Зяленін у працы “Нарысы рускай міфалогіі. Памёршыя ненатуральнай смерцю і русалкі” падкрэсліў складанасць міфалагічнага вобразу русалкі, лічачы яе галоўнай прыкметай паходжанне “...ад жанчын і дзяцей, памёршых заўчасна ненатуральнай смерцю” [4, 226]. Л.М. Вінаградава, выкарыстаўшы вялікі эмпірычны матэрыял, сабраны на тэрыторыі Палесся, і асэнсаваўшы вынікі шматгадовых навуковых распрацовак і дыскусій, засяродзіла ўвагу “на высвятленні сувязі вобразу русалкі з календаром, з абраднасцю “праводзін”; спробе супастаўляльнага вывучэння матэрыялаў павер’яў з дадзенымі абрадавай русальнай традыцыі; сістэматызацыі малавывучаных звестак аб сувязі русалак з расліннасцю...” [3, 144].

Паводле меркаванняў Г.А. Барташэвіч, русальны тыдзень, які завяршае сёмушна-траецкую веснавую абраднасць, уяўляе сабой “пераходны да летняй абраднасці этап, часам асобнымі элементамі, а ў некаторых мясцовасцях амаль цалкам уключаны ў купальскае свята. ...У той жа час абрады, звязаныя з русальным тыднем, і асабліва русальныя песні, тэрытарыяльна абмежаваныя. Эпіцэнтр іх бытавання – руска-беларуска-ўкраінскае ўзмежжа, пры гэтым песенная творчасць найбольш пашырана ў беларусаў, вядома ўкраінцам, сустракаецца ў сумежных з Беларуссю раёнах у рускіх” [2, 154].

В.К. Сакалова, падкрэсліваючы агульнаславянскую аснову паходжання сёмушна-русальнай абраднасці, слухна сцвярджае, што ў ёй даволі выразна “выявіліся нацыянальныя і рэгіянальныя комплексы” [14, 222]. Што датычыць абраду праводзін русалкі ў беларусаў, то варта адзначыць яго найбольшую распаўсюджанасць на тэрыторыі Гомельшчыны. Падрабязнае дэтальнае параўнанне запісаных індывідуальных версій абраднасці і паэзіі ваджэння русалкі дазваляе ўбачыць адметныя лакальныя рысы гэтай цікавай рэгіянальнай абрадавай з’явы.

Русальны абрадавы комплекс уключае такія структурныя элементы, як выбар прыгожай дзяўчыны на ролу русалкі, праводзіны русалкі да жыта, выкананне рытуальных песень, міфалагічныя вераванні, звязаныя з русалкай. Даследчыца Л.М. Вінаградава, абапіраючыся на шматлікія ўспаміны старых людзей аб абрадзе праводзін русалкі, робіць вывад адносна яго семантыкі: “...у кантэксце ўсяго міфалагічнага комплексу ўяўленняў аб летнім з’яўленні і далейшым знікненні русалак рытуал “праводзін” адлюстроўвае заключны момант: выправоджвання русалкі, адпраўкі яе на “той свет”. Асноўны набор акцыянальных форм “праводзін”, ажыццяўляемых з вянкамі, з чучалам і – сімвалічна – з русалкай (спальванне або пераскокванне цераз вогнішча – сплаўленне па вадзе або штурханне пераапанутай у ваду – выправоджванне на могілкі – закладванне на дрэва), а таксама адзначаная вышэй тэрміналогія (“паліць русалку”, “тапіць”, “закапуваць русалку”, “заганяць на грушу”) дазваляюць разглядаць гэтыя дзеянні як раўназначныя і заснаваныя на адзінай семантыцы, падобнай да ўяўленняў аб шляхах пераходу ў замагільны свет,

уласцівы пахавальнаму комплексу” [3, 182]. Цікавымі з’яўляюцца разважанні даследчыцы Т. Івахненка, якая зрабіла спробу растлумачыць сэнс структурных частак абраду “провадаў русалкі”: “...першы этап абраду – “лавіць русалку” – можна патлумачыць як падпарадкаванне яе людскай волі. Да гэтага моманту яна свавольнічала, гушкалася на арэлях, бегала па палях і лясах. Другі этап – “весці ў танок” – можна інтэрпрэтаваць як жаданне ўдзельнікаў абраду прыцягнуць да сябе частку стваральнай энергіі, якая належыць русалцы: маладыя хлопцы і дзяўчаты, што водзяць танок, выказваюць жаданне знайсці сабе шлюбную пару, спадзеючыся, што русалка ў гэтым ім дапаможа... Наступны этап – “весці праз вёску” – накіраваны, відаць, на вызваленне вёскі ад адмоўнай энергіі, якую русалка прыцягвае да сябе, а потым змывае ў рэчцы. Кульмінацыйны этап – “весці ў жыта” – рэалізуе ідэю забеспячэння добрага ўраджаю, а разрыванне адзення русалкі, часткі якога пасля кідалі ў агароды, каб быў добры ўраджай, тлумачыцца як сімвалічнае заканчэнне вясны і надыход новай пары ў прыродзе” [5, 48-49]. На думку У.М. Свіцкага, “абрад “провадаў русалкі” на ўсходнеславянскім масіве, і ў беларусаў у прыватнасці, досыць разнастайны, у кожнай мясцовасці ён мае свае дэталі, так што практычна нельга гаварыць пра адзіную рытуальную структуру яго, пра адзіны “праводны” рытуал, хаця агульная карціна абраду пры рэканструктыўным падыходзе, відаць, і можа быць акрэслена” [13, 344]. Заслугоўвае ўвагі і класіфікацыя русальных “праводных” рытуалаў, прапанаваная далей даследчыкам: гэта абрады “провадаў русалкі” з адзінарным, наяўным, бачным, рэальна прысутным у рытуале пераапрапанутым персанажам русалкі; рэдкія на Беларусі абрады “провадаў русалкі”, у якіх персанаж яе можа падвойвацца (абрады з жывым персанажам русалкі і русалкай-чучалам; абрады з “жывой русалкай”, русалкай-чучалам і дачкой русалкі...); абрады “провадаў русалкі” без рэальна бачнага яе персанажа; абрады “провадаў русалкі” абходнага тыпу [13, 344]. Для нас уяўляюць цікавасць самі мясцовыя варыянты абраднасці і паэзіі русальнага тыдня, бо толькі правёўшы лакальна абмежаваны аналіз той ці іншай з’явы ў агульнанацыянальным кантэксце, можна спасцігнуць мясцовую спецыфіку фальклору.

Звернемся непасрэдна да фактычных запісаў, каб пераканацца ў шматстайнасці лакальных разнавіднасцей аднаго і таго ж жанра.

Русалчын тыдзень у в. Вялікі Бор Хойніцкага р-на святкавалі на працягу трох дзён – нядзелі, панядзелка, аўторка і называлі, па сведчанні Барыса Сачанкі, тройцай: “двор, хату ўпрыгожвалі зялёнымі бярозкамі, галінкамі клёну, ліпы. Дзяўчаты, пасвяточнаму апрапуўшыся, збіраліся ў купкі і спявалі песні. У гэтыя дні нельга было купацца, бо маглі злавіць русалкі і зашлакатаць да смерці” [12, 39].

Як паведаміла Праскоўя Данілаўна Харошка, 1915 г.н., жыхарка гэтай жа вёскі, “выбіралі на русалку самую красівую дзеўку з сяла, вілі вянок з асіны, рагожы ці бярозы ды й надзявалі ёй на галаву, а замест плацця віселі веткі. Вялі да жыта, там скакалі праз агонь, пелі песні, тады разрывалі на ёй тое ўсё ды і ў жыта яе штурхалі”. Спецыфічна мясцовай песеннай з’явай русальнай традыцыі ўспрымаецца тэкст “Па ўсіх старонках даждзі ідуць”:

*Па ўсіх старонках даждзі ідуць,
У вялікім Бору не бываюць.
Толькі хмарачкі не ганяюць.
Найдзіце, хмаркі цяменныя,
Пайдзіце, даждзі драбненькія,
На маю руту зялёную,
На маю ружу чырвоную,
Штоб мая ружа была прыгожая,*

*Чырвоным цветом зацвітала,
Шырокім лісцем атадала.*

Выконвалі ў в. Вялікі бор на Хойнікшчыне і традыцыйную рытуальную песню як ілюстрацыю абраду праводзін русалкі, з якой у дадзеным выпадку былі звязаны ўяўленні аб ёй як шкоднай істоце:

*Правяду русалку, правяду
Ды й асінкаю заламаю,
Каб тая русалка па жыце не хадзіла,
Маё жыта не ламіла.
Маё ж жыцейка дробнае
Ды й у каласку буйнае.
Правяду русалку, правяду
Ды й асінкаю заламлю.*

Даследчыкі неаднаразова падкрэслівалі аграрна-магічную скіраванасць абраду праводзін русалкі. Напрыклад, К.П. Кабашнікаў, характарызуючы народную творчасць Хойніцкага р-на, адзначае, што “пасля таго, як правялі русалку ў жыта, гэтыя вянкi клалі на капусту, каб яна лепш расла, каб качаны былі тугія і вялікія” [6, 361]. Г.А. Барташэвіч, гаворачы пра пладаносную магічную ролю русальных вяноў, спасылаетца на сведчанні жыхаркі в. Рашаў Хойніцкага р-на С.Т. Якіменка, 1916 г.н.: “Правядуць русалку, а самі ідуць дадому, кідаюць вянкi на грады, на гуркі. Гэта, кажуць, на ўраджай. Эта па-калішняму, такая прычма была” [2, 156]. Паводле ўспамінаў перасяленкі з в. Кажушкі Хойніцкага р-на Марыі Дзмітрыеўны Драка, 1915 г.н., абрад праводзін русалкі здзяйснялі з мэтай задобрыць яе: “На другую нядзелю пасля Троіцы святочна апранутыя жанчыны збіраліся на краю сяла і палілі касцёр, вадзілі карагод і спявалі песню:

*Благаславі, Божа, благаславі, Божа,
Песенку запеці на новае лета,
Па гары хаджу ды ў сяло гляджу.
А на гары – сасна,
Усяму міру ясна.
А на гары той жа мой нелюбы твораі,
Мой нелюбы твораі ды з Богам гаворыць.
“І скінь яго, Божа, із сасны да долу,
Із сасны да долу ды аб пень галавою”.*

Прыведзены тэкст – адметнасць мясцовай русальнай традыцыі. Цікава, што ў в. Кажушкі, не існуючай ужо сёння на геаграфічнай карце Беларусі ў сувязі з чарнобыльскай бядой, “русалку праводзілі к дрэўцу, знімалі з галавы вянок і закідалі яго на дрэва”. Л.М. Вінаградава, аналізуючы рытуальныя дзеянні з вянкамі, прыводзіць звесткі з вёсак Барбароў Мазырскага і Кірава Нараўлянскага р-наў, у якіх таксама адлюстроўваецца фрагмент закідвання вяноў на дрэвы: “Через деревню ў поле ведуть (русалку), там груша стаить... Дзеўкі ўсе ў венках ідуць, да гэі венкі на грушу покидываем, а сами да дому” [ПА, Барбароў], “...ведуць і спеваюць, потым венка знімаюць, вешаюць на бярозу (вар.: вешалі венкі на дуб)” [ПА, Кірава] [3, 180]. У в. Кажушкі скокі цераз вогнішча ў русальным абрадзе мясцовыя жыхары звязвалі са здароўем: “пераскаквалі праз касцёр, і хто лепей і далей скокне, той будзе больш здаровы”.

Найбольш падрабязныя звесткі пра абрад праводзін русалкі пашчасціла запісаць у вёсках Добрушкага р-на. Нагадаем, што своеасаблівасць выканання гэтага мясцовага абраду адзначыла Г.А. Барташэвіч: “Так, у Добрушскім р-не Гомельскай вобл. да нядаўняга часу захаваліся звычай праводзіць русалку ўсім сялом, з удзелам моладзі і старых людзей. Пры гэтым у звычай захаваліся многія архаічныя рысы, якія,

вєрагодна, маглi быць шырока вядомыя на вялікай тэрыторыі. Гэта перш за ўсё агульны, калектыўны характар свята, калі на яго збіраліся з розных вёсак, падобна да таго, як язычніцкія ігрышчы ніколі не замыкаліся ў вузкія рамкі” [2, 164].

Асаблівасцямі русальнай абраднасці ў в. Усоха-Буда, паводле фальклорна-этнаграфічных запісаў Г.А. Барташэвіч і Л.П. Барабанавай [2, 164], з’яўляюцца такія элементы, як пераапраананне ў русалку і хлопца, і дзяўчыны, абыход з русалкай двароў і “провады” яе ў жыта, “разбіранне русалак” (галінкі бярозы, якімі “ўбіралі” русалку, кладуць на агародах: “а русалку разбіраюць жанчыны і прыносяць на гарод і тыркаюць на гародзе, штоб мядзведзька не ела ні капусту, ні буракоў – нішто”.

Як і ў в. Усоха-Буда Добрушкага р-на, у в. Кузьмінчы таксама праводзілі русалку ў жыта, дзе “абрывалі з русалкі траву і неслі яе дамоў, на градкі клалі, штоб не было чарвей” (запісана ад Марчанка Галіны Сяргеёўны, 1914 г.н.). “Лісьця жэ, каторымі была ўбрана русалка, людзі бралі сабе дамой, штоб адвесці ад агарода бяду (ад мядведак, для харошага ўражыя, ад засухі)”. Мясцовай дэталлю ў абрадзе праводзін русалкі ў в. Кузьмінчы з’яўляецца кнут, якім узбройваюць русалку, “штоб ніхто траву з яе не абрываў, кнутаў яе сячы”. Паводле ўспамінаў Ірыны Васільеўны Ярмошкінай, 1913 г.н. з в. Усоха-Буда, “выбіралі не толькі русалку, але і дачку русалкі – маленькую дзевачку. Наражалі іх у веткі клёна, падвязывалі поясам”. Нельга не пагадзіцца з даследчыцай Г.А. Барташэвіч, што “дачка русалкі ў гэтым рытуале сімвалізуе вечны кругаварот у прыродзе, з’яўляючыся тым новым, што прыходзіць на змену аджыўшаму” [2, 158]. Цікава, што ў в. Усоха-Буда русалку праводзілі не толькі за сяло ў жыта, але і да рэчкі: “После, кагда русалку прыводзілі в другі канец дзерэўні, её раздзевалі і праганялі в рэчку”.

Адметным у лакальнай русальнай традыцыі в. Усоха-Буда з’яўляецца і такі момант, як зліццё русальнага абраду з траецкім. Паводле ўспамінаў вясцоўцаў, “русалка ў нашай мясцовасці была добрая, пазтаму, кагда ее вялі, ана далжна была ўсем кланяцца”.

У в. Леніна Добрушкага р-на з русалкай таксама звязвалі надзеі на добрую ўраджайнасць нівы. Хоць, згодна з народнымі міфалагічнымі павер’ямі, і здольныя русалкі на шкоду, але ж у абрадзе “провадаў” яны выступаюць, на думку Т.А. Івахненка, добрымі істотамі, закліканымі спрыяць людзям [5, 48]. На наш погляд, гэта занадта катэгарычнае меркаванне, і яно не заўсёды пацвярджаецца фактычнымі запісамі. У гэтай сувязі бяспрэчнымі ўяўляюцца вывады Г.А. Барташэвіч адносна амбівалентнасці вобраза русалкі. З аднаго боку, русалка – падаўніца ўраджаю, добрага плёну, з другога боку – асцерагаліся, каб гэтая істота “па жыту не хадзіла” [2, 168-169]. У далейшым мы сустрэнемся з запісамі, якія з’яўляюцца пацвярджэннем прыведзенай думкі. У структуры мясцовага абраду праводзін русалкі в. Леніна можна вылучыць наступныя абрадавыя моманты: выбар прыгожай дзяўчыны на ролю русалкі і прыгожага юнака на ролю русаліна, збор кветак, траў, крапівы, пляценне вяноў і “русальчынага хваста” для русаліна, шэсце з аднаго боку вуліцы жанчын з русалкай, а з другога боку – мужчын і хлопцаў з русалінам, абыход усіх вуліц з песнямі, шэсце да жыта, сустрэча “ражаных” на кожнай вуліцы з хлебам-соллю, каб “быў добры ўраджай у наступным годзе, было шмат хлеба”, ваджэнне карагодаў каля жыта, закідванне ў жыта “хваста русаліна”, што суправаджалася славеснай магічнай формулай: “радзі, радзі, жыта, ад лета да лета”, а таксама закідванне вяноў, вяртанне ўдзельнікаў абраду з поля дадому і выкананне песні “Правялі русалку ад бору да бору”, закідванне прынесенай крапівы, узятай з убрання русалкі, на агарод з пажаданнем добрага ўраджаю. Рытуал абыходу вуліц удзельнікамі абраду разам з русалкай і русалінам суправаджаўся мясцовым варыянтам песні на сюжэт “На граной нядзелі русалкі сядзелі”:

*На граной нядзелі русалкі сядзелі,
Ой, рана-рана, русалкі сядзелі.
Русалкі сядзелі, халадок капалі,
Ой, рана-рана, халадок капалі.*

У першай частцы прыведзенага тэксту расказваецца пра такі незвычайны занятак русалак, як “капанне халоднай магілы” (Дз. Зяленін), што сведчыць аб сувязі з культура продкаў, а таксама ілюструецца далучанасць гэтых істот да клопатаў пра ўраджай, падкрэсліваецца апатрапеічная функцыя русалак, якія “вераб’ёў пужалі, каб жыта не клявалі”.

Як бачым, у мясцовым песенным варыянце выразна адлюстраваліся міфалагічныя ўяўленні аб русалках, як аб істотах, якія могуць дабратворна ўплываць на ўраджайнасць жыта, засцерагаць пасевы ад вераб’ёў. Калі ідэйна-мастацкі змест першай часткі песні вытрыманы ў “семантычным полі рытуалаў” (А.С. Ліс), то ў другой частцы гучыць сямейна-бытавая тэма: 4 нявесткі выконваюць загады сваёй свякрэхі.

У адным з варыянтаў рытуальнай песні “Правялі русалку ад бору да бору” гучыць процілеглы матыў – матыў засцярогі ад шкоднага ўздзеяння русалак, адсюль імкненне хутчэй ад іх пазбавіцца і вярнуцца дадому:

*Правялі русалку ад бору да бору,
Ой, рана-рана, у зеляну дуброву.
А самі вернемся, вернемся дадому,
Ой, рана-рана, вернемся дадому.
Русалкі, ідзіце, русалкі, ідзіце,
Ой, рана-рана, жыта не ламіце
(в. Леніна, ад Рубан Х.Ф., 1915 г.н.).*

Яркім лакальным узорам абрадавай русальнай паэзіі з’яўляецца песенны варыянт, у якім знайшлі адлюстраванне ўласцівыя і для веснавых, і для зімовых абрадавых песень матывы шлюбу, матывы выбару дзяўчынай жаніха з двух-трох магчымых прэтэндэнтаў на гэту ролю.

*На першай нядзелі русалкі сядзелі,
Ой, рана русалкі сядзелі.
Із-пад лесу, лесу цёмнага,
Із-пад садзіку, з-пад зялёнага
Туда ішлі-прайшлі два-тры малодцы.
Яны ішлі, прайшлі, астанавіліся,
За адну дзевачку пасварыліся.
Вы не біцеся, не сварыцеся,
Па-хорошаму разыйдзіцеся.
Аднаму дала шаўковы платок,
Другому дала залато кальцо,
А за трэцяга сама пайду.*

Перад намі цікавы прыклад кантамінацыі, калі напачатку заяўлены абрадавы матыў быў страчаны ў далейшым і песенны сюжэт развіваўся ў лірычным ключы, у прыватнасці вызначальнымі сталі шлюбныя матывы. Прыведзены тэкст дазваляе нам больш асцярожна адносіцца да вызначэння тэматыкі такіх русальных песень, якія не захоўваюць да канца сваёй функцыянальнай абрадавай прыналежнасці, што і дае падставы часткова не пагадзіцца з выказваннем А.С. Ліса: “зразумела, пры мастацкай інтэрпрэтацыі элементаў абраду русальная песня ў сваім ідэйна-вобразным змесце выходзіла, на тое яна і паэзія, за рамкі, абазначаныя семантычным полем рытуалаў. Яна закранала і тэмы бытавыя, **але ніколі любоўныя і сямейныя**, як гэта назіраецца ў абсалютнай большасці груп і падгруп каляндарнай паэзіі” [8, 81].

У в. Барінчоўка Добрушкага р-на шэсце ўдзельнікаў абыходнага абраду праводзін русалкі па вуліцы суправаджалася адметным мясцовым песенным варыянтам сямейна-бытавога характару, у якім канфлікт паміж мужам і жонкай толькі абвастраецца, калі пачынаюць на яго вырашэнне ўплываць свёкар і свякруха. Правільную ацэнку маральна-этычнай сітуацыі дае сястра мужа, заклікаючы сямейную пару прымірыцца, знайсці ўзаемапаразуменне.

На граной нядзелі русалкі сядзелі,

У саду, у саду, пад ігрушаю.

Там стучыць, там гручыць,

Муж жану вучыць (в. Баршчоўка, ад Машуковай П.Л., 1921 г.н.).

Адзначым, што ў в. Баршчоўка ў русальны тыдзень вадзілі карагод “Па беражку”, у якім абыгрываліся словы песні: “на сярэдзіну карагода выходзілі “русалка” і жанчына, пераапанутая ў мужчынскае адзенне”:

Па беражку, па беражку,

Па беражку красна дзевіца ідзёт.

Па беражку, па беражку,

Па беражку красна дзевіца ідзёт.

Па трапнай заўвазе З.Я. Мажэйка, “у народна-песенным календары карагодныя традыцыі цесна пераплецены, з аднаго боку, з традыцыямі ўласна песеннымі, з другога – з гульнівымі” [9, 27].

Канкрэтныя запісы тэкстаў пацвярджаюць, што ва ўсіх лакальных традыцыях неад’емным элементам структуры абраду праводзін русалкі з’яўлялася выкананне песні, адна з якіх – “Правяду русалку да бору, сама вярнуся дадому” – паводле меркавання Л.М. Вінаградавай, “лічылася знакам абраду, з яе пачыналі спевы ў час шэсця толькі на момант праводзін, на зваротным шляху яе ўжо, як правіла, не выконвалі, а пелі розныя песні” [3, 175]. Напрыклад, такой “знакавай” песняй русальнага абраду ў в. Насовічы Добрушкага р-на з’яўляўся песенны варыянт “Выведу русалку ў цёмны бор”, у якім яскрава абазначана месцазнаходжанне русалкі, адсюль і ўвасобленыя ў тэксце матывы яе “провадаў” у “цёмны бор”. Радкі “Выведу русалку са двара, // А сама вярнуся да двара” даюць падставы меркаваць аб жаданні людзей хутчэй расставіць з гэтай істотай.

Выведу русалку ў цёмны бор,

А сама вярнуся к татку ў двор.

Ой, рана, не рана,

К татку ў двор.

Выведу русалку са двара,

А сама вярнуся да двара,

А сама вярнуся да двара.

У спецыфічна мясцовым песенным тэксце на сюжэт “На гранай нядзелі русалкі сядзелі” гучыць матыў звароту-просьбы русалак да дзяўчат “счыць сарочкі з белых паясочкаў” (в. Кругавец). Варыянт жа русальнай песні, запісанай у в. Усоха-Буда Добрушкага р-на, больш разгорнуты, у ім адлюстравваўся не толькі матыў звароту да “дзевачак-сястрычак” з просьбай падаць “вадзічкі”, але і да “хлопчыкаў-браточкаў”, каб тыя “падалі сарочку”:

Павяду русалку ад бора да бора

У бацькаву камору, у маткіны сені.

На граной нядзелі русалкі сядзелі,

Ой, рана, рана, русалкі сядзелі,

На дзевак глядзелі,

Ой, рана, рана, на дзевак глядзелі.

Абрад праводзін русалкі на Лоеўшчыне вылучаецца полісемантычнасцю функцыянальнай скіраванасці. Цікаваць выклікаюць мясцовыя версіі інфарматараў наконт традыцыйных функцый русалак, іх месцазнаходжання, разнастайнасці міфалагічных уяўленняў. Падрэзана прааналізаваныя Л.М. Вінаградавай палескія запісы далі магчымасць даследчыцы зрабіць наступны вывад: “Такім чынам, месцамі знаходжання русалак у траецка-русальны перыяд звычайна называлі жытнёвае або канаплянае поле і межы, лес, дрэвы, месца каля вады, балота, калодзежы, масты, могілкі і іншыя “нячыстыя” месцы (напрыклад, перакрыжаванні); а пастаяннай іх лакалізацыяй лічылі часцей за ўсё “той свет” (неба, рай, могілкі, магільны), куды яны адыходзілі пасля Русальнага тыдня, або ваду, мора – як мяжу паміж тым і гэтым светам” [3, 156].

Лакальная традыцыя г.п. Лоева захоўвае міфалагічныя ўяўленні аб “магільнай” русалцы, якую, паводле меркаванняў жыхароў, бачылі на могілаках. Калі “магільных” русалак надзялялі станоўчымі рысамі, то русалкі, якія “вадзіліся” ў вёсках Бывалькі, Дзімамеркі, Лутава Лоеўскага р-на, заманьвалі чалавека ў жыта і маглі заказываць яго да смерці.

У 1998 г. ад Лізаветы Рыгораўны Самойленка, 1910 г.н., былі запісаны звесткі пра абрад ваджэння русалкі ў г.п. Лоеве, дзе калісьці жыў, паводле ўспамінаў інфарматара, пан Лашч, які заўсёды ў дзень праводзін русалкі сустракаў яе хлебам-соллю каля свайго маёнтка.

Абрад пачынаўся звычайна са збору кветак, пляцення вяноў, з падрыхтоўкі вогнішча (хлопцы насілі галлё для кастра), з выканання русальнай песні на сюжэт “На граной нядзелі русалкі сядзелі”:

На граной нядзелі русалкі сядзелі,

Ой, рана-рана русалкі сядзелі.

Русалкі сядзелі, на Бога глядзелі,

Ой, рана-рана на Бога глядзелі.

А Бог сына жэне, Ілля дачку дае,

Ой, рана-рана Ілля дачку дае.

Цяжка мне стаяці, каласком махаці,

Ой, рана-рана каласком махаці.

Вы ж мяне, сястрыцы, у снапкі павязыце,

Ой, рана-рана ў снапкі павязыце,

Цапамі аббіце, жорнамі змяліце,

Ой, рана-рана жорнамі змяліце,

У храм аднасіце, людзей накарміце,

Ой, рана-рана людзей накарміце [15].

У прыведзеным тэксце арганічна спалучаны шлюбныя і аграрна-магічныя матывы. Апошнія знайшлі адлюстраванне ў метафарычным звароце жыта да русалак (“сястрыц”) з просьбай зжаць яго і ў снапкі павязаць, змалоць і людзей накарміць.

Як цікавыя мясцовыя дэталі ў абрадзе праводзін русалкі ў г.п. Лоеве варта адзначыць “гойданне хвартухамі ў бок лесу” з мэтай адагнаць ведзьмаў і нячысцікаў, а таксама зачэпліванне дзяўчатамі на галінках дрэў і кустоў сарочак, каб задобрыць русалак, а таксама вяноў, каб паваражыць пра доллю (“чыў вянок не завяне, у той і доля лепшая будзе”), зачэпліванне вяноў жанчынамі “на крастах памерлых”, ваджэнне карагода вакол насыпаных з пяска горак, на якіх сядзяць дзеці (“каб іх русалкі не пахваталі”), абмыванне русалкі каля ручая з мэтай выклікаць дождж. Мясцовай адметнасцю ваджэння русалкі з’яўляецца “двухэтапнасць”: спачатку вялі русалку на могілкі, а затым – у жыта. Адпаведна на кожным з этапаў абраду праводзін русалкі мелі месца рытуальныя дзеянні з вянкамі: “Несешь веночки эти (на кладбище)... С каждого двора иде кто... Придём, повесим веночки на могилки, а

потом назад. Их! Русалка за нами бежит... С могілок несут на жито веночки, іе й в жито несут по веночку – кинут и кричат: “Проведу русалочку..” (в. Сяўкі) [3, 180]. Паводле ўспамінаў В.Я. Буйніцкай, 1914 г.н., з в. Дзімамеркі Лоеўскага р-на, “на Ушэсце вадзілі русалку. Хлопцы надзявалі на дзяўчыну адзенне з альховых ветак, на галаву – вялікі вянок з бярозавых ветак. З двух бакоў ставалі ахраннікі-русалы з вялікімі пугамі для таго, хто паспрабуе сарваць зелень з русалкі. Ішлі да жыта і спявалі: “Выведу русалку са двара, //А сама вярнуся да двара”. Вадзілі яе і ў капусту, каб “качан быў крэпкі”. Апошнюю акалічнасць пацвердзіла Надзея Іванаўна Трушкова, 1911 г.н., з г.п. Лоева: “Вадзілі русалку на капусту. У момант зняцця з русалкі адзежы людзі стараліся схваціць зелень і хутчэй несці к сабе ў двор, на агарод, у хлеў, каб усё было добра і быў добры ўраджай”.

Ваджэнне русалкі ў в. Дзімамеркі суправаджалася песняй-ілюстрацыяй, у якой знайшлі адлюстраванне формулы пераліку тых месц (“у цёмны бор, у жыта, у капусту, да ігрушкі”), куды імкнуліся прывесці русалку. На наш погляд, у гэтым песенным тэксце адлюстраваліся амбівалентныя міфалагічныя павер’і, звязаныя з русалкай, з якой звязвалі ўраджайнасць жыта і капусты, з аднаго боку, а з другога боку, хуткае вяртанне дадому з’яўляецца засцярогай ад шкоднага ўздзеяння гэтай істоты. Прыём антытэзы слоўных формул, пакладзены ў аснову кампазіцыі тэксту, дапамагае перадаць не толькі пладаносную семантыку вобраза русалкі, але і больш яркава падкрэсліць матыў адмежавання ад гэтай дэманалагічнай істоты.

*Выведу русалку ў цёмны бор,
А сама вярнуся к татку ў двор,
Ой, рана, не рана, к татку ў двор.
Выведу русалку са двара,
А сама вярнуся да двара,
Ой, рана, не рана, да двара.*

Успаміны Яўгеніі Іванаўны Ігнаценка з в. Дзімамеркі даюць яркавае ўяўленне аб структуры абраду ваджэння русалкі ў гэтай мясцовасці: выразна акрэсліваюцца этапы “лоўлі русалкі”, яе распрання, зняцця русальнага вянка. Мясцовай рысай у гэтым абрадзе з’яўляецца такі момант, як шэсце дзяўчат да могілак з вянкамі і іх зачэплванне на крыжы магілак сваіх родзічаў, варажба на вянках, пакладзеных на магілах, выкананне каля капліцы русальных песень з мэтай “прызваць да сябе русалку”: “Пелі да цех пор, пака із гая не пакажацца русалка-дзевачка. Усе ў гэты момант крычалі: “Русалка гоніцца”.

У в. Дзімамеркі вяночкі з могілак неслі на свае агароды, клалі на капусту, прыгаворваючы: “Які я вянок на капусту надзевала, штобы такое качанне радзіла”. Калі клалі вянок на агуркі, то гаварылі: “Сколько тут на вянку цяточкаў, штобы столька было гурочкаў”.

Звычай праводзіць русалку ўласцівы і фальклорнай традыцыі Рэчыцкага р-на. Цікавымі ўяўляюцца ўспаміны саміх інфарматараў, іх асобныя меркаванні дазваляюць даследчыку ўбачыць шматстайнасць індывідуальных праяў гэтай рэгіянальнай абрадавай з’явы, яе мясцовую афарбоўку. Напрыклад, у в. Дуброва Рэчыцкага р-на кульмінацыйным момантам у абрадзе праводзін русалкі было закладванне вяноў на ігрушку (грушу), каб не пужала ў жыце русалка”. Гэта ахоўна-магічнае абрадавае дзеянне суправаджалася славесным прыгаворам:

*Завяду русалку на ігрушку,
А сама пайду ў падушку.*

Важным элементам прыведзенага русальнага абраду з’яўляюцца дзеянні хлопцаў, якія беглі за дзяўчатамі і імкнуліся сарваць вянкі з іх галоў: “А хлопцы бяжалі за дзеўкамі і зрываўлі тыя вянкі, каторы сарве, дык адзене на галаву і не аддае”. У в. Ліскі Рэчыцкага р-на русалку праводзілі да жыта, дзе палілі агні, штурхалі русалку

ў жыта, самі ўцякалі і спявалі песню, у якой узгадваўся вобраз той жа “грушкі”, што і ў вышэйцытуемай песні, запісанай у в. Дуброва. Абрад завяршаўся своеасаблівай гульнёй моладзі каля капусты, дзе “хлопцы і дзяўчаты расцілалі вянок на качана, а потым пераскоквалі цераз гэты вянок”. Свае мясцовыя адметнасці меў абрад праводзіці русалкі ў в. Вятхінь Рэчыцкага р-на: “Праводзіцца абрад гэты ў полі, усе ўдзельнікі свята ідуць туды з песнямі і пляскамі, вядуць русалку ў жыта і там качаюць яе па жыту. А хлопцы дзевак стрыкаюць крапівой, дзеўкі прыгаюць цераз вогнішча і хаваюцца ад хлопцаў у жыта, а хлопцы шукаюць дзяўчат у жыце”.

Як адзначыла Любоў Антонаўна Чарнецкая з в. Вятхінь Рэчыцкага р-на, ваджэнне русалкі адбывалася ў чэрвені, на Тройцу, “гэта рабілі для таго, каб ураджай быў добры, каб жыта было ўмалотнае”. Сувязь русалкі з ураджайнасцю пацвердзілі і інфарматыры з в. Зашчоб’е: “Калі правядуць русалку, водзяць хараводы, гэтым яны празуюць, што русалку вывелі з вёскі і што жыта пачне каласіцца”. У якасці мясцовай дэталі ваджэння русалкі ў гэтай вёсцы варта адзначыць, што ўбранне русалкі вешаюць на крыж, які звычайна знаходзіцца на перакрываванні дарог. Цікава, што ў русальным абрадзе в. Зашчоб’е знайшлі адлюстраванне ўяўленні аб карысных дзеяннях русалак: “Людзі выходзяць з двароў і далучаюцца да русалкі, каб правесці яе з вёскі. Русалка абавязкова б’е гучай крапівой па суставах, каб не балелі, па целе, каб не хварэлі”.

Асабліваасцю ваджэння русалкі ў в. Будка Рэчыцкага р-на з’яўляецца ўдзел у гэтым абрадзе дзяцей. Паводле звестак, атрыманых ад Таццяны Іванаўны Белавус, “з хмелю дзелаюць плячэнку (вянок) на галаву, адзяваюць яго на жанчыну. Ззаду робяць і заплятаюць хвост доўжны. Вядуць русалку ў жыта, што абазначае: загавіны ўжо прайшлі і жыта спее. А калі не завядзеш русалку ў жыта, яго патам нельга жаць. Вядуць русалку ўсе дзеці”. Як вядуць русалку ў поле, спяваюць:

*Завяду русалку да ў бажынец,
А сама пайду дадому.
Завяду русалку ў цёмны лес,
Да няхай яе звер і з’есць.*

У в. Будка Рэчыцкага р-на дзеці выконвалі і такія сімвалічныя дзеянні, як рвалі вянок русалкі на “мелкія кусочки і кідалі ў грады, дзе расце капуста, каб яна добра радзіла”. Мясцовай адметнасцю з’яўляецца і выбар на ролю русалкі “не зусім маладой жанчыны”. Той факт, што галоўнымі ўдзельнікамі абраду з’яўляюцца дзеці, сведчыць аб яго разбурэнні.

Адметным, спецыфічна мясцовым у абрадзе праводзіці русалкі ў Рэчыцкім р-не з’яўляецца такая дэталі, як закідванне вянка русалкі “на стоўб”. Р.М. Кавалёва, прааналізаваўшы матэрыялы па русальнай абраднасці в. Азершчына Рэчыцкага р-на, вылучыла такія яе структурныя кампаненты, як прыбіранне русалкі ў лесе ў зялёныя галінкі і кветкі, наладжванне на вуліцы карагода і выбар русалкай пары, абрадавае шэсце з русалкай і абраным ёю хлопцам да жыта, вяртанне ў вёску ўдзельнікаў абраду без русалкі і яе пары, пошукі іх увечары ў жыце, абрадавае шэсце ўсіх удзельнікаў у лес, “да таго месца, дзе днём русалку прыбіралі”. На думку даследчыцы, “спалучэнне элементаў аграрнага і любоўна-шлюбнага характару звязана тут са старажытнымі ўяўленнямі аб сувязі магічнага шлюбу з урадлівасцю зямлі” [7, 39].

У в. Каплічы Калінкавіцкага р-на на ролю русалкі выбіралі не толькі дзяўчат, але “русалкай адзявалі і хлопца”. Паводле ўспамінаў інфарматара, “русалку вялі па дзярэўне, а потым у жыта, там спяваюць і кладуць агонь. Хлопцы і дзеўкі прыгаюць чэраз яго, а русалка ловіць іх. Калі паймае, то апячэ крапіваю. Патам русалка выбірала сабе хлопца і цалавала яго, калі хлопец любіў яе, то цалаваў тожа, а калі не, то кідаў русалку ў воду і казаў: “Ідзі да лешага, яго сватай”. Патам русалку вымалі з

вады, і яна павінна была адамсціць хлопцу: кінучь яго ў ваду, вымазаць у гразь, надзець сваю юбку, пацалаваць без разрашэння”. Спявалі песню:

*Ой, рана-рана, русалкі сядзелі,
На гранай нядзелі русалкі сядзелі,
На дзевак глядзелі.*

У в. Баец Калінкавіцкага р-на пасля абраду праводзін русалкі “адзежу яе вешалі на бярозу”. Абыходны абрад з русалкай адбываўся і ў в. Антонаўка Калінкавіцкага р-на: “Адзевалі дзяўчыну ў крапіву, у ліпу, у рэпіхі, у цветы, у акацыю, у ўсякую зелень. Вадзілі ёй па вуліцы ад канца і да канца вёскі з гармошкамі, танцамі. Русалка хадзіла і пужала маленькіх дзяцей, каб яны не хадзілі ў каласкі”.

Адрозненні ў абраднасці ваджэння русалкі ў вёсках Нараўлянскага р-на пацвярджаюць таксама наяўнасць мясцовых адметнасцей, на якія ўказала Г.А. Барташэвіч, падкрэсліўшы такую спецыфічную асаблівасць русальнай пэзіі ў гэтай мясцовасці, як праводзіны русалкі на могілкі [2, 162]. Ступень імправізацыі, якая закранула гэту традыцыю, сведчыць аб яе рухомасці, што дазваляе пагадзіцца з меркаваннем У.П. Анікіна: “Несумненна, патрэбна дапусціць, што рухомасць фальклорнай традыцыі суадносіцца з прысутнасцю якой-небудзь доли імправізацыі” [1, 122]. Як сведчаць фактычныя матэрыялы, не ва ўсіх вёсках Нараўляншчыны русалку праводзілі да могілак. Калі ў в. Вяпры ажыццяўлялі гэты абрад каля могілак, то ў в. Кірава русалку вялі толькі да жыта: “Прывёўшы русалку да жыта, яе піхаюць і кідаюць некалькі вяноў у жыта. Лічылася, што русалачка не будзе тады пужаць у жыце і слакатаць”.

У розных вёсках Нараўлянскага р-на назіраюцца як розныя павер’і, звязаныя з міфалагічным персанажам русалкі, так і розныя камбінацыі структурных элементаў абраду. Напрыклад, паводле ўспамінаў перасяленцаў з в. Вуглы, у іх мясцовасці ўсе абрадавыя дзеянні былі звязаны з русалкай-дзяўчынай, апранутай “у белае адзенне і вяноком на галаве”; у вёсцы ж Дзернавічы абрад праходзіў без русалкі: “Як праводзілі русалку, збіраемся групаю, ламаем цветы, вербы – што нам пападае. Звіваем вянкі, надзяваем на галовы, за сяло выходзім, агонь кладзем, пераскакуем цераз гэты агонь. Патом як ухвацяць хлопцы лазіну добрую, і ўцякаем. Хто не ўцячэ – па плечах пападзе. Бяжым, уцякаем, як хто можа. А вянкі гэтыя стараемся несці назад, не кідаем. Самой русалкі не было. А гэтыя вянкі нясом, варочаемся назад і кладзем у агарод, штоб капуста добра была” [2, 163-164].

У в. Кірава Нараўлянскага р-на на ролю русалкі выбіралі дзяўчыну, у якой не было бацькі і “штоб з дліннымі валасамі була”. Адметнай асаблівасцю абраду ў гэтай вёсцы з’яўляецца тое, што скокі цераз вогнішча пачынала русалка: “Праз агонь павінна перапрыгнуць першай русалка, а за ёй астатнія дзеўкі. Калі ж каторая забавіцца, то хлопцы пякуць ногі крапівой”. Вянкі ў гэтай мясцовасці кідалі ў жыта і прыносілі дадому, “кідалі на капусту, каб быў добры ўраджай”. Асаблівасці мясцовай русальнай традыцыі ў в. Вуглы Нараўлянскага р-на – гэта перакульванне па дарозе на могілкі цераз пясок, а таксама закідванне вяноў на бярозу. З апошнімі ў гэтай вёсцы была звязана цікавая варажба: “Калі вянок застане між галін бярозы, то значыць, замуж дзеўка хутка пойдзе, а калі ж ён упадзе на зямлю, дзяўчына павінна падняць вянок і аднесці на градку капусты і пакінуць яго там, каб раслі вялікія качаны”. У прыведзеным мясцовым абрадзе мела месца і пераапраананне хлопцаў у русалак, а таксама іх жартоўныя дзеянні: “Хлопцы к этаму дню прыгатаўлялі вяроўкі. Потым яны гэтыя вяроўкі нацягвалі перад кладбішчам, калі дзеўкі толькі шчэ шлі да капліцы, каб яны перапіналіся і куналіся”.

Сярод русальных песень, запісаных у Нараўлянскім р-не, вылучаюцца як традыцыйныя рэгіянальныя варыянты, так і па-мясцоваму арыгінальныя, непаўторныя. Да апошніх можна аднесці песенны сюжэт, не звязаны з абрадавай

ситуацый, а з духоўным светам лірычнага героя, які, сватаючыся да ўдавы, разумее яе горыч страты былога кахання, хоць сам перажывае стан псіхалагічнага дыскамфорту. Паралелізм, якім пачынаецца тэкст, метафарычныя параўнанні (“удовічэ сэрцэ, як асенне сонцэ”, “а дзівічэ сэрцэ, як вясняна сонцэ”) дапамагаюць перадаць атмасферу ўнутраных перыжыванняў, пачуццяў, адчуванняў.

- *Ой, ты, хмелю, хмелю зеляненькі,
Дзе ж ты, хмелю, зіму зімаваў,
Да й не развіваўся?
- Зімаваў я зімку, зімаваў я другу,
Зімаваў я ў лузе на каліне,
Да й не развіваўся.
Начаваў я ночку, начаваў я другу,
Начаваў я ў тае ўдавіцы, што сватаці буду.
А ўдовічэ сэрцэ, як асенне сонцэ,
Ой, хоць яно свеціць, ды ня грэе, усё холадам вее,
А дзівічэ сэрцэ, як вясняна сонцэ,
Ой, хоць яно хмар нясенько,
А ўсё ж цеплесенько [16].*

Абрад праводзін русалкі на Брагіншчыне адрозніваецца сваімі адметнымі мясцовымі дэталямі. Напрыклад, у в. Дуброўная ўдзельнікамі абраду былі дзеці 12-13 гадоў. “Вот пойдзем мы, мальчыкі, дзевачкі, падросткі, гадоў па 12-13. І пойдзем нарвем етых валошак, якіх цвятоў і такія вянкi паплятом. Катору дзевачку-русалку ўбярэм, пачапляем вянкi тыя й на голаў, на шыю і падпяражам, і спаднічку сплятом. І ўжо вядом ету русалку ў поле. Вядом і пьем:

*Русалка, ты, русалка,
Вядом цябе ў поле, у жыта
Пагуляці, паспяваці,
Валошкі пазбіраці”.*

Русальны абрад заканчваўся частаваннем усіх удзельнікаў у якой-небудзь загадзя выбранай хаце. Паводле ўспамінаў Яўгеніі Іванаўны Чапега з в. Лубенікі Брагінскага р-на, “пасля Тройцы русалкі набывалі від жанчын і рабілі многа шкоды: зацягвалі ў балота людзей, заплутвалі іх у лесе, што чалавек доўга блудзіў і не мог знайсці дарогу дадому”. Сярод рытуалаў русальнага абраду ў в. Лубенікі варта адзначыць такія, як выбар дзівічын на ролю русалкі, праводзіны яе да жыта, закідванне яе вянка ў жыта, уцёкі ад русалкі, якая “гналася за імі, як бы старалася каго-небудзь злавіць”.

Паводле ўспамінаў Анастасіі Васільеўны Хвастовай, у в. Лубенікі, калі “вялі дзеўку-русалку да жыта, то спявалі:

*Правяду я русалку за гору,
А сама пайду ў камору.
Правяду я русалку ў лес,
А сама пайду спаць у клець.*

Кожная дзеўка пляла сабе вянок, потым кідала іх на жыта. Уцякалі ад русалкі. Некаторыя забіралі вянкi дадому і вешалі іх на качаны, каб вялікія раслі”. У запісаных на Брагіншчыне песенных тэкстах, якія суправаджалі абрад праводзін русалкі, гучалі як матывы заклінання русалак, каб яны не тапталі жыта, так і матывы іх садзейнічання добраму плёну на ніве:

*Ой, русалкі, не тапчыце жыта,
Наша жыта дробнае,
Да ў каласку буйнае.
Ой, русалкі, не тапчыце жыта,*

Лети у лес ідзіце,
 Мы вас да лесу правядзём,
 А самі вароцімся дамоў. (в. Каманоў)
 Ой, у лесе каліна цвіце,
 Маладая русалка ідзе,
 Надакучыла ў лесе сядзець,
 Пойдзе жыта яна пасматрэць.
 Ой, пайду, ой, пайду ў той бок,
 Дзе Васілька мой коней пасе,
 Буду ў жыце сядзець,
 На Васільку глядзець,
 Буду гора сваё праклінаць (в. Лубенікі).

Лакальнай адметнасцю русальнага абраду на Светлагоршчыне з'яўляецца рытуал праводзін русалкі да могілак, дзе “вешалі па вяночку на крыжы”. Як адзначыла Ларыса Паўлаўна Андрэйчык з в. Якімава Слабада, “вядзе гурт русалка, жанчына, апранутая ў белую сарочку з распущанымі валасамі”. Цікавай мясцовай асаблівасцю з'яўляецца кувырканне ўдзельнікаў абраду праз галаву, “каб яна папала ў вянок (папярэдне кладуць вянок на траву)”. У в. Якімава Слабада жанчыны рыхтуюць па тры вяночкі, якія вешаюць на крыжы і на плот, а таксама кладуць на капусту. Адзначым, што рытуальныя дзеянні з вянкамі здзяйснююцца на кожным з этапаў праводзін русалкі. Як заўважыла Л.М. Вінаградава, “асноўны склад рытуальных дзеянняў, якія адбываліся з вянкамі, зводзіўся да наступнага раду: іх адносілі на могілкі – кідалі ў жыта – спалывалі на кастры – сплаўлялі па вадзе – падкідвалі ўверх – закідвалі на дрэва” [3, 181].

Удзельнікамі русальнага абраду ў в. Міхалеўка на Брагіншчыне былі і старыя, і маладыя, прыбраныя ў вянкi з асінавых галінак. Звычайна русалак праводзілі ў панядзелак пасля Тройцы да могілак, выконваючы песні:

Правяду русалку ў чысты бор,
 А сама вярнуся к татку ў двор.
 Я русалку правяду
 Да й асінаю заламлю,
 Штоб яны да нас не хадзілі,
 Да й нашых сабак не дражнілі
 І нашых дзяўчат не пужалі.
 Або:
 Сядзела русалка на белай бярозе,
 Ой, рана-рана, на белай бярозе.
 Русалка устала, дзяцей напужала
 Дзеткі, не пужайцеся да ў лес не хавайцеся,
 Ой, рана-рана, у лес не хавайцеся.
 Да скажыце праўду,
 Хто мяне любіць,
 Ой, хто мяне любіць.

На пытанне “З якой мэтай выконвалі абрад праводзін русалкі?” Еўдакія Іванаўна Талсцянкава з в. Янова Веткаўскага р-на адказала: “Каб добра ў полі ўрадзіла тое, што расце”. Сюжэт русальнай песні “А на грядной нядзелі” у мясцовай традыцыі атрымаў цікавую трансфармацыю і развіццё. Традыцыйны матыў звароту да дзяўчат падаць ім “вадзічкі” дапаўняецца шлобным матывам, што стварае цікавы, каларытны мясцовы варыянт як сведчанне дынамікі фальклорнай з’явы:

А на грядной нядзелі
 Русалкі сядзелі.
 Ой, рана, рана
 Русалкі сядзе... У!
 Русалкі сядзелі,
 На дзевак глядзелі.
 Ой, рана, рана
 На дзевак глядзе... У!
 Дзевачкі ды сястрычкі,
 Падайця вадзічкі.
 Падайця ж вадзічкі
 З халоднай крынічкі.
 Ой, рана, рана
 З халоднай крыні... У!

Прыведзены тэкст уяўляе сабой механічнае спалучэнне ў адно цэлае самастойных песенных сюжэтаў без утварэння сэнсава адзінага цэлага. У фальклорным працэсе, дынамічным па характары, як бачым, гаворачы словамі У.П. Анікіна, “выяўляецца не толькі навізна, прадыхтаваная логікай рэалізацыі творчых магчымасцей канкрэтнай задумы твора, але і навізна, абумоўленая рэсурсамі падабенства і перагукваннем розных твораў” [1, 69].

Вядомы быў абрад праводзін русалкі і на тэрыторыі Гомельскага р-на. Аб гэтым сведчаць матэрыялы, занатаваныя ў свой час у Новых Дзятлавічах З. Радчанка. Дарэчы, як яна адзначыла, праводзіны русалкі адбываліся на свята Івана Купала 24 чэрвеня: “...калі сонца зайдзе, усе дзяўчаты збіраюцца за вёскай і ўяюць вялізныя вянкi для ўсіх, асабліва незвычайна вялізны вянок для дзяўчыны, якая ўяўляе русалку. Русалкай выбіраюць тую, якая мае самыя доўгія валасы; яна скідае свой андарак і застаецца ў адной кашулі з расшпіленым каўнерам; калі ж русалка смялейшая, то скідае нават і кашулю; доўгія распушчаныя валасы вісяць па плячах, велізарны вянок, як кола, накрывае ўсю галаву. Тут жа выбіраюць і маленькую дзяўчынку на ролю дачкі русалкі; у гэты ж час робяць з саломы чучала, падобнае на чалавека. Калі ўсе вянкi надзеты і саламянае чучала гатова, бягуць у поле з русалкай наперадзе і спяваюць:

*Правяду я русалачку да бору,
 А сама вярнуся да дому.*

Як дабягуць да поля, усе ідуць па мяжы і, выбраўшы месца далёка ад вёскі і засеянага поля, раскладаюць вялізнае вогнішча і кідаюць у яго чучала, пеючы песні пра Івана Купалу: “Купала на Івана, Купала!” Калі чучала згарыць, тады дзяўчаты і хлопцы скачуць праз гэты агонь і доўга яшчэ працягваюцца іх песні і скокі” [10, 36].

Абрад праводзін русалкі, звесткі пра які давалася запісаць сёння, вызначаецца мясцовымі асаблівасцямі, яркімі тэатралізаванымі дзеяннямі. Акрамя таго, што выбіралі і ўпрыгожвалі русалку, удзельнікі абраду пераапрааналіся ў “цыган, дзядоў, прывідаў, чарцей, салдат”.

Паводле сведчання жыхаркі в. Дуянаўка А.Н. Буранковай, 1928 г.н., “выводзілі русалку на двор са словамі: “*Ідом, ідом, //Русалачку вядом, //Русалачка прыгожанька, //Наша жыта харошанька*”. Разыгрывалася своеасаблівае тэатралізаванае прадстаўленне, калі злосныя міфічныя сілы (“чорт”, “ведзьма”), “спрабавалі ўкрасці русалку, а астатнія ўдзельнікі відовішча абаранялі яе і не дазвалялі пакрыўдзіць”. Пасля гэтага русалку вялі да жыта, прычым “кожны імкнуўся пабачыць, хто ж хаваецца пад лікам русалкі, і таму пачыналі схопліваць з яе кветкі, вянкi, а русалачка адбівалася палкамі” [11, 129-130].

Сюжэты запісаных русальных песень у вёсках Гомельскага р-на нешматлікія, падчас абраду праводзін русалкі выконвалі песенныя варыянты на сюжэт “Правяду русалку ў жыта”: *“Правяду русалку ў жыта, // А сама вярнуся да двара. // Правяду русалку ў капусту, // А сама вярнуся ў хату пусу. // Павяду русалку з лесу, // Рана, рана з лесу, // З лесу да ў ядраное жыта, // Вот там ёй і жыці”* [11, 129-130].

Прыведзены тэкст пацвярджае семантыку русалкі як духа ўраджайнасці палёў, іх плоднасці.

Даследчык А.С. Ліс, падкрэсліўшы, што русальная паэзія не ахоплівала ўсёй беларускай этнічнай тэрыторыі, вылучыў такія структурныя часткі полісемантычнай паводле функцыі русальнай абраднасці беларусаў, як “выбар прыгожай, статнай, маторнай дзяўчыны для ролі русалкі, адпаведнае ўбранне яе гірляндамі кветак і ўскладанне вялікага вянка, сплеченага калектыўна, усім гуртам дзяўчат, з васількоў, хмелю і зорчак (любісіцік пры гэтым строга выключайся, маглі брацца толькі жытнія каласы), шэсце з песнямі за ўзгорак, да жыта, ваджэнне карагода вакол русалкі” [8, 79].

Вывучаны аўтарам даследавання матэрыял па русальнай абраднасці дазволіў яму таксама адзначыць і асобныя лакальныя традыцыі, якія ўключалі “барабаненне ў засланку, паленне агню, пагоню русалкі за дзяўчатамі з мэтай схапіць каторую, імкненне ўдзельніц абраду сарваць з русалкі вянок і спаліць яго на вогнішчы” [8, 79].

Звесткі па русальнай абраднасці і паэзіі, запісаныя намі на Гомельшчыне ў апошнія дзесяцігоддзе ХХ стагоддзя, даюць магчымасць пашырыць лакальны спектр вывучанасці акрэсленай з’явы, убачыць мясцовыя разнавіднасці яе структуры, багацце і разнастайнасць дэталяў у залежнасці ад мясцовасці, рознае ў ацэнках і тлумачэннях семантыкі вобразаў, дзеянняў, прадметнай атрыбутыкі носьбітамі традыцыі. Русалку на тэрыторыі Гомельскай вобласці, як засведчылі фактычныя матэрыялы, праводзілі да дрэўца і закідвалі на яго вянок (в. Кажушкі Хойніцкага р-на, в. Дуброва Рэчыцкага р-на, в. Барбароў Мазырскага р-на), праводзілі ў жыта (в. Вялікі Бор Хойніцкага р-на, в. Ліскі Рэчыцкага р-на, в. Азершчына Рэчыцкага р-на, в. Кірава Нараўлянскага р-на, в. Усоха-Буда Добрушскага р-на), спачатку вялі на могілкі, а затым – у жыта (г.п. Лоеў, в. Дзімамеркі Лоеўскага р-на), праводзілі на могілкі (в. Вяпры, в. Вуглы Нараўлянскага р-на, в. Якімава Слабада Светлагорскага р-на) і інш.

Лакальна вар’іруемымі з’яўляюцца, паводле запісаў, і іншыя месцы праводзін русалкі, што, як правіла, ілюструецца ў песенных варыянтах: “ад бору да бору”, “у зеляну дуброву”, “у капусту”, “на ігрушку”, “у бажынец”, “у цёмны лес”, “у бацькаву камору”, “за гору”, “у чысты бор”, “в рэчку” і інш. Надзвычай багатай з’яўляецца міфалогіка русалкі, якая найбольш выразна і разнастайна выражана ў сістэме народных павер’яў і ўяўленняў, цікавых былічках.

Пры агульнасці традыцыйнай структуры русальнага абраду, назіраецца ў некаторых раёнах Гомельшчыны, нават іншы раз у межах і асобных вёсак аднаго раёна спецыфічна адметныя дэталі абраду, а таксама і розныя яго тыпы (маюцца на ўвазе і наяўнасць (або адсутнасць) рытуальных персанажаў, і абыходны характар калектыўнага шэсця з русалкай). Нельга не падкрэсліць і па-мясцоваму непаўторную спецыфіку русальных песень, як непасрэдна ілюструючых абрад, так і прымеркаваных да яго лірычных тэкстаў. Ваджэнне карагодаў і выкананне карагодных песень падчас абраду ваджэння русалкі – лакальная адметнасць гэтай абраднасці ў вёсках Добрушскага р-на. Адзначым, што русальныя песенныя цыкл вылучаецца ў параўнанні з іншымі мясцовасцямі цікавымі кантамінаванымі тэкстамі, у якіх далучаныя матывы існуюць і без абрадавага выканання.

У некаторых мясцовасцях Гомельскай вобласці русальны абрад па часе праводзін супадаў з Купаллем, а ў іншых – з траецкай абраднасцю.

Літаратура

1. Аникин В.П. Теория фольклора. Курс лекций. – М.: Филолог. фак. МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996. – 406 с.
2. Барташэвіч Г.А. Беларуская народная паэзія веснавога цыкла і славянская фальклорная традыцыя. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – 184 с.
3. Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – М.: Индрик, 2000. – 432 с.
4. Зеленин Д.К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки. – М.: Индрик, 1995. – 432 с.
5. Ивахненко Т.А. Беларуская русалка і роднасныя міфалагічныя персанажы // Свет славянскага фальклору / Р.М.Кавалёва, А.К.Туровіч, Т.А.Ивахненко і інш.; Пад рэд. Р.М.Кавалёвай. – Мн.: БДУ, 2001. – С.45–54.
6. Кабашнікаў К.П. З глыбінь народнай творчасці // Памяць. Гіст.-дакум. хроніка Хойніцкага раёна /БелЭН, Рэдкал.: М.А.Ткачоў (гал. рэд.) і інш. – Мн.: БелЭН, 1993. – С. 358–365.
7. Кавалёва Р.М. Каляндарна-абрадавая паэзія // Беларускі фальклор у сучасных запісах. Традыцыйныя жанры. Гомельская вобласць. – Мн.: Універсітэцкае, 1989. – С. 19–55.
8. Ліс А.С. Каляндарна-абрадавая творчасць беларусаў: Сістэма жанраў. Эстэтычны аспект / Нац. акад. навук Беларусі. – Мн.: Беларуская навука, 1998. – 188 с.
9. Можейко З.Я. Календарно-песенная культура Беларусіі. – Мн.: Наука і тэхніка, 1985. – 248 с.
10. Радченко З.Г. Гомельские народные песни (белорусские и малорусские). – СПб.: В типографии В.Безобразова и Комп., 1988. – 256 с.
11. Роднае. Фальклорна-этнаграфічная і літаратурная спадчына Гомельскага раёна / Уклад., сістэматыз., тэкстал. праца, уступ. артыкул, рэдагаванне І.Ф.Штэйнера, В.С.Новак. – Мазыр: Белы вецер, 2000. – 276 с.
12. Сачанка Барыс. Вечны кругазварот // Польша. – 1986. – № 6. – С. 3 – 52.
13. Сівіцкі У.М. Русальныя абрады і песні // Каляндарна-абрадавая паэзія / А.С.Ліс, А.І.Гурскі, В.М.Шарая, У.М.Сівіцкі; Навук. рэд. А.С.Фядосік. – Мн.: Беларуская навука, 2001. – С. 333 – 383.
14. Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. – М.: Наука, 1979. – 288 с.
15. Фальклорны архіў кафедры беларускай літаратуры ГДУ імя Ф.Скарыны. Запісана ў г.п. Лоеве ад Трушкавай Надзеі Іванаўны, 1911 г.н.
16. Фальклорны архіў кафедры беларускай літаратуры ГДУ імя Ф.Скарыны. Запісана ў в. Старая Буда Буда-Кашалёўскага р-на ад перасяленкі з в. Міхалеўка Брагінскага р-на.

Summary

This article is devoted to the studying of local forms of such a rite as “provody rusalki”. It’s a unique ritual occurrence of the Gomel region.

Поступила в редакцию 04.07.02.

УДК 398

В.С. Новак

МЯСЦОВАЯ СПЕЦЫФІКА ЮР'ЕЎСКИХ АБРАДАЎ І ПЕСЕНЬ

Варта адзначыць даволі добрую захаванасць на Гомельшчыне асноўных элементаў юраўскага абрадавага комплексу. Цікава прасачыць, выкарыстоўваючы сучасныя запісы этнаграфічнага кантэксту юраўскай абрадавай паэзіі, мясцовую спецыфіку гэтай агульнабеларускай традыцыі. Лакальныя адметнасці юраўскіх абрадаў і песень у арганічнай спалучанасці з агульнабеларускім характарам рытуалаў не проста дэманструюць спалучальнасць адзінкавага (канкрэтнага) і агульнага, але і праліваюць святло ў цэлым на дыялектыку ўзаемаадносін гэтых катэгорый, дазваляюць убачыць спецыфічны характар суаднясення традыцыйных і новых элементаў.

Юраўскае свята ў вёсках Ельскага р-на звязваюць з першым днём выгану жывёлы ў поле. Паводле ўспамінаў інфарматараў, у гэты дзень давалі жывёле печыва, затым дубчыкамі пасвечанай вярбы выганялі яе на пашу, а “да ўзыходу сонца адразалі каровам хвосцікі і лажылі іх перад двэрэцмі, штоб карова заўсёды ішла да свайго хваста” (в. Валаўск). Калі выганялі карову з хлева ў поле, то чыталі адпаведную замову: *“Ідзі, божая кароўка, пасіся, // А прыйдзе вечар, дамоў вараціся. // Першым разам, лепшым часам // Госпаду Богу памалюся, // Святай Прачыстай накланюся”* (в. Валаўск).

“Ідзі, божая кароўка, у чыстае поле, у зялёныя лугі. Там табе яда, трава зялёная, вада студзёная. Як тая ў моры вадзіца прыбаўляецца, каб так у нашай кароўкі малачко прыбаўлялася. А як у моры бераг з беражком не сходзіцца, каб к маёй кароўцы ўрокі не прыходзілі: ні жаночыя, ні дзявочыя, ні хлапечыя. І ўгрэе яе ясна сонейка, а дамоў прывядзе ясны месяц. Амінь” (в. Валаўск, ад Касенка В.В., 1939 г.н.).

У в. Мядзведнае перад тым, як выгнаць карову на пашу, клалі сякеру, цераз якую, па павер'ях, калі пераступіць карова, то не будзе зайздрасці ў людзей. У юраўскім комплексе абрадаў і павер'яў адлюстраваліся міфалагічныя ўяўленні, звязаныя з верай у існаванне ведзьмаў. Як паведаміла Вольга Васільеўна Касенка з в. Валаўск, “на Юрыя само ж ведзьмы, іх людзі бачылі: некаторыя бегалі без сарочки, а іншыя з падзілкаю збіралі расу. Людзі абараняліся ад гэтых ведзьмаў, перасыпалі дарогу святым макам ці мурашнікам”.

Як адзначыла Марыя Пятроўна Шынкарчук з в. Шарын, “каля дзвярэй лажылі замок, каб ведзьма нічога не ўкрала”. У гэтым юраўскай песні, запісанай у в. Асавы Ельскага р-на, гучаць матывы прадказання дзявочага лёсу, бацькоўскага суму ў сувязі з нешчаслівай доляй дачкі:

*Пагнала дзеўка ў дуброву,
Валы пагубіла, сама заблудзіла.
Валы ў дуброве, а татка ў доме.
Ен па двару ходзіць,
Белыя ручкі ломіць,
Сам сабе гаворыць:
– Валы я за дзень раздабуду,
А па свайму дзіцятку
Цэлы век плакаць буду.*

Ад Марыі Еўтухоўны Турчан, 1913 г.н., з в. Мядзведнае быў запісаны цікавы і рэдкі тэкст народнай балады “Юр’е і цмок”, сюжэт якой звязаны з тлумачэннем, чаму ў народзе сталі святкаваць гэта свята:

Звялося вялікае смаковішча,

Гэта такое вялікае змесішча.

А тэй змей хопай людзей:

Што годзіні по людзіні,

А шо месіца по цісячы.

А прыйшла пора і до цара:

Хоць сам ступай,

Хоць доч вотдай.

А ён кажа: “Як я пойду,

То царстваць не буду.

А як доч вотдам, то й царом буду”.

Адкуль узяўся святы Юрай

Да й на белым кане,

Кап’ё ў руцэ,

Да ўдарыў цмока сярод бока,

Да забіў цмока на веці вякоў.

Да кажа ўжо еты сам пан:

“Чаго ты хочаш, святы Юрай?

Ці срэбра, ці злата, ці пані молодой?”

А Юрай кажа: “Я нічога не хочу:

Ні срэбра, ні злата, ні пані молодой,

Толькі пісання і чытання хочу,

Шоб пісалі і чыталі,

І святога Юр’я святкавалі.

Адзначым, што на Гомельшчыне вядомы як комплекс рытуалаў, звязаных з выганам жывёлы на пашу, так і абрады абходу поля. Заўважым, што юраўскія абрады па ўсім арэале бытавання маюць лакальныя адрозненні.

Юраўская абраднасць на Ельшчыне захавала не толькі аграрна-магічныя ўяўленні, звязаныя з жывёлагадоўляй, але і з земляробствам. Напрыклад, у в. Валаўск на Юр’я адбываўся абрад аглядзін нівы. Як адзначыла Марыя Маркаўна Жураўлёва, 1932 г.н., “гаспадар бярэ каравай і ідзе абглядаць пасевы, калі каравай вышэй жыта, то будзе добры ўраджай”. Юраўскі карагод, які выконваюць на Ельшчыне менавіта ў в. Валаўск, – асаблівасць мясцовай веснавой традыцыі.

На Кармяншчыне рытуал выгану жывёлы на пашу таксама суправаджаўся замоўнымі формуламі. Як “выганяюць жывёлу ў поле, бяруць хлеба і абносяць яго кругом трубы і гавораць: “Як печ стаіць на месцы, каб і мая жывёла пільнавала сваё месца і хазяіна” [2, 89] (в. Асінаўка); “Як я без хвартука не магу абысціся, так каб і ты, мая цясютка, з двара нікуды не зыходзіла” [2, 90] (в. Задуб’е). Перад тым як выгнаць жывёлу на пашу, у в. Асінаўка выконвалі не толькі простыя абрадавыя дзеянні, але і здзяйснялі складаны па сваёй сутнасці рытуал: “У сераду пякуць з цеста хрэст, бяруць тры невялікія каменчыкі, нож, замок, бязмен, сякеру, курыныя яйкі, грамнічную пасвяцоную свечку, бяруць з калодзіжа ваду, выпцягаюць са страхі салому, патом чэраз увесь скот перакідаюць камень і абліваюць вадой. І так тройчы. Патом чэраз ета ўсё пераганяюць скот” [2, 88]. Паводле ўспамінаў Н.Дз. Андрыянавай, 1928 г.н., з в. Асінаўка, “на Юр’я моляцца, абыходзяць сваю усадзьбу з пірагом, на мяжу тыкаюць костачкі, зберажоныя ад Вялікадня, і гавораць: “Юрый, рана адамкай землю, выпускай расу на цёплае лета, на буйнае жыта, на ядраністае, на каласістае, гаспадару на здароўе” [2, 88].

Як мясцовую асабліваць юраўскай абраднасці ў Дзятлавіцкай воласці Гомельскага павета адзначыла З. Радчанка звычай юрыцца, калі “дзяўчаты і нават дзеці ідуць у вёску, у поле або ў лясок і пад бярозкаю пражаць яешню; у гэты час дзяўчаты выбіраюць сабе сяброўку на ўвесь год, пры гэтым мяняюцца паясамі і хусткамі, пасля чаго гавораць: “Мы з ёю паюрыліся”, звычай гэты суправаджаўся спяваннем вяснянак” [3, 22]. Сярод іншых рытуалаў Юраўскага свята ў вёсках Гомельскага р-на можна адзначыць наступныя: на парозе хлява клалі крапіву з мэтай засцярогі ад злых чараў мясцовых ведзьмаў, тройчы абходзілі карову з хлебам, соллю і свечкай, замаўляючы яе: “Выганяю цябе, кароўка, на крутую гару, на шаўковую траву, рожкамі каліся, ножкамі тапчыся, хвосцікам махай, сваё малачко нікому не аддавай” (в. Чкалава); “поп з іконаю абыходзіў палі, свяціў іх, прычым у адно месца зганялі і кароў, і коней, поп з малітваю тры разы абходзіў статак” [4,] (в. Чкалава).

Свой адметны мясцовы каларыт маюць юраўскія абрады і песні на Буда-Кашалёўшчыне. Як і ў прыведзеных вышэй Ельскім, Кармянскім, Гомельскім р-нах, выган жывёлы на пашу суправаджаўся замоўнай формулай, адметнай сваімі паэтычнымі вобразамі: “Добры дзень таму, хто ў етым хляву. Ё ў етым хляву дуб кашлаты – дзед барадаты. Святы Ягоры па хляву меднай пугай шчагае, усю нішчату з гэтага хлева выганяе” (в. Патапаўка). Шчыра верылі вяскоўцы ў магчымасць з дапамогай магічных слоў і дзеянняў прадухіліць бяду, выратаваць жывёлу, паспрыяць тым самым дастатку ў гаспадарцы: “На Юр’я клала гаспадыня тапор на зямлю каля варотаў (на двары) ды прыгаварвала: “Як гэтае жалеза ляжыць, хай так і скаціна з поля не сходзіць” (в. Патапаўка, ад Жураўлёвай С.М., 1919 г.н.). У в. Рагінь, як пацвердзілі інфарматыры, “на Юр’я хадзілі валачобнікі, асабліва дзяўчаты, а з імі музыка-скрыпач. Дзяўчаты спяваюць, прыбіраюцца ў кветкі і ішлі на ўсю ноч, каб усе двары абысці. Не дай, Гасподзь, мінуць чыю хату”. Атрымаўшы ад гаспадароў дазвол “развесяліць хату”, спявалі:

Дай, Божа, каб гэты год праваджалі,

Другога года сустракалі,

Дачакалі ў радасці і ўраджаю.

Іншы раз пажаданне, адрасаванае гаспадарам, было жартаўліва-іранічным:

Маладая маладзіца, малодка,

Каб цябе ігла вукалола,

Каб цябе паднімалі падводаю.

У гэтай рэсцы, а таксама ў в. Ліпа быў вядомы і такі цікавы мясцовы звычай на Юр’я, як віншаванне хлопцамі і дзяўчатамі жанчын-замужніц, якія частавалі іх сырам: “Дасі сыра – народзіш сына”. Асноўныя матывы юраўскіх песень: адмыканне зямлі і выпусканне расы, заклінанне ўраджайнасці, услаўленне шлюбам – у мясцовай фальклорнай традыцыі Буда-Кашалёўшчыны набылі цікавыя лакальныя распрацоўкі сюжэтаў:

Юр’я, устань рана,

Юр’я, мыйся бела,

Юр’я, ідзі ў стайню,

Юр’я, сядлай коней,

Юр’я, едзь у поле,

Юр’я, пусці расу,

Юр’я, цёпленькую,

Юр’я, беленькую (в. Рагінь).

-Юр’я, падай ключы!

-Мамка, каторыя?

-Сынку, земляныя,

*Зямельку адмыкаці,
Траўку вытускаці,
Траўка для каровак (в. Дзёрбічы).*

*Юр'я, Юр'я на полі ходзіць,
Юр'я, Юр'я да Бога просіць:
Зарадзі, Божа, жыта
Ды на новае лета.
Юр'я-юр'ева,
Коласам каласіста,
На ядро ядраніста,
Юр'я-юр'ева,
На таку – умалотам,
На млыне – прымолам,
Юр'я-юр'ева (в. Дзёрбічы).*

У в. Патапаўка і Броніца Буда-Кашалёўскага р-на, паводле слоў інфарматараў, на полі адбываўся царкоўны рытуал яго асвячэння: “як выгналі жывёлу ў поле, прыходзіў бацошка і свяціў усю пашу, а пасля шоў на жытняе поле і свяціў яго. Рабіў ён гэта для таго, каб маланка не спаліла жыта, а гром не пабіў жывёлін” (в. Патапаўка); “Гадавых Юр'я – два галодны (вясной) і халодны (восенню). Святкуецца толькі вясенні Юр'я. Звычайна адбываецца святочны абед, на які гатуюць святочныя стравы, увечары ідзе гулянне. А зранку праводзяць святы хор. З царквы выносяцца пратасэі (царкоўныя рэчы накішталь сцягоў на высокіх жэрдак з царкоўным малюнкам у цэнтры), а таксама “прачыстая” (вялікая ікона з падстаўкай). Пратасэі нясуць хлопцы, а прачыстую – дзяўчаты. Хор праходзіць па ўсёй вёсцы. Царкоўны служба (бацошка) пасвячае жыта. Людзі выганяюць кароў і коней са сваіх гаспадарак, якіх бацошка таксама пасвячае. А вось свіней і авечак на Юр'я не пасвячаюць” [1, 48].

У в. Глазаўка Буда-Кашалёўскага р-на “першы раз пасля зімы выводзілі ў поле коней і кароў, коней выганялі ноччу перад Юр'ем”. Пад парогам хлява закопвалі яйкі ў той колькасці, колькі было коней на падвор'і, “каб зберагчы іх ад нячыстай сілы”, прычым на парог гаспадар “наступаў правай нагой, ад нячыстай сілы”.

Рытуал абходу жыта на Юр'е здзяйснялі ўсёй сям'ёй. Абавязкова неслі з сабой каравай, гарэлку, велікодныя яйкі, віталіся з нівай:

*Здрастуй, ніўка святая!
З хлебам-соллю цябе вітаем,
З Юр'ем святым паздраўляем.*

На полі выконвалі абрадавыя дзеянні: “абтыкалі косткамі ад мясных велікодных страў поле па краям і тыя месцы, дзе ў прошлам гаду плоха расло жыта, расцілалі абрус і частаваліся ўсёй сям'ёй”. Абходзячы поле, гаспадар прыгаворваў: “*Ой, ты Юр'я, Мікола, // Абыдзі жыта наўкола. // А я жыта абайду, // Сваё жыта пагляджу. // Хай расце ядраністае, // Хай расце каласістае*”.

У якасці магічнага абярэгу жывёлы выкарыстоўвалі прадметы жаночага адзення, адным з якіх з'яўляўся фартух: “Упершыню выганялі скаціну ў поле. Выводзячы яе, расцілалі фартух, каб яна пераступіла цераз яго, пры гэтым гаварылі наступныя словы: “Як мой фартух мяне півнуе, так штоб скаціна мой двор півнавала” (в. Ліпа).

Юраўскае свята на Чачэршчыне лічылі святам пастухоў. 6 мая, як паведамля Фёкла Купрыянаўна Казіначыкава, 1915 г.н., з в. Нісімкавічы, “запасалі статак кароў, які выганялі зарані на цудадзейную расу. Яна павінна была забяспечыць вялікі дастатак малака. Калі запасанне супадзе з поўняю, то ўсяго будзе поўна”.

Выганялі карову з хлява, “пасцёбваючы яе асвечанымі на Вербніцу галінкамі вярбы, якую затым утыркалі ў хлеве ад злых духаў” (в. Нісімкавічы). Галінкі асвечанай вярбы ўторквалі і ў зямлю з верай, што такім чынам можна засцерагчы ніву ад граду, таксама закопвалі ў канцы поля і косці, што засталіся ад велікодных мясных страў (в. Нісімкавічы).

У в. Бабічы Чачэрскага р-на, каб абараніць ніву ад граду, “на Юр’я выносілі ў поле косткі, што асталіся пасля Велікоднага стала і закапвалі ў канцы поля, каб абараніць сваю ніву ад граду”.

Прыведзеныя факльклорна-этнаграфічныя звесткі па юраўскай абраднасці пацвярджаюць найбольшую актуалізацыю на Гомельшчыне комплексу жывёлагадоўчага тэматычнага накірунку. Адрозненні юраўскай абрадавай паэзіі ў розных мясцовых традыцыях, як правіла, датычаць і магічнай атрыбутыкі, і структуры абраду, і асаблівасцей рытуалаў, і паэтыкі песенных варыянтаў.

Непаўторнымі рысамі адрозніваецца юраўскі карагод у в. Хільчыцы Жыткавіцкага р-на. Адзначым, што карагодам тут называлі бохан хлеба або каравай, які спецыяльна рыхтавалі жанчыны і дзяўчаты: “Збіраліся дзеўкі, жонкі ў одну кампанію да спеком корогода (каравая), нарадзімо яго веткамі, цвітамі, лентамі да й становімо на веко. А наражаного корогода, перш чым з ім ішлі, подымалі тры разы ўверх і прыгаворвалі:

Каравай, каравай, мы цябе праслаўляем

І шчасцем, і долей.

Дай, Божэ, нам усё маці

І зноў усім Юр’я згуляці.”

Акрамя каравая, важным прадметным атрыбутам з’яўляліся граблі, да якіх прывязвалі два фартухі. Калі адбывалася шэсце па вуліцы, то імі “махалі ў вокны”. Як паведаміла Надзея Архіпаўна Казак, “эк у хаці траур, то махалі белым фартухом, а ек не, то красным”. Спачатку ўдзельнікі абраду ішлі на поле, спераду працэсіі – хлопец з “корогодам” (караваем), затым – жанчына з граблямі, а за ёй – усе астатнія, выконваючы песню, асноўнымі матывамі якой з’яўляліся забеспячэнне дабрабыту і шчасця сляянскай сям’і, пажаданне добрага ўраджая:

Веду, веду карагод, карагод,

Усе дзевочкі наперод, наперод,

А хлопчыкі за намі,

Маргаючы вачамі...

Дзе карагод ходзіць,

Там жыта родзіць,

А дзе не бувае,

Там жыто ўлегае...

Абрад працягваўся на полі, прычым удзельнікі пыталі дазволу ў гаспадара вадзіць карагод: “Ці дазволіце карагод вадзіць, поле ўслаўляць, Юр’я заклікаць?” Вадзілі карагод вакол хлопца з караваем, які знаходзіўся ў цэнтры, і спявалі:

Эй, у карагода

Сын-ваявода,

То йдзе карагод ходзіць,

Там Бог жыто родзіць.

А йдзе ж да не бувае,

Там жыто да ўлегае.

Зародзі, Божэ, жыто

Да на новае лето,

Шчо на жыто, на тшэніцу,

На ўсяку пашніцу.

Да подай, маці, ключа

Шо небо отворыці

Да росіну стусціці (в. Хільчыцы).

Пасля таго як паводзяць карагод на полі, жанчыны і дзяўчаты накіроўваюцца назад у вёску і гуртам абходзяць кожную хату, жадаючы кожнай сям’і плёну, шчасця, дабрабыту: “Выйдзі, гаспадар, за вароты ды стрэчай Юр’я, бо ён йдзе, земле адмыкае, росу выпускае”.

Удзельнікаў карагода частавалі, як калядоўшчыкаў, а пасля таго, як быў завершаны абход сяла, наладжвалася калектыўнае гулянне на тым полі, дзе раней вадзілі карагод. Як бачым, галоўная функцыя юраўскага карагода аграрна-магічная, асноўныя ж складовыя часткі – гэта выпечка каравая, абход усіх двароў вёскі, шэсце па вуліцы з караваем і граблямі, выхад у поле, ваджэнне карагодаў, выкананне юраўскай карагоднай песні, калектыўнае частаванне. Адзначым, што адрозненні і спецыфічнасць рытуалаў юраўскага карагода датычаць даволі істотных момантаў, што дазваляе меркаваць аб самастойным характары гэтай мясцовай традыцыі.

У весках Пагост, Старажоўцы, Сямурадцы Жыткавіцкага р-на, выганяючы карову на пашу, давалі ёй абрадавае печыва “хрэшчык”, якое “пякілі на Крашчэнне”. Каб зберагчы ад злых духаў, каля дзвярэй клалі замок з цэпам, “краец хлеба з палаценцам”. У в.Старажоўцы, перш чым выгнаць карову з хлява, гаспадыня “працягвала перад дзвярыма ланцуг, а на парозе клала замок ці якую-небудзь жалезку”, акрапляла пасвечанай вадой, абцірала тканым ручніком, прамаўляючы: “Госпаду Богу памалюся, Прачыстая Божай маці пакланюся. Прачыстая Божая маці з прыстола ўстала, маю кароўку Рабку ў чэрэду ўганяла. Ідзі, кароўка, у чэрэду, а сам Госпад поперэду, сперэду прыпуняе, ззаду падганяе, злога духа не падпускае. Ідзі, кароўка, у чэрэду, травіцу паедай, вадзіцу папівай, а после чэрэды дадому ідзі”.

Звернемся да аналізу іншых лакальных версій юраўскай абрадавай пазэі. Важнае месца ў веснавым цыкле Хойніцкага р-на займаюць юраўскія абрады і песні. Асабліваасю мясцовай фальклорнай традыцыі з’яўляецца раскладанне вогнішча, ваджэнне карагода вакол агню і выкананне юраўскай песні, якая з’яўляецца ілюстрацыяй абрадавай сітуацыі:

У в. Вялікі Бор Хойніцкага р-на здзяйснялі рытуалы і першага выгану жывёлы на пашу, і абходу поля. Падчас апошняга правяралі, ці “ёсць завіткі на худобу”.

Сярод адметных лакальных варыянтаў юраўскіх абрадаў на Хойнікшчыне вылучаецца юраўскі абрадавы комплекс, звесткі пра які запісаны ад Веры Максімаўны Мароз, 1921 г.н., з в. Малішаў. Асноўныя структурныя элементы мясцовай традыцыі наступныя: калектыўнае шэсце дзяўчат з ручнікамі праз вёску да поля, раскладанне ручнікоў на зямлі, таптанне па іх босымі нагамі, каб “раса ўвайшла ў рушнікі”, збор кветак, галінак, уторкванне іх “у кварткі і вароты двароў”, частаванне ўсіх удзельнікаў абрадавым печывам (“хрэсцамі”) найбольш паважанай жанчынай у вёсцы, утварэнне двума радамі дзяўчат своеасаблівага калідору, “па правую старану якога стаяць дзеўкі з рушнікамі, па левую – дзеўкі з гаршкамі”, выган жанчынамі кароў на пашу праз утвораны калідор, суправаджэнне кожнага з абрадавых дзеянняў замоўнымі формуламі.

У прыведзеных рытуалах важнае магічнае значэнне маюць не толькі вербальны, але і прадметны, і акцыянальны аспекты. Даследаванне лакальных варыянтаў юраўскай абраднасці дае магчымасць скласці цэласную карціну яе бытавання.

Вышэйпрыведзеныя звесткі пра Юр’еў дзень у в. Малішаў Хойніцкага р-на дазваляюць разглядаць яго як цэласны комплекс народных рытуалаў і вераванняў, якія дэманструюць яскравы характар мясцовай спецыфікі, раскрываюць вялікія магчымасці носьбітаў, іх светапогляд, іх разуменне важнасці магічных дзеянняў, каб забяспечыць свой дабрабыт, засцерагчы статак, павялічыць урадлівасць нівы.

Адметнасцо мясцовай юраўскай абраднасці ў в. Малішаў з'яўляецца суправаджэнне рытуалаў замоўнымі формуламі, выкананне пры гэтым пэўных магічных дзеянняў: напрыклад, “гаспадыня выпімае із страхі пук саломы, адкрывае дзверы, вядзе кароўку ў двор, абводзіць яе тры разы па сонцу, пагладжвае пуком саломы і кажа: “Ідзі, мая каровачка, на Юр’еву расу, на Міколаву траву з велікімі малакамі, з тоўстымі сырамі, з глыбокімі сметанкамі”. Перад тым як выгнаць карову ў поле, гаспадыня каля іконы прамаўляе наступныя магічныя словы: “Святы Юрый-Ягорый, спасі маю худобінку ад гада палзучага, воўка бягучага, змея лятучага, злога чалавека, накрый яе, Госпадзі Божачка, святы спасіцель, прыступі і памажы, сахрани і памілуй. Чэраз поле чыстае, чэраз мора быстрае ішла Маці Прачыстая, там яна траву рвала і вадзіцу брала, рыбай кароўцы вымя падмывала, каб маея кароўцы малако прыбывала. Святы Юрый-Ягорый, спасі маю кароўку ад гада палзучага, ад ваўка бягучага, ад змея лятучага, ад злога чалавека. Накрой яе, Госпадзі, сваей рызай. Госпадзі, Божачка, святы спасіцель, прыступі і памажы, сахрани і памілуй. Благаславі, Божа, скацінку ў поле гнаці, пасвіць, запасаць, ад ліхадзеяў замаўляць”.

Сярод магічных абрадавых дзеянняў, звязаных з першым выганам каровы на Хойнікшчыне, можна назваць такія мясцовыя асаблівасці, як абыход вакол каровы з вядром вады, выліванне яе услед карове, падразанне хваста і ўторкванне адрэзанага кавалка пад страху, абсыпанне макам (“як гэтага мака не злічыць, хай малака будзе не злічыць”), качанне яек па спінах кароў. Выпраўляючы карову з падвор’я, гаспадыня яе замаўляла: “Ідзі, мая кароўка, на Юр’еву расу, на зялёную траву, ножанькамі патапчы, ворагам цябе не ўрочыць” (в. Малішаў).

Этнаграфічныя звесткі пра юраўскі абрад у в. Тонеж Лельчыцкага р-на – добры матэрыял для разумення дынамікі бытавання жанраў, іх трансфармацыі пад уплывам часу. Паводле ўспамінаў Ганны Паўлаўны Вянгур, 1908 г.н., “гаспадар і гаспадыня выганялі кароў на пашу і сцэбалі злёгка ёлачнымі лапкамі”. Дзеці 7-10 гадоў (дзяўчынкі) абавязкова хадзілі на поле з вялікай упрыгожанай ёлачкай (адна з дзяўчынак была ў чырвонай хустачцы), вадзілі там карагоды і спявалі песні, а вярнуўшыся з поля, перад кожнай хатай спявалі:

*Да подай, маці, ключэ,
Да на новэ лето,
Дзе карагод ходзіць,
Там жыто родзіць,
А дзе не будае,
Там жыто ўлегае* (в. Тонеж).

Удзельнічалі ў карагодах і дарослыя дзяўчаты. Асаблівасцю мясцовага фальклору з’яўляецца гульнівы карагод “Перапёлка”. Выбраная на ролю перапёлкі дзяўчына стаіць у цэнтры і інсцэніруе асобныя фрагменты тэксту: “дзержыцца за галаву рукамі, паказвае, як баляць рукі, живот, а потым, у канцы песні, выбіраецца “новая перапёлка”, і гульня паўтараецца, пакуль не дакучыць” (в. Тонеж). На жыццёва-побытавым узроўні мыслення асэнсоўваюцца такія павер’і і вераванні Юр’евага дня, як вера ў добры ўраджай агуркоў, калі “іх сеяў мужчына”, забарона з гэтай мэтай выканання якіх-небудзь відаў работ, частаванне пастуха ў першы дзень выгану жывёлы на пашу “гасцінцамі, салам, каўбасой дамашняй, самаробленай кравянкай, штобы ён добра глядзеў кароў і штобы ў кароў быў харошы ўдой, жырнае малако”, змазванне лапаты пасвечаным салам, калі садзілі бульбу; пасыпанне агарода шкарлупкамі ад пасвечаных яек, каб “не было чарвей і рознай нечысці” (в. Дуброва).

У в. Славінск Петрыкаўскага р-на народная традыцыя таксама забараняла выконваць на Юр’е якую-небудзь работу, напрыклад, “выпякаць хлеб, пякці бліны, каб не спякці росу”. Для таго каб засцерагчы карову ад драпежных звяроў, “перад выходам на пашу на першы дзень у хляву каля дзвярэй клалі ніці з кроснаў, каб

карова пераступіла гэтыя ніці. Гэта рабілі для таго, каб не напаў звер у лесе на карову”.

Як бачым, нашы продкі выконвалі розныя магічныя дзеянні ахоўнага характару, каб забяспечыць свой дабрабыт, дастатак. Прадудыравальна-магічны характар шматлікіх рытуалаў на Юр’е раскрывае ўласцівае беларусам Палесся архаічнае багацце народных павер’яў і вераванняў, прымхаў і забабонаў. Цікава, што, акрамя вядомых у класічнай беларускай юраўскай традыцыі дзеянняў, ёсць шмат самабытных лакальных версій, якія сведчаць аб адметным творчым характары мыслення беларусаў-палешукоў, міфалагічнасці іх светаўспрымання.

У юраўскім комплексе абрадавых дзеянняў на Рагачоўшчыне (в. Стараселле) важнае месца адводзілася звычай пераносу “юраўскай свячы”. “Ета была спіцыяльная ікона, якую насілі ад адной хаты да другой. У хату не хадзілі, а стукалі ў акно, так надо было, штоб пераняслі цераз усю дзярэўню. Там, дзе праняслі, пасыпалі дарогу зярном. К каму паследняму прыйдуць, у таго і храницца свіча, ну, ікона, да следуюшчага года. А тады ўжо на следуюшчы год ён первы ідзе з іконай”. Рытуал асвячэння поля (жыта, зярна), дамашніх жывёл, статку ажыццяўляў святар: “Хадзіў бацошка, дзе гароды, і свяціў там жыта, каб было харошае і бальшоае. А яшчэ свяцілі коней і авец. Ездзіў бацошка і на поле і свяціў усё стада” (в. Стараселле).

Звычай абходу нівы на Юр’е ў в. Збароў Рагачоўскага р-на суправаджаўся закопваннем па вуглах поля касцей ад мясных страў з велікоднага стала, што з’яўлялася своеасаблівай магічнай засцярогай будучага ўраджаю ад граду: “Святы Божа і святы Ягорый! Захавайце ніўку ад граду!”.

Сярод іншых элементаў юраўскай абраднасці ў мясцовай традыцыі в. Збароў Рагачоўскага р-на вылучаюцца такія, як качанне моладзі па расе з мэтай “быць прыгожымі і здаровымі”, збіранне жанчынамі расы на Юр’е, “каб карова багата малака давала”. Магічна-апатрапеічны сэнс мелі абрадавыя дзеянні, звязаныя з верай у існаванне ведзьмаў і ў іх здольнасць адбіраць малако ў кароў на Юр’е: “Дык каб у каровы малокі не адбірала ведзьма, надо ў даёнку ўстаўляць нож”. У в. Зарэчка Рагачоўскага р-на, як і на Тураўшчыне, на Юр’е рыхтавалі каравай і вадзілі карагод, а пасля вяртання з нівы “ладзілі пачастунак”.

У дзень першага выгану жывёлы на пашу ў в. Каналіцы Рагачоўскага р-на апырсквалі кароў пасвечанай вадой, пераганялі іх цераз яйка, пакладзенае каля варот, каб “карова была круглай такой, як яйка, і малака многа давала, а таксама прамаўлялі заклінанне:

*Выганяю на чорную зямлю,
На раннюю вясну,
Травіцы наядайся,
Вадзіцы напівайся
І сваім урагам не паддавайся.*

У в. Вуглы Рагачоўскага р-на бытаваў звычай “адзначаць Юр’я ў суседняй вёсцы – Слабазе. Паміж сабой вяскоўцы называлі гэта свята Прыстольшчынай, што азначала “быць пры стале”. Неад’емнай часткай юраўскага абрадавага комплексу ў дадзенай лакальнай традыцыі з’яўляліся наступныя прыкметы і павер’і: “На Юр’я трэба садзіць гуркі і цыбулю, быццам бы юраўскія гуркі і цыбуля лепш растуць”; “Хто на Юр’я расу збірае, у таго карова дасць багата малака (расу гэту давалі карове)”; “Па расе ходзяць, каб не балелі ногі, таксама качаюцца, каб ніколі не хварэць”; “Калі на Юр’я бальшыя раса, будуць харошыя просы”; “Старыя людзі абкурвалі зёлкамі жывёлу, каб засцерагчы яе ад хваробы і дзікіх звяроў” (в. Вуглы).

Этнаграфічныя звесткі па юраўскай абраднасці ў вёсках Добрушкага р-на – сведчанне арганічнага паяднання язычніцкіх магічных дзеянняў і хрысціянскіх элементаў. Напрыклад, у в. Агародня “адпраўяць уранку ў цэркве абедню, сабіраюць

увесь цэх і ідуць на крыніцу. Туды падганяюць і скот. На крыніцы баццошка свяціў скаціну, народ увесь”. У в. Карма Добрушкага р-на рытуал асвячэння кароў адбываўся на вуліцы, якая вяла ў поле: “На гэту вуліцу прыходзіў баццошка з цэхам, свяціў свяцонай вадой скот, чытаў малітву тры разы, каб засцерагчы скот ад напасцяў”. Лакальнымі асаблівасцямі юраўскага абрадавага комплексу ў гэтай мясцовасці з’яўляецца качанне па юраўскай расе, а таксама магічныя дзеянні, накіраваныя на засцярогу жывёлы ад нячыстай сілы: “На пароге ў хлеў лажылі крапіву, каб туды не пранікла нейкая нячыстая сіла і каб потым не наўрадзіла жывёле. Таксама ў хлеме на жэрдку бліжэй да столі клалі якую-небудзь свяцоную траву, каб засцерагчы жывёлу”. У вёсцы Карма для юраўскага абходу нівы было ўласціва выкарыстанне абрадавага хлеба, “каб ураджай быў харошы, зямелька штоб радзіла”, закопванне касцей ад мясных страў, “штоб які вораг ці чалавек дрэнны не завідаваў”. Калі выганялі кароў на пашу, то “пастух застаўляў, каб яны (кароўкі) скокалі цераз агонь, штоб потым не балелі, штоб здаровенькія былі” (запісана ад Атрошчанка Н.С., 1920 г.н.).

Рытуал асвячэння кароў і коней святаром меў месца на Добрушчыне і ў вёсках Уць, Баршчоўка, Усохі, Крупец, Церахоўка, Жгунь і інш. Магічныя дзеянні, якія ажыццяўлялі над жывёлай, часцей за ўсё суправаджаліся славеснымі формуламі разнастайнага характару, у якіх, напрыклад, гучаў зварот да Юр’я: “Уставай, Юрый, уставай рана, давай цёплую вясну на жыта густое, каласістае, на поле буйное, залацістае, штоб зверы наш скот не елі і каб дзеўкі песні пелі” (в. Усохі ад Прэндзіч П.І., 1910 г.н.).

Непаўторнымі мясцовымі элементамі адрозніваўся абрад выгану жывёлы на пашу ў в. Жгунь Добрушкага р-на: гэта адразанне хвастоў, выпечка абрадавага печыва – “хрэшчыкаў”, якімі “каб не балела спіна, можна было пацерці па ёй, а потым карове даці”, а таксама ў гэты дзень, 6 мая, “клалі на парог замок або мужскія штаны, каб каровы вельмі многа не мардаваліся”, “касу клалі на хвортцы, каб карова не блудзіла”. У сваёй індывідуальнай, па-мясцоваму каларытнай версіі вядомы абрад выгану жывёлы ў поле ў в. Крупец Добрушкага р-на: “У гэты дзень выганялі скот на пашу. Перад гэтым ткалі рушнікі, якіх хрэшчык, які потым давалі скаціне. У дзень выгану ўсе людзі ішлі на мост, клалі рушнікі праз дарогу ад аднаго краю да другога. З абодвух бакоў ставілі іконы і праганялі кароў праз рушнікі. Тут яшчэ быў баццошка, які свяціў кожную карову, каб было многа малака”. У в. Уць Добрушкага р-на абрадавага печыва (“хрэшчыкаў”) не рыхтавалі, жывёлу праганялі ў поле цераз пакладзеныя на парозе хлява яйкі.

Прытрымліваліся традыцый святкавання Юр’я і на Светлагоршчыне. У першы дзень выгану жывёлы ў поле імкнуліся здзейсніць здаўна агульнапрынятыя магічныя дзеянні, каб засцерагчы “жывёліну на ўвесь год ад дзейкаў ведзьмаў і ліхіх людзей”. Як адзначыла Клешчанка А.П. з в. Хутар, у гэты дзень, 6 мая, гаспадары абкладвалі крапівой усе каліткі, клалі каровам у корм асвечаныя хлеб і соль, тройчы іх абыходзілі ў двары са свечкай, прыгаворваючы: “З богам, кароўка, на пашу!”, выганялі іх са двара, пасцёбваючы галінкай пасвечанай вярбы. Быў распаўсюджаны ў гэтай мясцовасці звычай наведваць поле ўсей сям’ёй і прывітаць ніву: “Дзень добры, ніва святая, паздраўляем з хлебам і соллю, і святым Юраем! Дай, Бог, нам і ты, святы Юрай, надвор’я, ураджая і здароўя”. Пасля абыходу жыта наладжвалі калектыўнае частаванне, хадзілі босымі па расе, вадзілі карагоды, выконвалі песні з матывамі адмыкання зямлі і выпускання расы.

У в. Якімава Слабада Светлагорскага р-на, як і ў Жытквавіцкім р-не, на Юр’е вадзілі карагод. Каравай, які рыхтавалі загадзя, таксама называлі карагодам. У якасці прадметных атрыбутаў выкарыстоўвалі драўляны крыж і ручнікі. Жаночая працэсія

здзяйсняяла не толькі абыход жытнёвага поля, але і кожнай хаты. Як паведамляла Надзея Архіпаўна Ярмош, 1928 г.н., “у полі па жыце па загону ходзяць і пяюць”.

Прыведзены матэрыял па юраўскай абраднасці і паэзіі Гомельшчыны дазваляе зрабіць наступныя вывады: па-першае, гэта паралельнае бытаванне юраўскіх абрадаў і звычайў як жывёлагадоўчай скіраванасці, так і земляробчай; па-другое, больш багатым і развітым, паводле запісаў, уяўляецца абрадавы комплекс, звязаны з жывёлагадоўчай; па-трэцяе, лакальнае вар’іраванне рытуальных дзеянняў, замоўных формул, песенных тэкстаў, захаванне ў адных мясцовасцях цэласнай сістэмы юраўскай абраднасці і паэзіі, у другіх вёсках – асобных абрадавых дзеянняў, міфалагічных прыкмет і павер’яў; па-чацвёртае, жанравая разнастайнасць юраўскіх песень: гэта і баллады, і карагодныя, і чыста рытуальныя, і жартоўныя, і нешматлікія лірычныя тэксты, прымеркаваныя да Юр’я. Сярод лакальна-рэгіянальных адметнасцей бытавання юраўскай абраднасці і паэзіі на Гомельшчыне варта адзначыць спецыфічнасць карагоднай традыцыі абходу ўсіх двароў вёскі і жытняй нівы з рытуальным караваем і граблямі ў Жыткавіцкім р-не, абрады абходу хат і поля з драўляным крыжам і ручнікамі на Светлагоршчыне, лакальную непаўторнасць юраўскай абраднасці ў в.Малішаў Хойніцкага р-на, дзе выган жывёлы на пашу адбываўся праз утвораны двума радамі дзяўчат і жанчын своеасаблівы калідор. Рэгіянальнай адметнасцю юраўскага абрадавага комплексу Гомельшчыны з’яўляецца яскрава захаваны ў рытуалах, павер’ях і прыкметах міфалагічны характар.

Літаратура

1. Коваль У.І., Новак В.С. Беларускія народныя святы і звычаі. – Гомель: Беларускае агенцтва навукова-тэхнічнай і дзелавой інфармацыі, 1993. – 88 с.
2. Крыніц кармянскіх перазвоны: абрады і песні ў сучасных запісах. Уклад., сістэматыз., тэкстал. праца і ўступ. артыкул В.С.Новак. – Гомель: Гомельскі цэнтр навукова-тэхнічнай і дзелавой інфармацыі, 2000. – 208 с.
3. Радченко З. Гомельские народные песни (белорусские и малорусские). – СПб.: В типографии В.Безобразова и Ком., 1888. – 256 с.
4. Роднае. Фальклорна-этнаграфічная і літаратурная спадчына Гомельскага раёна. Уклад., сістэматыз., тэкстал. праца і ўступ. Артыкул І.Ф.Штэйнера, В.С.Новак. – Мазыр: Белы вецер, 2000. – 276 с.

Summary

The studying of the local specificity of the Uriy's rites and songs in the Gomel region is depicted in the article.

Поступила в редакцию 04.07.02.

УДК 398

А.А.Кастрыца

МІФАЛАГІЧНАЕ СВЕТАЎСПРЫМАННЕ ЖЫХАРОЎ МАЗЫРШЧЫНЫ

Сцвярджаюць, што міф створаны самім жыццём. І гэта сапраўды так. Нашы продкі верылі ў існаванне звышнатуральных сіл, якія “дапамагалі” ім ўладкоўваць жыццё, падпарадкоўваць навакольнае асяроддзе, пазбаўляцца ад усяго інкоднага.

Дзякуючы сваёй невычэрпнай фантазіі, людзі надзялялі з’явы рэчаіснасці, прыроду душой, тым самым надаючы ёй чалавечыя ўласцівасці.

Без перабольшвання можна сцвярджаць, што пэўныя сімвалічныя дзеянні, звязаныя з тым ці іншым святам, вераванні чалавека і памкненні ў большасці выпадкаў былі абумоўлены не проста багатай фантазіяй, а яскравымі і аб’ектыўнымі прычынамі.

Чалавек спрадвеку імкнуўся забяспечыць сабе доўгае жыццё, клапаціўся пра свой дабрабыт і плён у гаспадарцы, таму і жадаў прадугледзець любое жыццёвае здарэнне, перахітрыць шкодныя сілы, задобрыць маці-прыроду, заручыцца падтрымкай з боку продкаў.

Вера ў надзвычайнае працягвае існаваць і ў наш час. Гэта пацвярджаюць сучасныя запісы фальклору ў вёсках Мазырскага раёна.

Добрае жыццё чалавека найперш вызначалася яго здароўем, таму і рабілі ўсё магчымае, каб не хварэць, а, наадварот, быць моцнымі, здатнымі да працы. “Было таке свято. Вярбу свяцілі. Як пасвецім, адна адну б’ем і кажам:

Не я б’ю – вярба б’е.

Будзь вясёла, як зямля,

Будзь здарова, як вада.

Вярбою крэпка сцягалі людзей, штоб былі здаровыя, штоб косці не балелі. Яна дае сілу, выганяе усе злыя духі” (в. Слабада).

Тое, што менавіта вярбой жанчыны білі адна адну, не здзіўляе. Бо, па народных уяўленнях, гэтае дрэва засцерагае ад усяго шкоднага, дае здароўе, уплывае на жыццяздольнасць. А вось асвячэнне вярбы ў царкве гаворыць аб уплыве хрысціянства. Так ужо сталася, што мясцовыя традыцыі зліліся з царкоўнымі і зараз успрымаюцца як адзінае цэлае.

“Зранку ў Чысты чацверг да ўсходу сонца абавязкова трэба было памыцца. Казалі, што ўсе грахі, усе балезні змываеш” (в. Прудок).

Такім чынам, людзі клапаціліся не толькі пра здаровае цела, але і пра здаровы дух. У сваім жаданні жыць доўга і быць здаровым чалавек звяртаўся за дапамогай не толькі да пэўных прыродных з’яў, але імкнуўся атрымаць падтрымку памёрлых родзічаў. У гэтым плане цікавасць уяўляюць успаміны жыхаркі в. Слабада Л.С. Гусак: “Як рабілі дзяды колісь, дык нагадуе маці ўсяго. Укусім, што ё, і паложым кожны свае ў кучочку пад скацерку. А пад тую скацерку маці салому яшчэ клала. Дык мы ўжо паўстаем рано, кожна сваю кучачку паесці і штоб не баяцца грому”.

Вялікія намаганні прыкладалі васкоўцы, каб мець добрую гаспадарку. “На халоднаю куццю (6 студзеня) кашу давалі курам. Зверху зрэжучь, абгорнуць бораю. Гэта штоб куры несліся ў адным кубле, не хадзілі па чужых хатах. Тое сена, што пад куццю клалі, бралі ў кубло, штоб куры звянят вадзіла” (в. Слабада).

“На Юр’я каровак выганялі вярбой. Кончык хваста абразалі, штоб здарова была” (в. Іванкаўшчына). “Зеляніну з тройцы цыплялі на рогі худобке, штоб вялася” (в. Прудок).

Такім чынам, людзі рабілі ўсё магчымае, што дыктавалі іх жыццёвы вопыт і фантазія, “каб жывёла была пладавітая і здаровая”. У святочныя дні імкнуліся не пазычаць, каб не пашкодзіць жывёле. “На свято пазычаць нельга. Худобу дзержым. Дзяцей маем. Хто-то ўмрэ.” (в. Слабада).

Жыхарка в. Прудок Кур’ян М.А. расказала такую гісторыю: “Была ў нас адна. Думалі, што не вельмі добрая жанчына. Як свята, так ідзе прасіць нешто. Ёй перасталі даваць. Так яна другую саседку за соллю адправіла. З таго часу карова чазне. Ужо і даіцца перастала”.

Клапаціліся людзі не толькі пра свойскую жывёлу. Яны хацелі забяспечыць і добры ўраджай (звычайна выконваліся магічныя дзействы ўжо з зімы). “Я помню, прэджде чым з’есці эту куццю, бацька выходзіў на вуліцу і гаварыў: “Мароз! Ідзі з намі куццю есці. Тры разы так скажа, перахрысціцца. Штоб быў харошы ўраджай, штоб ласкавы быў мароз і не памарозіў”. (В. Прудок, занісана ад Яшчыкоўскай Р.В.).

Адметнае месца ў жыцці чалавека займалі прыкметы. Яны мелі дачыненне да будучага ўраджаю, надвор’я. Паколькі ў аснове іх ляжаў назапашаны вопыт многіх пакаленняў, таму шчыра людзі так давяралі ім. У якасці пацверджання можна спаслацца на інфармацыю, атрыманую ад В.С.Прус: “Калі на Каляды многа снегу – год ураджайны, жыта добра, а калі люты мароз, звёзды высокія, то гаварылі, што лета будзе цёплае”.

Чаго толькі не прыдумвалі жыхары мазырскага Палесся, каб атрымаць добры ўраджай. Калі сеялі гарбузы, на вярхоўку прывязвалі камень і за сабой цягалі. Верылі: гарбузы будуць добрыя. Пад час пасадкі гародніны садзіліся ў лунку, прыгаворваючы: “Штоб такія выраслі, як мая попа” (в. Прудок запісана ад Яшчыкоўскай Р.В.).

На Мазыршчыне шанавалі святы, не працавалі ў гэты час, бо баяліся, што бог пакарае. Людзі верылі, што “калі будзеш саблюдаць, усё будзеш паспяваць. Будзеш парушаць – нічога паспяваць не будзеш” (запісана ад Р.В. Яшчыкоўскай).

Як можа Бог пакараць за працу ў святочныя, дні расказала Прус Н.В.: “Мне баба Варка эту гісторыю расказала. На Пасху араў мужык поле. З ім яшчэ сабачка белай. Усе казалі: “Што ты робіш?” А яму ўсё роўна. Прыйшла да яго жонка на поле. Абед прынесла. Потым пашла дадому хазяйство даглядаць. Ідзе і чуе: валы раўнулі. Яна аглянулася. І ўсе сталі каменнымі: і жонка, і муж, і сабачка, і валы. Так каменныя і стаяць там, як на Крынічнае ехаць. Праўда, сабачку разламалі, ён у зямлю ўвайшоў, яе зняслі. Толькі валы і засталіся”

Такім чынам, існавала шмат прыкмет, павер’яў, якія рэгламентавалі, вызначалі дзейнасць чалавека. Прытрымліваючыся гэтых зярнят народнай мудрасці, людзі аберагалі сябе ад усялякай напасці, бо акрамя маразоў, дажджоў, хвароб жывёлы, была ў селяніна яшчэ адна бяда – засуха. Змагаліся з ёй як маглі.

Паводле ўспамінаў Д.С. Гусак з в. Слабада, ад засухі пазбаўляліся наступным чынам: “Сабіраліся бабы. Колісь напрудць за адзін дзень кудзелі, выткуць палатна метраў мо ў 5. Потым кодыць з ім вакруг сяла, штоб дождж пайшоў”.

Падкрэслім, што ў дадзеным выпадку гэта палатно выконвала функцыю апатрапея.

Засуха, па народных уяўленнях, магла быць выклікана рознымі прычынамі. Так, напрыклад, у Іванкаўшчына забаранялася да Благавешчання платы гародзіць, бо не будзе дажджу. Паводле ўспамінаў А.П. Хальчэні, “аднаму дачніку ў гэтым годзе старыя жанчыны плот паламалі, бо парушыў закон і наклікаў засуху”.

Клопатамі пра будучы ўраджай і здароўе не абмяжоўвалася жыццё людзей. Можна сцвярджаць, што існавала шмат нормаў, правілаў, уяўленняў, якія былі звязаны непасрэдна з жыццём чалавека. Да такіх жыццёвых момантаў адносілася нараджэнне дзіцяці. Таму і суправаджаўся гэты важны момант рознымі магічнымі дзеяннямі.

Так, для фальклорнай традыцыі Мазыршчыны ўласцівы звычай перавязваць ручніком, прынесеным з царквы, жывот жанчыне, якая хацела зацяжарыць. Каб парадзісе было лягчэй раджаць, расчынялі дзверы, вокны і чыталі малітву:

*Госпадзі Божжа,
Прэсвятая Багародзіца,
Атварыце варата,
Памагіце крэшчонай (імя)*

Выпусціце ребёнка наружу.

Інфарматар з в. Прудок Н.В. Прус прыгадала цікавую гісторыю: “Мая дочка ў раддоме была. А ў мяне на верандзе сцякло выпала. Само выпала. Ні ветра не было. Нічога. Прыязжаю – дочка нарадзіла. Во такі выпадак”.

Клапаціліся, каб нованароджанаму ніхто не зрабіў шкоды: як народзіцца дзіця, “то іголку з чырвонай ніткай над дзвярыма вешалі” (в. Іванкаўшчына, запісана ад М.Ф. Суханіцкай).

Выбар ніткі чырвонага колеру можна растлумачыць станючай сімволікай апошняга.

На ўсёй тэрыторыі Мазыршчыны важным абрадавым элементам хрэсьбін было біццё гаршка з бабінай кашай. Верылі, што чарапкі, якія клалі на галаву жанчыне, паспрыяюць хуткаму нараджэнню другога дзіцяці.

Да малых дзяцей адносіліся з асаблівай трапятлівасцю. Ім нават хлеб не рэзалі, а ламалі, бо “можна зарэзаць у ім (хлебе) душу, жыццё. А дзіця павінна расці” (в. Прудок, запісана ад Н.В. Прус). У народных уяўленнях хлеб асэнсоўваўся як сімвал жыцця, як магічны прадмет, што ўплывае на лёс, дабрабыт чалавека. Таму і адносіліся да хлеба з павагай. Факт паважлівых адносін да хлеба можна пацвердзіць наступнымі ўспамінамі інфарматараў: “не крыўдзілі, бо магілі з голаду памерці”; “не пераварочвалі, бо такім чынам свае грахі на другіх аддаеш” (в. Мерабеля, запісана ад В.С. Прус).

Наступным важным момантам у жыцці чалавека было вяселле, у якім адлюстравалася вялікая колькасць міфалагічных уяўленняў. Так, інфарматар Л.С. Гусак з в. Слабада успамінае: “Була моладая, яйцо маці за пазуху дала. “Прыедзеш, – кажа, – перастушш чэраз парог, пусці, каб упало, дзяцей будзеш ражаць лёгка”. Выкарыстанне яйка ў дадзеным выпадку абумоўлена яго сімволікай. Яно, згодна з міфічнымі павер’ямі, з’яўляецца першакрыніцай жыцця.

Каб муж любіў, “маладая перасцілала пасцельню, што ей для першай ночы паслалі” (запісана ад Н.Д. Клявец).

Дзяўчаты, каб хутчэй выйсці замуж, з вянка нявесты бралі ніткі і ўпляталі сабе ў косы. Калі ўлічыць, што вянок успрымаўся як магічны прадмет, які ўплывае на жыццё людзей, то вялікае значэнне, якое надавалася яму ў вясельнай абраднасці, не здзіўляе. “Як прыходзіла маладая ў дом да мужа, ей давалі венік і глядзелі, куды будзе месці. Як да печы, то ў гэтым доме застанеца. А як да парога, то ўйдзет, ці с нім, ці адна. Разойдуцца” (в. Прудок, запісана ад Р.В. Яшчыкоўскай).

Парог, згодна народным уяўленням, месца, дзе жывуць душы продкаў. За ім – чужая прастора. Печ – увасабленне дамашняга ачага, сімвал усяго дома. Таму так пільна і сачылі, куды мяце дзяўчына, што яе чакае: жыццё ў доме мужа або адмоўныя адносіны душаў продкаў, адсюль усялякія непрыемнасці і няшчасці ў шлюбе.

Якім бы добрым ні было жыццё, смерць усё роўна спасцігае чалавека. Інфарматар з в. Мялешкавічы В.С. Мішота расказала былічку аб тым, як Бог пакараў чалавека, адабраўшы ў яго права ведаць час сваёй смерці: “Аднойчы Бог перадзеўся ў мужыцкую адзежу і ідзе па вёсцы. Бачыць: сядзіць мужык. Ён к яму падходзіць і пытае ў мужыка: “Чаму ж ты забор не гародзіш?” А мужык кажа: “Зачэм мне гародзіць яго, калі заўтра памру”. Тады Бог раззлаваўся ды і кажа: “Раней ведалі, калі памрэ, а цяпер ведаць не будзем”.

Памёршыя, як лічылі людзі, пераходзілі ў іншы свет, дзе жывуць душы продкаў. А калі прыгадаць веру ў тое, што быхары “таго свету” аказваюць уплыў на дабрабыт, ураджай, то іх імкнуліся задобрыць. Па-першае, у труну клалі грошы, каб памёршы купіў сабе месца. Па-другое, “ложашь замка ў гроб, старую адзежу пад галаву, каб стары род уміраў, а не малады” (в. Слабада). Па-трэцяе, клалі ўсё тое, што любіў пры

жышці. Па ўяўленнях жыхароў Мазыршчыны, гэтыя прадметы патрэбны былі памёршаму ў яго замагільным жышці.

Меркавалі, завязкі з рук пакойніка спрыялі таму, каб муж не біўся, рукі не балелі, карова не брыкалася ў час дойкі. Верылі, ды і зараз вераць у здольнасць пакойніка забіраць з сабой. Вось якая гісторыя была расказана жыхаркай в. Слабада Гусак Л.С.: “У маёй саседкі чалавек умер. Дык усё хадзіў да яе. Яна, бедненька, баялася. Хадзіў-хадзіў цэлы год і яе забраў”.

Захоўваецца ў жыхароў Мазырскага р-на і вера ў нячыстую сілу. Надзвычай папулярнымі з’яўляюцца вераванні, звязаныя з ведзьмамі. Засяродзім увагу на некалькіх агульных, уласцівых Мазырскаму рэгіёну прыкметах, паводле якіх ідэнтыфікавалі ведзьмаў як прадстаўнікоў дэманалагічнага свету: усе яны цяжка паміраюць, таму для іх у “столі дзіркі круцілі”; яны могуць ператварацца ў жывёл (кошку, сабаку, жабу); ведзьмы павінны рабіць заўсёды што-небудзь благое, інакш будуць сябе дрэнна адчуваць; ведзьмы шкодзяць і людзям, і гаспадарам.

Уяўляюць цікавасць гісторыі, запісаныя ад М.А. Кур’ян, 1941 г.н. (в. Прудок) і Н.С. Колас, 1926 г.н. (в. Малыя Зімовішчы). “Была бабка на хутары, прырабляла. Найшлі чалавека, што атрабляў. Ён як атрабіў, дык яна як здурэла. Бегала галышом па вуліцы, стучала па стаўбах. А ў скорым часе памерла”. “Мне было 16 гадоў, дык вот на Юр’е іду я днём карову даіць, а ў нас ля варот вялікая жаба. Я быстрой вярнулася ў хату і кажу: “Мама, пабач, якая ў нас жаба ля варот”. Мама пайшла, узяла лапату і лапатай біла, біла. А потым за яе на лапату і цераз плот перакінула. Я пашла падаіла карову, думаю, што пабачу, дзе тая жаба. Ужо тая жабы няма. На другі дзень мы ўбачылі бабу, такую ж старую, чорную, збітую. Мы ўсім расказвалі, што яна прыходзіла па малако”.

Вядомы на Мазыршчыне і вераванні, звязаныя з існаваннем русалкі. “Яна з длінымі касамі і хвостом рыбіным. Вельмі апасныя на восьмай нядзелі ад Тройцы. Тады не нада спяваць, ідучы за вёскай, а то русалка забярэ” (в. Іванкаўшчына, запісана ад М.В. Сухаліцкай).

Цікавую былічку расказвала Варвара Лук’яновіч сваёй унучцы: “Ішоў мужык з Хамічкоў, папаў у балота. Бачыць: сядзіць жаншчына, плача. Ён падышоў. А яна пакаціла яго і давай шчакатаць, яшчэ і цыцку ў рот засунула, каб не смяяўся. Ён стаў маліцца Богу. Насілу адбіўся”.

Як важны матэрыяльны аtryбуT Траецкага і Купальскага абрадаў зеляніна, паводле народных уяўленняў, надзялялася магічнымі, апатрапейнымі ўласцівасцямі. Напрыклад, бяроза, якой упрыгожвалі падвор’е на Тройцу, сімвалізавала раслінную сілу, менавіта з яе дапамогай маглі выклікаць дождж. Таму і прыносілі гэта дрэва на свята ў двор. “Маці загадае, пойдзем высеком 4 бярозы і ля парога пазакопваем. Еслі бярэзіна высохне – значыт сухее лето, а еслі не высохне – будзе мокрэ” (в. Слабада, запісана ад Л.С. Гусак). “Ліпу на Ёвана трэба рваць, зверабой і мацердышку. Кажуць, на Ёвана памагае” (Н.Д. Клявец).

Расказваюць жыхары в. Прудок і пра тое, чаму на асіне лісце дрыжыць. “Устрэціўся мужык з чортам і здзелку заключыў. Дзялілі яны дзярэўя. Дык мужык хітры, ён грушу сабе выбраў, а чорту асіну аддаў. Вось чорт з таго часу асіну і трасе, грушы шукае. Таму на гэтым дзераве лісты і дрыжаць”. Можна выказаць меркаванне, што прыведзенае народнае паданне і з’яўляецца вытокамі міфалагічнага асэнсавання асіны, як дрэва дрэннага, шкоднага.

Падагульняючы вышэй сказанае, трэба адзначыць, што людзі, працуючы, адпачываючы, змагаючыся з невядомым і таемным, стваралі, самі таго не заўважаючы, законы паэтычна прыгожага асэнсавання свету.

І што б ні гаварылі зараз пра шкоднасць так званых забабонаў, пра схільнасць да залішне фантастычных здагадак нашых продкаў, пра наўнасць і недахоп ведаў у іх,

галоўнае, на наш погляд, не гэта. Як вынікае з канкрэтных прыкладаў былічак, прыкмет, павер'яў, надзвычай важнай з'яўляецца тая любоў, з якой ствараліся народныя міфалагічныя традыцыі і тая паэтычнасць, якой яны вызначаюцца, тая прыгажосць, незвычайнасць, святочнасць, якія так кранаюць за душу, так зачароўваюць і нават натхняюць нас у жыцці.

Summary

Mythological conceptions of the inhabitants of Mozyr Polesje, which are connected with national calendar, signs and beliefs have been presented in this article.

Поступила в редакцию 11.07.02

УДК 398

С.А.Вергеенко

ЗАГОВОРНЫЕ ТРАДИЦИИ НА ГОМЕЛЬЩИНЕ

Яркой особенностью обрядового фольклора Восточного Полесья, в частности Гомельщины, является бытование заговоров. В отличие от других областей Беларуси и других славянских зон, именно в этом регионе до сих пор еще живет вера среди населения в магическую силу слов и действий, устойчиво сохраняется их сакрализация.

Отметим, что именно народная медицина Полесья, формирование которой было связано со специфическими социально-экономическими (тяжелые условия жизни, отсутствие квалифицированной медицинской помощи), культурно-бытовыми и естественно-климатическими условиями, сохранила устойчивость бытования многих архаических черт и являлась основным видом лечения.

На ранних этапах своего развития искусство имело не столько эстетическое, сколько утилитарно-практическое значение. К такому виду искусства можно отнести заговоры, которые являются одним из архаических фольклорных жанров. Заговор – это словесная формула, имеющая магическое значение и воплощающая в художественно-образной форме архаические представления наших предков. В Белоруссии как синонимы к слову “заговор” употребляются “замовы”, “наговоры”, “шэпты”, “шаптанні” “слова”, “малітвы”, “чары”, “замаўленні”. Все эти названия, как сказала Г.А. Барташевич, “несут в себе информацию о смысле, главную определительную оценку произведений, а ее сущность – слова, речь, говорение, шептание. И не просто слова, а слова таинственные, слова вещи, пророческие, которые имеют необычную силу”.

В большинстве своем заговоры функционируют в прозаической, но встречаются и в стихотворной форме, в форме монолога и диалога. На территории Гомельщины преобладающее большинство текстов прозаических. Однако в заговорах, связанных с сельскохозяйственной деятельностью человека, особенно, если они являются частью обрядового действия, встречается и стихотворная форма. Так, в Брагинском районе при первом выгоне коров в поле, во время проведения обрядового весеннего праздника – Юрье, использовались заговорные формулы в стихотворном виде:

*Ідзі, кароўка, у чыста поле,
На шырокае раздолле,
Траўку еш, ваду пі
А дадому не спешы.*

*Будзе сонца заходзіць,
Будзеш ты дадому прыходзіць.*

Главным образом заговоры являются жанром устного фольклора, однако, могут фиксироваться и письменно. Письменным путем у восточных славян передавались некоторые промысловые заговоры, например, пастушеские и пчеловодческие. Апокрифический текст «Сон Богородицы» бытовал и в устных, и в рукописных версиях (причем как в форме заговора, так и в форме духовного стиха). Списки «Сна Богородицы» хранили дома или носили в ладанке на груди, что должно было сохранить человека в пути, помочь женщине при трудных родах и т.д.; произнесения текста вслух при этом могло и не требоваться.

Долгое время мы игнорировали заговоры и как фольклорный жанр, и как средство народной медицины. Не пользовались возможностью применять собираемые столетиями и передаваемые из поколения в поколение, проверенные на практике рациональные способы и средства помощи при различных заболеваниях. А больше всего мы лишали себя возможности задуматься над глубокими основами слова, которое издавна наделено магическим значением.

В арсенале народной педагогики слово как стимул, как средство воздействия на психическое состояние человека занимало важное место. Сегодня мы, как никогда, ощущаем огромную потребность в обыкновенных, ласковых, душевных словах, в которые были бы заложены добрые магические интонации, положительные эмоции. Заговор возник в то время, когда слово еще не воспринималось абстрактно, его ценили, боялись, верили, что им можно или вызвать, или устранить какое-нибудь явление. Первоначально текст заговора служил дополнением к обряду, усиливая его магическое действие. Причем при использовании заговоров необходимо было точное соблюдение традиций. Если наблюдались изменения в тексте, то это считалось причиной неудачного результата заговаривания. И сегодня существует представление о том, что заговорные формулы передавались без изменения. Это было обусловлено верой в то, что заговоры только тогда будут иметь силу, если будут выполняться без изменений и пропусков. Следуя этой традиции, мы стараемся записывать заговоры так, как они произносятся представителями старшего поколения во время наших экспедиций.

Главной целью заговора было желание обезвредить злые силы, привлечь на свою сторону добрых духов, обеспечить человеку успех, здоровье, т.е. верили в то, что человек магическим словом, которое содержится в заговоре, может оказывать воздействие на окружающий мир, который представлялся человеку живым существом, формировать программы на удачу, здоровье, хозяйственную деятельность, семейное благополучие, любовные взаимоотношения, а также для достижения других практических целей. По сути, это основные тематические группы заговоров, которые сложились на территории Беларуси. Наиболее полно на Гомельщине записаны заговоры, основной целью которых являлось излечение от болезней. Этот вид заговоров возник в глубокой древности на основе реальной жизни и быта человека. Он сопровождал человека всю жизнь, начиная от рождения – при тяжелых родах, когда отнимали ребенка от груди, от бессонницы, при различных детских заболеваниях и т.д. В некотором смысле можно рассматривать этот вид заговоров и как психотерапевтическое средство самовнушения. В заговорах от болезней отражалось стремление людей считать живым существом не только предметы, но и явления психического характера. Болезни в заговорах – это нечто материальное, что можно вынести, взять в руки и т.д. Болезни персонифицируются, к ним обращаются, как к живым существам. Наши далекие предки считали, что персонифицированные болезни имеют определенные семейные отношения, для них свойственно выделение главной распорядительницы. В представлениях древнего

человека лихорадка – это живое существо, которое выбирает местом своего жительства человека и продолжает его долго мучить. Обычно лихорадка в заговорах выступала в образе женщины, причем называли ее “цётка”, “цяшоха”, “трасца”, “хінця” и т.п. У разных народов лихорадка олицетворяется с разными конкретными образами старых женщин, девушек с огненными волосами, худых, бледнолицых существ, “страшной мокрой бабы, которая хватает неосторожных людей и трясет, пока не замордует”. По народным поверьям, лихорадка поселяется вначале под ногтями, а оттуда уже распространяется по всему телу. Родиной лихорадки считались безлюдные места, реки, болота, поэтому ее пробуют выгнать магической силой слова на прежнее место жительства. Иногда используют и другой способ избавления от лихорадки: словесным воздействием стремятся переселить ее на какой-нибудь предмет, например, в осину. Очень распространенными являются заговоры от зубной боли. Они точно передают основной магический принцип их строения – “похожее вызывает похожее”. Центральный образ этой тематической группы – образ какого-нибудь мертвеца. Сравнение, которое лежит в основе заговора, точное – как мертвое тело не ощущает боли, так и человека должна покинуть зубная боль. В этих заговорах акцент делался не только на главной заговорной формуле, но и на определенных символических действиях: до больного места дотрагивались “мертвой” косточкой, тем самым передавая нечувствительность к боли.

Отдельную группу среди полесских заговоров образуют заговоры от крови, кровотечения, среди которых выделяется небольшой, наиболее древний пласт, где звучит обращение к крови, как к живому существу, с просьбой пожалеть больного и переселиться в другое место.

Необычайно устойчивы в народном быте полешуков нормы поведения и верования, связанные с беременностью женщины и рождением ребенка. Это стало предпосылкой возникновения определенных словесных формул, с помощью которых стремились облегчить страдания женщины-роженицы, посодействовать рождению здорового ребенка. Действия, которые совершались во время рождения ребенка, имели в основе имитативную и контактную магию. Устойчивыми были верования в следующие магические действия: открывали замки, двери в доме, расстегивали пуговицы, развязывали узлы, расплетали косы, а при очень тяжелых родах просили святого отца открыть “царские врата”. Особую группу составляют заговоры, при помощи которых лечили детей от различных болезней, особенно от ночниц, от криксов-плаксов. В народе считали, что “ночницы” боятся огня, света, т.к. это маленькие, злые существа, которые обычно прячутся под печь, в темных углах. Чтобы лишиться их вредного воздействия, зажигали свет, топили печь, перед которой клали ребенка и шептали заговор. В этих заговорных формулах отражались следы фетишизма, что выявлялось в поклонении огню. Интересными, но немногочисленными являются заговоры от грыжи.

Необходимо обратить внимание на то, что в чистом виде названные нами заговоры почти не зафиксированы. Для текстов, которые нам удалось записать, характерна контаминация, когда имеет место объединение особенностей сюжетов двух тематических групп. В народе считали, чтобы избежать грыжи, необходимо маленьким детям проколоть ушки. Знакомство с заговорами против болезней свидетельствует, с одной стороны, насколько суеверным было народное сознание, но, с другой стороны, показывает, что на протяжении своего многовекового существования в жизни человека заговоры все чаще получали “прописку” как вид народной медицины. Среди лечебных заговоров, бытующих на Гомельщине, наиболее распространены заговоры от укуса змеи, что обусловлено природно-ландшафтными условиями и хозяйственно-бытовой деятельностью жителей Полесья.

Следующей по численности группой являются заклинательные тексты, связанные с сельскохозяйственной деятельностью человека. Необычайно красноречивыми являются охотничьи заговоры, которые произносятся накануне или в итоге успешной охоты. Охотнику прежде, чем забрать зверя, попавшего в капкан, необходимо было задобрить и лес, и лесного хозяина. Этот факт доносит до нас отголоски жертвоприношения. К этому типу заговоров относятся и заговоры на успешную ловлю рыбы, разведение пчел, от залома во ржи, от пожара, от молнии, от нечистой силы, от лесовика, хлевника. Для этих заговоров характерен мотив подчиненности определенных явлений, предметов, ситуаций определенным силам, которые наделены соответствующими функциями и могут помочь человеку в его работе, хозяйственных успехах. Самыми малочисленными (из записанных текстов) являются магические формулы, которые должны были обеспечить добрые отношения, семейные и общественные. Здесь следует отметить, что наряду с так называемыми приворотными заговорами существовали и отворотные (для девушки и юноши отдельно) заговоры на счастливую семейную жизнь, от врагов, в дорогу, на суд и т.д. Главным назначением этой группы заговоров являлось урегулирование взаимоотношений между юношей и девушкой, мужем и женой. В древности всякое духовное, моральное явление представлялось нашим предкам как материальная сила. По их мнению, любовь может гореть, как огонь, может сушить. В основе любовных заговоров лежат реальные сравнения между такими явлениями природы, закономерности действия, которых несомненны, например, даже солнце в этих любовных формулах выступает не как мифическое божество, а как реальная небесная сила, которая дает тепло. Интересно то, что в некоторых любовных заговорах на помощь призываются такие персонажи, как колдуны, бесы, черты, которые во многих других заговорных группах выполняют отрицательную роль.

Заговоры, связанные с общественными отношениями, составляют небольшую группу. Это произведения более позднего происхождения. Определительным мотивом судебных заговоров является мотив замка-ключа, что воспринимается логично и естественно ассоциируется с заговариванием речи судьям. Мотив замка и ключа присутствует и в заговоре, чтобы люди не пропадали, записанном в д. Прудок Мозырского района:

*Еду я, еду на вайку,
Гадзюкаю паганяю.
Усім сваім ворагам
Губы, зубы, язык
На дванаццаць замкоў замыкаю.*

Из этого следует, что именно заговоры в наибольшей мере сохранили в себе особенности первобытного мировоззрения, являются чудесным материалом для его изучения. Именно в заговорах наравне с суеверными представлениями наших далеких предков, их ошибочными оценками явлений окружающей действительности мы находим и много рационального. Вызывают интерес взгляды древнего человека на природу, работу, свое место в природе и обществе.

Ни одно обрядовое действие, ни один предмет, ни одно слово-символ не являются в заговоре случайными. Все имеет свое место, свое значение, свой смысл, отражение первоначальных бессознательных представлений древнего творца.

Поражает в заговорах Полесья обилие образов-символов. Прежде всего обращают на себя внимание архетипы (Мать Сыра-Земля, Солнце, луна, звезды, мертвая и живая вода...), божественные персонажи: высшие боги (Перун, Ярило, Юрий, Мокашь...), которые призываются на помощь для избавления от нежелательных действий со стороны враждебных человеку существ (к примеру, для избавления от змей). Отметим, что в текстах полесских заговорах от крови важное место занимают

церковно-христианские персонажи (“Бог”, “Исус”, “Мать Пречистая”, “Исус Христос”), которые с целью достижения желаемого выполняли различные магические действия. Среди заговоров от злых духов и нечистой силы на Гомельщине особенно популярны заговорные формулы, в которых звучит мотив обращения к низшим божествам с призывом уехать с хозяином в новый дом и беречь его (д. Малые Зимовищи Мозырского р-на, домовой), наводить порядок в хлеву, ухаживать за животными, не мучить их (Гомельский район, хлевник), не путать тропу в лесу (Брагинский район, лесовик). Записаны также на Гомельщине и тексты заговоров, в которых среди образов-символов фигурируют разнообразные предметы быта белорусов-полешуков (печь, кочерга, квашня (дзяжа), коромысло, нож...), а также одухотворенные образы растительного и животного мира (явор, мак, липа, береза, орел, волк, змей, сова...), обращаясь к которым люди призывали их на помощь. Так, в деревне Мелешковичи Мозырского района для прибавления молока у коровы обращались к кринице, «штоб у кароўкі малако прыбывала», так как “у крыніцы вада прыбывае”. В д. Капоровка этого же района обращались к месяцу, который ходит по миру, людей всех видит и никого не трогает, с тем, чтобы так же, как “цябе нам не дастаць, так не трогать маіх курачак ні коршунам, ні лісам, ні тхарам, ні крысам”. В деревнях Мозырщины обращение к месяцу с просьбой вылечить от зубной боли нередко осуществлялось в виде диалога. Тексты заговоров от зубной боли свидетельствуют о сохранившейся в них древней языческой основе, они почти не подверглись воздействию христианства. На первом плане в названных заговорах такие главные персонажи, как месяц, молодой, который считали опекуном здоровья, а также подвластные этому божеству мертвые люди.

Нашим древним предкам, которые верили в магические слова и действия, казалось достаточным, например, идя на охоту, начертить на песке или снегу рисунок зверя и пробить его копьём для того, чтобы обеспечить успех. Существовало наивное представление, что стоит кого-нибудь облить водой, как через некоторое время начнется дождь.

Среди заговоров хозяйственной тематики, бытующих на Гомельщине в наше время, важное место занимают заговоры, связанные с домашними животными, которых в народном мифологическом осмыслении требовалось защищать от вредных сверхъестественных сил. С особым уважением относились к корове, с которой связывали надежды на богатство, добробыт.

Заговоры донесли до нас не только мировоззренческие представления наших предков, но и высокий уровень поэтической культуры народа-творца. Поражает отточенность архитектоники заговора. Почти каждый заговор состоит из 5 частей. В первой части перечисляются действия, совершаемые заговаривающим лицом. Во второй – обозначаются желания, указывающие на цель заговора. Третья часть представляет собой символический образ желаемого действия. Четвертая – мифологическая, в нее вводятся одухотворенные силы природы или фантастические существа, влияющие на жизнь человека. Пятая часть – заключительная, «замыкание».

Одним из магических элементов, усиливающих словесное воздействие на заговариваемые объекты, является счет. Число не просто дополняет текст, но организует его в качестве эффективного ритуала. В заговорах постоянно встречается даже указание, после каких слов, сколько раз повторить то или иное слово или весь заговор, в течение скольких дней его произносить и т.д. Чаще всего встречаются в заговорах так называемые магические числа – 3, 7, 9 и т.д. В заговорах может присутствовать и увеличивающийся, и убывающий счет. Так, для лечения болезни, чтобы болезнь убывала, применяется убывающий счет. В некоторых заговорных сюжетах заговариваемый защищается от болезней, пока некий злой человек не закончит счет, например, звезд на небе, маковых зернышек и т.д.

Малоизученными, но играющими значительную роль в заговорах являются цветовые характеристики. Это своеобразный прием отображения действительности. Наиболее распространенным является белый цвет, затем красный, черный, синий, серый, зеленый, желтый. Черный (Чернобог) цвет связан с нечистой силой и местами ее обитания. Белый (Белобог) символизирует доброе, божественное. Пестрый цвет имеет как отрицательное, так и положительное значение. При употреблении пестрого цвета для характеристики животных, птиц он ассоциируется как разноцветный, но пестрота может говорить и о фальши, хитрости, ненадежности (часто сочетается со словом “змея” (“хитрость”)).

Заговоры чаще всего построены на амплификации, градации, повторах. Как правило, все заговоры метафоричны. Часто встречаются слова-символы (ключи, замки), богато представлены эпитеты. Реже встречаются сравнения. Из приемов звукозаписи встречаются как алитерация (свистящие и шипящие ж, ш, ч, ц, с), ассонанс (а, о, и).

Приведенные выше примеры свидетельствуют о том, что вера в силу заговоров и различных колдовских средств была особенно сильной среди жителей Восточного Полесья, ими широко пользовались и в личной, и в общественной жизни, и в хозяйственной деятельности.

Summary

Exorcisms of Gomel region, peculiarities of its structure and poetics have been presented in this article.

Поступила в редакцию 11.07.02.

УДК 398

В.В. Шур

ГАВАРКІЯ ОНІМЫ Ў ТВОРАХ БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ (НА ПРЫКЛАДАХ З ТВОРАЎ ЯКУБА КОЛАСА)

У мастацкіх тэкстах сярод самых разнастайных анамастычных адзінак выразна выдзяляюцца гаваркія онімы, якія на фоне кантэксту выяўляюць унутраную форму, адзначныя ўласцівасці, абумоўленыя сістэмай моўна-выяўленчых сродкаў, створанай майстрамі мастацкага слова, літаратурнымі і фальклорнымі традыцыямі. Такія анамастычныя адзінкі ў творах пісьменнікаў поліфункцыянальныя, яны выконваюць не толькі назывную, ідэнтыфікуючую функцыю – адрозніваюць, індывідуалізуюць асобу (аб’ект) у мастацкім творы, але і валодаюць канатацыйным патэнцыялам – у асноўным выяўляюць экспрэсіўна-эмацыянальныя і іншыя асаблівасці, перадаючы такім чынам адносіны аўтара да носбіта імя. Такія онімы таксама ўяўляюць яскравы адбітак і вынік літаратурных традыцый і ідэйна-мастацкіх задач канкрэтнага твора і нават канкрэтнага мастака слова. Як адзначаў Ю. Гынянаў, у мастацкім тэксце няма негаваркіх імёнаў... Кожнае імя, названае ў творы, ёсць ужо абазначэнне, якое іграе ўсімі фарбамі, на якія толькі яно здольнае. Яно з максімальнай сілай развівае адценні, каля якіх мы праходзім у жыцці [2, 27]. Такія адзінкі, на думку Г.Басавай, з’яўляюцца адным са сродкаў кароткай, сціслай мастацкай характарыстыкі персанажаў, вызначальным элементам усёй «анамастычнай прасторы» дадзенага твора, які ў цэлым змяшчае шматбаковую лінгвістычную і экстралінгвістычную інфармацыю [3, 228]. Больш падрабязна

выказваецца адносна ролі гаваркіх онімаў у мастацкіх тэкстах М. Гарбанеўскі, які пераконвае, што імёны з'яўляюцца неад'емным элементам формы мастацкага твора, састаўной часткай стылю пісьменніка, адным са сродкаў, які стварае мастацкі вобраз. Яны могуць несці выразна акрэсленую сэнсавую нагрузку і валодаць прыхаваным асацыятыўным фонам, а таксама мець асаблівы гукавы воблік; імёны здольны перадаваць нацыянальны і рэгіянальны каларыт, адлюстроўваць гістарычную эпоху, да якой адносіцца дзеянне рамана, аповесці, апавядання, валодаць сацыяльнай характарыстыкай [4, 4].

Аналіз выкарыстанай і створанай Я. Коласам анамастычнай лексікі сведчыць, што ў яго творах можна выдзеліць некалькі разнавіднасцей гаваркіх онімаў. Напрыклад, у мастацкіх тэкстах пісьменніка выразна выяўляецца ўмелы падбор, дыферэнцыяцыя прозвішчаў, якія характарызуюць іх носьбітаў паводле нацыянальнай прыналежнасці. Гэта тыпова беларускія прозвішчы: *Лясун, Дудар, Дзівак, Дубіна, Лукашчэ, Брамко, Рагоза, Таўкач, Алейчык, Шаронь, Бандарчык, Плех, Жалабок, Кублік, Садовіч, Садоўскі, Самахвал, Саханюк, Лабановіч і інш.*; польскія: *Дэмбцікі, Кржэвіцкі, Пржэмыцкі, Патоцкі, Гжыб, Свіда, Крулеўскі, Сміглы, Пацеікоўскі і інш.*; рускія: *Махроў, Сафонаў, Пятровічаў, Ягадкін, Шалёхін, Лыжкін, Дубровін, Савінкаў і інш.*; украінскія: *Леўчанка, Ахрэменка, Дзячэнка, Мішчанка, Базыленка і інш.*; яўрэйскія: *Пінхалес, Рэзгін, Мардоховіч, Мірман, Найдус, Залкінд, Шварц, Цырлік і інш.*; нямецкія: *Старк, Шміт, Зюмель, Шыкльгрубер, Рэнекамф і інш.*

Адрозніваў пісьменнік прозвішчы, тыповыя тагачасным асноўным сацыяльным групам насельніцтва – сялянам, шляхце, прадстаўнікам духавенства: *Верас, Шкурат, Бабок, Корань, Качан, Барбутовіч, Турсевіч, Трайчанскі, Ставоліч, Срэтун-Сурчык, Пражорыч; Спаскі, Успенскі, Богаўленскі, Уздзвіжанскі;* прозвішчы тыповыя нават пэўным этнаграфічным часткам Беларусі: *Талаш, Рэль, Каль, Малевіч, Баранкевіч, Балук і інш.*; гаваркія антрапонімы, створаныя фантазіяй пісьменніка дзеля спецыяльных літаратурна-эстэтычных мэт. Такія прозвішчы пісьменнік спецыяльна тлумачыць у мастацкіх каментарыях: *Жарстак, Зручны, Скаромны, Гарэльская, Нявідны, Зазюльскі, Тарбецкі, Шчыт і інш.* Шырока пададзены ў творах пісьменніка рэальныя прозвішчы канкрэтных гістарычных асоб, якія, набыўшы вядомасць, таксама характарызуюць іх носьбітаў: *Рэльскі, Пушкін, Шырма, Пічэта, Талаш, Савінкаў, Шкуро, Дзянікін, Лучына, Лайола, Рэфармацкі і інш.* На аснове такіх вельмі вядомых рэальных ці створаных пісьменнікам прозвішчаў узнікаюць у выніку апелятывацыі агульныя назоўнікі ў форме множнага ліку ці ў форме зборных назоўнікаў, якія абагульнена, ацэначна называюць разнастайныя (часцей адмоўныя) грамадскія з'явы: *карнілаўшчына, дзянікінішчына, пугачоўшчына і інш.* У Я. Коласа – *балахоўшчына, баўдзейства, Саханюкі, Станкевічы, Жэлігоўскія, Скірмунты, Кіртыхлісы і інш.*, у І. Шамякіна – *бародкаўшчына, гуканаўшчына і інш.*, у К. Крапівы – *жлуктаўшчына, зёлкіны, гарлахвацкія і інш.* Вядомы ў творах Я. Коласа рэальныя, але часткова змененыя прозвішчы, падпраўленыя з пэўнымі літаратурна-эстэтычнымі мэтамі: *Балбоцкі (сапр. Болбат), Бацяноўскі (сапр. Хацияўскі), Семіпалаў (сапр. Самойлаў), Срэтун-Сурчык (сапр. Сертун-Сурчык), Садовіч (сапр. Аляксандр Сянкевіч), Антаніна Мураўская (сапр. Аляксандра Мурашка) і інш.*

Найбольш выразны тып гаваркіх прозвішчаў у творах Я. Коласа – гэта онімы, якія поўнаасцо ці часткова суадносны з іх адпаведнікамі апелятывамі – агульнымі назоўнікамі. Лексіка-семантычны кампанент асновы апелятыва ў такіх прозвішчах, на думку некаторых даследчыкаў, з'яўляецца ядром мастацкай характарыстыкі носьбіта оніма. Традыцыйна ў мастацкай літаратуры самым прыдатным матэрыялам для характарыстыкі асобы чалавека з'яўляецца эмацыянальна-ацэначная лексіка, якая ў якасці апелятываў звычайна пісьменнікамі

выбіраецца як матэрыял і сродак для стварэння прозвішчаў літаратурных персанажаў. Ад базавай асновы і азначных словаўтваральных фармантаў найчасцей залежыць якасць і ступень эмацыянальнасці семантыкі гаваркіх антрапонімаў [7, 98–102]. У такіх антрапонімах апелятывы выступаюць як актуалізатары і паказчыкі канатацыйных значэнняў у онімах. Большасць такіх прозвішчаў створана семантычным спосабам: *капыт*→*Капыт*, *сусла*→*Сусла*, *мароз*→*Мароз*, *дзівак*→*Дзівак*, *дубіна*→*Дубіна* і г.д. Інакш кажучы, у такіх анамастычных адзінках лексічнае значэнне іх апелятыва характарызуе і сутнасць літаратурнага персанажа [3, 227]. Ажыўленне семантыкі апелятываў у такіх анамастычных адзінках – адна з мэт пісьменніка, свайго роду падказка, якая праз прозвішча, мянушку прапаноўваецца чытачу. Такія гаваркіх прозвішчы ў творах Я. Коласа можна спарадкаваць у наступныя семантычныя групы:

а) онімы, утвораныя ад апелятываў – назваў жывых істот – жывёлін, птушак, рыб, паўзуноў, насякомых, назваў частак іх органаў. Такія прозвішчы, мянушкі характарызуюць іх носьбітаў па якаснях, што ўласцівы жывым істотам: *Бугай*, *Камар*, *Капыт*, *Жук*, *Трацяк*, *Гук*, *Арол*, *Хрушч*, *Мурашка*, *Сарока*, *Лось*, *Бабёр*, *Дод*, *Кукса*;

б) онімы, утвораныя ад апелятываў – назваў прадметаў быту, ежы, начыння, адзежы, рыштунку: *Бойка*, *Каравай*, *Хамуток*, *Каробка*, *Карыта*, *Брыль*, *Бязмен*, *Барыла*, *Ражска*, *Бірка*, *Заноза*, *Брусок*, *Брыж*, *Ваган*, *Труба*, *Тапчан*, *Вочап*, *Швайка*, *Шчыт*, *Балалайка*, *Тачыла* і інш.;

в) онімы, утвораныя ад апелятываў – назваў, якія непасрэдна ці ўскосна ўказваюць на манеру паводзін носьбіта імя, на яго знешні выгляд, звычкі, асаблівасці мовы і інш.: *Губан*, *Мігун*, *Мільгун*, *Трывай*, *Зручны*, *Лагода*, *Ляўшун*, *Малюк*, *Гудзіла*, *Жарстак*, *Дзівак*, *Латак*, *Лысы*, *Хрыпач*, *Бязручка*, *Бязногі*, *Чупрына*, *Кучаравы*, *Галыга*, *Кудлаты* і інш.;

г) онімы, утвораныя ад апелятываў – назваў раслін, іх частак, што характарызуюць іх носьбітаў паводле прымет, якасцяў, уласцівых раслінам: *Хвоя*, *Карэнчык*, *Бабок*, *Корань*, *Качан*, *Дубіна* і інш.;

д) онімы, утвораныя ад апелятываў – назваў прафесій, заняткаў людзей: *Кравец*, *Ганчар*, *Гуль*, *Званар*, *Каваль*, *Кучар*, *Кухарчык*, *Чараўніца*, *Цесля* і інш.

Як гаваркое неабходна разглядаць прозвішча *Амелькі Шчыта* ў апавяданні «Драматург і лірычны паэт». Пад гэтым двухіменнем Якуб Колас вывёў саманадзейнага сялянскага хлапца, які імкнуўся стаць пісьменнікам, хаця для гэтага не меў здольнасцяў і таленту. Амелька марыць, што ў горадзе, дзе ён будзе жыць, «яго накае слава і лёгкі хлеб», «ён чалавек асаблівай катэгорыі: ён – пісьменнік!»

Праз маналогі Амелькі, пададзеныя Я. Коласам няўласна-простай мовай, чытач пераконваецца, што гэты персанаж не паважае сялянскую працу, бацькоў, ён піша камедыю, якая, паводле яго разважанняў, павінна прынесці яму гучную славу. *Што ж абяцае яму камедыя? Перш за ўсё яму дадуць грошы, надрукуюць яго камедыю, пад якой будзе значыцца «Амелька Шчыт». І што тады скажуць яму бацькі? Якімі ласымі вочкамі будуць глядзець на яго дзяўчаты! Але Амелька зірне на іх звысока – не дараслі, маўляў, да мяне!* [1, У, 299]. Значны кантэкст сведчыць, што прозвішча і асабовае ўласнае імя гэтага персанажа ўтрымліваюць канатацыйны падтэкст, які рэалізуецца ў выніку стылістычна кантрастнага злучэння ў адной антрапаформуле прозвішча і асабовага імя: *Амелька* (Амялян, Ямеля), якое ў народным маўленні, фальклорных творах часам выкарыстоўваецца як онім-характарыстыка праствакатага, недалёкага на розумам селяніна (параўн.: у рускіх народных казках – *Ямеля-дурань*). І прозвішча *Шчыт*, апелятыў якога сугучны з фразеалагізмам *са шчытом* – з перамогай, пераможцам (з'явіцца, вярнуцца і пад.). Іменна са славай знакамітага пісьменніка-драматурга марыць Амелька трыумфальна

вярнуцца ў вёску: *Не, брат, дудкі! Амелька ж не дурань, каб не ведаць, што добра і што блага!* [1, У, 299]. Такім чынам, у створанай пісьменнікам антрапаформуле *Амелька Шчыт* падсвядома ўтрымліваецца камічны эфект, які рэалізуецца анамастычнымі кантрастывамі – гаваркім прозвішчам *Шчыт*, якое аманімічна сугучнае са стылёва ўзвышаным фразеалагізмам *са шчытом* – г.зн. з перамогай і прастаноўным уласным ім'ем *Амелька* (Ямеля), якое ў свядомасці носьбітаў мовы ўспрымаецца як тыповае і натуральнае для наймення селяніна-прастака, недалёкага на розум.

У беларускай мастацкай літаратуры выяўляецца некалькі літаратурных персанажаў, якія фактычна ўспрымаюцца літаратурнымі двойнікамі *Амелькі Шчыта*, пра гэта пераканальна сведчыць супастаўляльны аналіз іх учынкаў, разважанняў, а таксама онімаў – уласных імёнаў, прозвішчаў ці псеўданімаў. Так, у рамане Андрэя Мрыя «Запіскі Самсона Самасуя», які прааналізавала З. Драздова, ёсць вобраз «песняра» *Гарачага* (Пушкінзона), «прыдуркаватага рыфмаплёта, які напісаў і ўсюды чытае паэму «За тваім гарбатым носам нічога не бачу», уяўляючы сябе сапраўдным паэтам. Быў такі сацыяльны тып у жыцці – «паэт Гарачы». І няважна, як зазначае З. Драздова, як ён зваўся – *Гарачы* ці *Гучны* (апошняе прозвішча фігуруе ў коласаўскім сатырычным апавяданні «Драматург і лірычны паэт», дзе мы сустракаем літаратурных двойнікоў мрыеўскага героя – Арцёма Гучнага і Амелюку Шчыта) [5, 370].

Як асобную разнавіднасць апаелятыўных гаваркіх прозвішчаў трэба разглядаць такія онімы, у якіх семантыка апелятыва, яго ўнутраная форма фактычна процілеглая і не адпавядае асноўным тыповым асаблівасцям характару, партрэтнай замалёўцы, сацыяльнаму статусу іх носьбіта. Канатацыйны кампанент такіх онімаў звычайна выяўляецца і рэалізуецца на фоне значнага кантэксту. Так, гаваркім з'яўляецца прозвішча *Спірыдона Зручнага* ў апавяданні Якуба Коласа «Так і трэба ашуканцу», у якім сродкамі сатыры пісьменнік намаляваў абывацеля – канцылярскага пісара, які, на першы погляд, быў *зручным* у тым асяроддзі, якое яго акаляла. Патрэбным, прыгожым, прыстасаваным у сваім асяродку лічыў сябе і *Спірыдон*. У аснову гэтага оніма пісьменнік выбраў апелятыў-прыметнік *зручны* – добра прыстасаваны для выкарыстання; такі, які патрэбен, практычны, выгадны. Аднак мастак слова ставіць *Спірыдона* ў такія камічныя абставіны, што ён па сутнасці страчвае асноўныя асаблівасці *зручнасці* – практычнасць, этычнасць, прыстойнасць, і ў чытача найперш ствараецца ўражанне як аб асобе *процілеглай, нязручнай* у сваіх «змаганнях з п'янствам», заляцаннямі да мясцовых красунь, няўмелым выхваленнем і інш. Такім чынам, прозвішча *Зручны* воляй пісьменніка замацавалася за пісарам у выніку процілеглай па сутнасці аналогіі, якую Я. Колас правёў праз усё апавяданне, звязваючы апісанне партрэта, прыгоды і няўдалыя ўчынкі пісара, што фактычна былі поўнай неадпаведнасцю да значэнняў і дэфініцый, замацаваных за апелятывам гэтага прозвішча. Прыём неадпаведнасці наймення (прозвішча) дзейнай асобе, яе характару, паводзінам, знешнім або ўнутраным прыкметам і ўласцівасцям – зусім не новы ў мастацкай літаратуры, аднак даволі эфектыўны спосаб ажыўлення канатацыйнай сутнасці оніма.

У гэту разнавіднасць гаваркіх прозвішчаў адносім і онім-характарыстыку *Скаромны*, якім Я. Колас ідэнтыфікаваў панямонскага сядзельца ў аповесцях «У глушы Палесся» і «На ростанях». Сам Кузьма *Скаромны* лічыў сябе «чалавекам сур'ёзным, салідным». На самай справе ўсё было наадварот: *Скаромны быў чалавек з прэтэнзіямі на інтэлігентнасць..., меў нахіленне да брудных анекдотаў, любіў яшчэ гуляць у карты, але пабойваўся жонкі* [1, IX, 203]. У гэтым оніме пісьменнік мэтанакіравана выяўляе неадпаведнасць канатацыйнага значэння прозвішча паводзінам і характару персанажа, бо апелятыў оніма *Скаромны* – царкоўны тэрмін, які абазначае забарону ежы ў час посту (на мяса, сала, малака). Магчыма,

«спрацоўваюць» наадварот і асацыятыўныя аналогіі са словам *скромны* – стрыманы, умераны, прыстойны, які нічым не вызначаецца і інш. Такім чынам, кантэкст сведчыць, што напямонец Кузьма і *не скромны*, і *не сціплы*, што пацвярджаецца апісаннем яго паводзінаў. Неадпаведнасць прозвішча характару і ўчынкам яго носьбіта – не менш эфектыўны прыём выяўлення ў оніме канатацыйнага зместу і актуалізацыі яго ўнутранай формы. Між іншым, махляр-нарыхтоўшчык *Скаромны*, які нясціпла сябе паводзіць, парушаючы ўмовы дагавору з калгасам, пададзены таксама ў камедыі А. Макаёнка «Таблетку пад язык». Дзед *Цыбулька* гнеўна асуджае гэтага раённага прайдзівета за яго авантурызм і валакіту. Выкарыстоўваецца гэты спосаб (збліжэнне ці супастаўленне апелятываў і гаваркіх онімаў, утвораных ад іх) для стварэння камізму, горкай іроніі. Так, І. Лепешаў, аналізуючы мову твораў К.Крапівы, паказвае, як драматург, супастаўляючы слова *лапата* і прозвішча *Лапато*, укладвае ў вусны калгасніцы Алены Максімаўны («Брама неўмірунасці») іранічны заклад у адрас тых, хто перайначвае, прыхарошвае сваё прозвішча, якое нібыта не зусім далікатнае. На пытанне Дабрыяна: «*А як вас зваць?*» яна адказвае: «*Прозвішча – Лапата. Ну, а пішуць – Лапато Алена Максімаўна*» [6, 55]. У гэтым кантэксце ў якасці экспрэсіўнага сродку драматург наўмысна выкарыстаў мімезіс з мэтай стварыць камічны эфект, ужыўшы паўторна скажонае прозвішча *Лапато* ў рэпліцы Алены Максімаўны, якая наіўна лічыць, што яно гуцьць больш далікатна, чым яго натуральны варыянт *Лапата*. Хаця эфект ад такога ўжывання дыяметральна процілеглы. Гэта тыповы прыклад «наўмыснага выкарыстання ў маўленні некаторых характэрных асаблівасцей чужога маўлення з мэтай перадражніць або высмеяць яго адрасанта» [8, 46]. У гэтым выпадку скажонае прозвішча нагадвае мянушку, а, як вядома, такое перайначванне заснавана на перадражніванні, перакрыўліванні, у аснове яго ляжыць мімезіс. Свядомае скажэнне, аддаленне ад гукавой і семантычнай сутнасці апелятываў у такіх прозвішчах – мэта тых, хто перайначвае такія онімы. У маўленні ж даволі часта гэта прыводзіць да процілеглых вынікаў. Безумоўна, на гэта не раз звярталі ўвагу пісьменнікі, ствараючы вобразы прыстасаванцаў, адшчапенцаў, тых, хто вельмі хутка забываў родную вёску, радзіму, мову бацькоў.

Такім чынам, рэпрэзентамі, актуалізатарамі канатацыйных значэнняў у разгледжаных разнавіднасцях гаваркіх онімаў выступаюць апелятывы, ад якіх утвораны онімы, а ў мімезісных канструкцыях – рэмаркі і рэплікі з онімамі, іх канатацыйны аспект найчасцей выяўляецца на фоне шырокага ці сітуацыйнага кантэксту. У гэтых адзінках воляй пісьменніка, як правіла, рэалізуецца узуальнае (слоўнікавае) значэнне апелятыва, а таксама аказіянальнае, якое ўласнае імя набывае ў канкрэтным кантэксце, перадаючы характарыстычную накіраванасць оніма, абумоўленую мастацкай ідэяй твора і яе аўтарскай інтэрпрэтацыяй.

Літаратура

1. Колас Якуб. Збор твораў: У 12-ці т. – Мн., 1961 – 1974.
2. Тынянов Ю. Архаісты і новаторы. – М., 1929.
3. Басава Г. Літаратурныя антрапонімы як элемент «анамастычнай прасторы твора» // Беларуская мова ў другой палове ХХ ст.: Матэрыялы міжнар. навук. канф. (22–24 кастрычніка 1997 г.). – Мн., 1998.
4. Горбаневский М.В. Ономастика в художественной литературе. – М., 1988.
5. Драздова З.У. Творчасць А.Мрыя і Л.Калогі: Стыльвыя асаблівасці. – Мн., 1997.
6. Лепешаў І.Я. Стылістычны аналіз літаратурнага твора. – Мн., 1981.
7. Грынёва В.П. Антрапонімы ў функцыі характарыстычных сродкаў у мастацкай прозе // Беларуская мова ў тэксце і ў сістэме мовы. – Мн., 1994.

8. Рагаўцоў В.І. Мімесіс і яго стылістычная роля ў беларускай драматургіі // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта: Літаратуразнаўства. Мовазнаўства. Педагогіка. Гісторыя. – 2001. – № 5.

Summary

The article considers the most typical peculiarities of homonymosis nouns and corresponding surnames in the works by J. Kolas, gives explanations of appearance of connotations in them.

Поступила в редакцию 18.10.02.

УДК 808.26-05.3

В.А. Ляшчынская

СЕМАНТЫЧНЫЯ ЗРУХІ СЛОЎ У ПАЭЗІІ ЯНКІ КУПАЛЫ

Паэтычная мова, паводле выказвання Р.В. Вінакура, не існуе “без моцных каранёў у мове рэальнай рэчаіснасці” [1, с. 51], але яна адрозніваецца ад практычнай як сутнасцю, так і мастацкай, эстэтычнай, ці паэтычнай, функцыяй. Зыходзячы з гэтага, паэтычная спадчына Янкі Купалы можа і павінна разглядацца як сістэмна арганізаваная структура, а аб’ектам даследавання можа быць толькі тэкст, паколькі ўнутрытэкставыя сувязі выяўляюць вобразна-эстэтычную значнасць усіх элементаў. У межах пэўнага адрэзка мастацкага тэксту ці ў кантэксце ўсяго тэксту, а далей у перспектыве ўсёй творчасці мастака толькі і выяўляюцца канкрэтныя эстэтычныя функцыі падобных элементаў.

Сярод розных і шматлікіх вобразна-выяўленчых моўных сродкаў ў паэзіі Янкі Купалы цэнтральнае месца займае метафара, адносна азначэння якой да гэтага часу вядуцца дыскусіі, выказваюцца розныя думкі. Як рабочая дэфініцыя найбольш поўным азначэннем метафары, якое выяўляе яе семантычную прыроду, з’яўляецца азначэнне, дадзенае Н.Д. Аруцонавай: “Метафара – троп ці фігура маўлення, якая заключаецца ва ўжыванні слова, што абазначае некаторы клас прадметаў, з’яў, дзеянняў ці прыкмет для характарызацыі ці намінацыі другога аб’екта, падобнага з дадзеным у якіх-небудзь адносінах. Метафара мяркуе выкарыстанне слова не па яго прамым прызначэнні, у выніку чаго адбываецца пераўтварэнне яго сэнсавай структуры. Узаемадзеянне метафары з двума рознымі тыпамі аб’ектаў (дэнататаў) стварае семантычную дваістасць, двухпланавасць” [2, с. 140].

Сэнсавая шматпланавасць слоў – спецыфічная ўласцівасць мастацкага маўлення, якая адрознівае яго ад іншых відаў маўлення і заключаецца ў тым, што яно гаворыць значна больш, чым гавораць у сваіх прамых ці традыцыйна пераносных значэннях заключаныя ў ім словы, што яно дапускае і выклікае не адно, а некалькі розных асэнсаванняў, магчымасць якіх вызначаецца не суб’ектыўным жаданнем чытача, а закладзена самім аўтарам. Менавіта ў паэтычнай мове дэманструецца “другасная матываванасць прамога значэння моўнага знака”.

Як вядома, у сістэме паэтычнай мовы метафара складае аснову мастацкіх пераўтварэнняў на ўзроўні слоў, яна “прысутнічае ва ўсякім паэтычным тропе” [3, с.156]. Выкарыстанне метафар у паэтычным тэксце тлумачыцца спробамі мастака слова стварыць і выразіць уласны свет, напоўніць яго новым зместам, мяняючы набор паняццёвых прыкмет, на першы погляд выпадковых. Метафара – самы выразны сродак адлюстравання індывідуальнага вобразна-паэтычнага малюнка свету. Метафара і паэзія непаўторныя, у пацвярджэнне чаго Н.Д. Аруцонава называе 10

прыкмет метафары, якія яднаюць яе з паэтычным дыскурсам, што тлумачыць арганічнасць выкарыстання яе менавіта ў паэзіі. Да іх адносяцца: 1) зліццё ў метафары вобраза і сэнсу, 2) кантраст з трывіяльнай таксаноміяй аб'ектаў, 3) катэгарыянальны зрух, 4) актуалізацыя “выпадковых” сувязей, 5) адсутнасць звязнення да літаральнай перыфразы, 6) сінтэтычнасць, дыфузнасць значэння, 7) магчымасць розных інтэрпрэтацый, 8) адсутнасць ці неабавязковасць матывацыі, 9) апеляцыя да ўяўлення, фантазіі, а не ведаў, 10) выбар самага кароткага шляху да сутнасці аб'екта [4, с. 6].

У фарміраванні метафары выключную ролю адыгрывае кантэкст. Дастаткова змяніць семантычнае акружанне, як змяняецца семантыка слова. Пры гэтым асноўным для стварэння метафары з'яўляецца замысел, мэта, якую ставіць паэт, каб адлюстравалі свае думкі, погляды, пачуцці. Метафару ў паэзіі Янкі Купалы разглядаем як з'яву сінтаксічнай семантыкі, калі адбываецца працэс фарміравання на матэрыяле моўнай метафары метафарычнага значэння ў межах кантэксту, калі назіраецца ўплыў семантычнай спалучальнасці слоў на працэс метафарызацыі. Так, у паэтычных творах мастака назіраем узбагачэнне семантыкі слова ці актывізацыю закладзеных у ім сем з дапамогай слоў, сэнс якіх непасрэдна ўдзельнічае ў стварэнні семантычнага зруху, а самі яны ствараюць яе семантычны кантэкст. Напрыклад, у звычайнай, практычнай мове спалучэнні тыпу *каханне... сеяў* (V, 104) [5], *жаць ... пракляце* (V, 104), *вецер п'яе* (I, 134), *тывога загляне ў хату* (IV, 141), *усміхаецца Вілля* (IV, 368), *бор рагатаў* (III, 62), *зоркі будуць бедаваць* (II, 275), *бор адказаў* (II, 300), *неба жаліцца* (II, 317), *плача там бярозка* (II, 345), *заскакаў мароз* (III, 8), *зямля заначуе* (II, 10), *тушча і ночка яе* [песню] *гадавалі, няньчылі* (III, 40) і многія іншыя разглядаюцца як адхіленні ад літаратурнай нормы спалучальнасці слоў, паколькі ў адных з іх дзеяслоўны прэдыкат (*п'яе, загляне, мітусіцца, усміхаецца, рагатаў, будуць бедаваць, адказаў, жаліцца, плача, заскакаў, заначуе, гадалі, няньчылі*) патрабуе антрапанімічнага суб'екта і не можа спалучацца з неадушаўлёнымі назоўнікамі (*вецер, трывога, Вілля, зоркі, бор, неба, бярозка, тушча і ночка*), а ў другіх імёны, хаця і неадушаўлёныя (*каханне, пракляце*), не спалучаюцца з дзеясловамі *сеяць, жаць*. Але ў паэтычных дыскурсах Купалы гэтыя “парушэнні” вядуць да з'яўлення новага, другаснага, метафарычнага значэння дзеяслова, ствараюць і рэалізуюць працэс метафарызацыі, а метафара становіцца своеасаблівым экспрэсіўным цэнтрам.

Аналіз метафар дазваляе адзначыць, што паэт карыстаецца метафарамі, якія ўваходзяць сваімі зыходнымі значэннямі ў розныя семантычныя комплексы:

1) «**чалавека**», адкуль у паэзіі Янкі Купалы надзвычай шматлікае адухаўленне, ці персаніфікацыя, асабліва прыроды: “*неба міргае*”, “*смяецца зямля*” (“Сёмуха”), “*ноч смяецца, сонца плача*” (“Хохлік”), “*смяяўся тушчар*” (“З табою”), “*лес кусаецца*”, “*стогнуць хвойкі і асіны*” (“У купальскую ноч”), “*восень запела*”, “*вецер заводзіць ... вые, рагоча*”, “*неба адзелася*” (“Восень”), “*зямля заначуе*” (“Ваўкалак”), “*хмары ... плачуць*” (“Груша”), “*бядуе вольха*” (“Коціцца крыніца”), “*моліцца восень*” (“Восень”), “*бжыць ... гасцінец*” (“Па Даўгінаўскім гасцінцы”), “*гутарыць з коласам колас*” (“Улетку”) і інш., і не толькі: “*прыпол і падол ... смяюцца*” (“Аб дзяўчыне”), “*усміхалася магіла*” (“Мая доля”), “*скрыпка драмала*” (“Забытая скрыпка”), “*стагнаў плот*” (“Даўгажданая”), “*пляцецца жыццё*” (“Прафесару п. Б.Эпімах-Шыпілу”), “*доля прыбжыць*” (“На могільках”), “*мур глядзеў*” (“Замкавая гара”), “*мор сабіраў сваё жніва*” (“Запела вясна сваю песню”), “*агністыя зоры ... / Яе цалавалі*” (“Лясная царэўна”), “*сонца жыць байца*” (“Як тут весела спяваці?”), “*драмала тушча*” (“Магіла льва”), “*не хваліцца поле*” (“З асенніх напеваў”) і інш.;

2) “**вады**”: “*песня льецца*” (“Песня”), “*льецца надзея*” (“Песня-байка”), “*льюцца ... словы*” (“Забытая скрыпка”), “*казкі-байкі ліюцца*” (“Песня званара”), “*ліюць жалі*” (“Кругаварот”), “*выліць думку*” (“Лірнік вясковы”), “*зоры веру ўлілі*”

(“Маладая Беларусь”), *“сонца ... праменне вечна лье”* (“Светлай памяці Уладзіслава Эпімах-Шыпілы”), *“Усё выллю пяром”* (“З маіх песень”), *“ліце праменні”, “ліце ... чары”* (“Жальцесья, грайкія струны ...”), *“лінь жыціцё ў бор-яр”* (“Гусляр”), *“усплываюць ... ветры”* (“Калі пачнуць...”), *“аблілося неба”* (“Шляхам гадоў”), *“аблілося поле”* (“Беларусі ардэнаноснай”), *“раніца ... сплывае”* (“Вясенняя раніца”), *“сплывае радасць”* (“Думкі перад вясной”), *“бурліць ... розум”* (“Міжнародны гімн”), *“жыціцё забурліла”* (“Грузія”), *“плыў вецер”* (“Яна і я”), *“маладзік ... пльў”* (“Хмарка і маладзік”), *“радасць пльыла”* (“Шчаслівасць”), *“пльыла слепата”* (“Здаецца ж, было гэта ўчора...”), *“нядоля пльыве”* (“Па жыццёвай пуцявіне”), *“пльывуць ... абозы”* (“Працай дружнай, калектыўнай”), *“пацяклі, паплылі за гадамі гады”* (“Курган”), *“паплыло ... слова”* (“Беларуському дзяржаўнаму выдавецтву”), *“сплываюць ... косы”* (“Бандароўна”), *“сваю нуду пералівала”* (“З успамінаў пра дзяцінства”), *“мучэнне пі да дна”* (“Зіма”), *“Усю крыўду, катаванне... / Выліваў ён на паперы”, “выліваў бы / Думкі на паперы”* (“Тарасова доля”), *“дні пльывуць”* (“Бледныя буднія дні”), *“ў траве пльвём, / Купаюцца ў кветках ногі да калень”, “святлом свет цэлы загла [вясна] гарачым”* (“Яна і я”), *“топіць касу / Ў траве”* (“На сенажаці”), *“топуць думы”* (“З вячэрніх дум”), *“Памяць ... не затопіцца”* (“Вісельнік”), *“чараду затопе дзён”* (“Прафесару Б. Эпімах-Шыпілу з новым 1910 годам”) і інш.;

3) **“кветкі, травы”**: *“зацвілі пераказы”* (“Курган”), *“шчасце ... зацвіце”, “дзянькі ... зацвілі”* (“Там”), *“зацвіце яна [Бацькаўшчына]”* (“Нашай ціве”), *“зацвіла, расцвіла [маладая Беларусь]”* (“Маладая Беларусь”), *“зацвіце расіца”* (“Поле”), *“зацвітуць ... думкі”* (“Магіла льва”), *“зацвілі [мінуты]”* (“Мінуты шчасця”), *“рок ... цвіце”* (“Прыстаў я жыць...”), *“цвіце ... дым”* (“З дня ў дзень”), *“загасіла прасвятленне і цвіце”* (“Здаецца ж, было гэта ўчора”), *“красуе памяць”* (“На паграніччы”), *“надзеі цвісці дальш паможа”* (“Сяброўцам па долі”), *“А другі [саўгас] ... / Зацвіў на балотах”* (“Над ракой Арэсай”), *“Плесня, сухоты цвілі”* (“А я думаў”), *“боль ... цвіце”* (***), *“цень ... цвіце”* (“Як я полем іду...”), *“Аквееціца доляю лепшай зямля”* (“Памяці М.Шаўчэнка”), *“квяцісты ... песні”* (“Памяці Мар’і Канапніцкай”), *“у слоў родных цвече”* (“Сяброўцам па долі”), *“смерці цвет”* (“За гнодам год”), *“у цвітухай расе”* (“За касой”), *“рос прыходзіць адцвітанне”* (“Летняя раса”), *“завялі думкі”* (“Прыстаў я жыць...”), *“Звяў [Юрка], як бы націна”* (“За што?”) і інш.;

4) **“птушкі”**: *“думка ... ляціць”* (“Яна і я”), *“лятуць ... думкі”* (“Выйду, выйду...”), *“адлятала шчасце”* (“На вуліцы”), *“Сон злятае”* (“Курган”), *“зляціць паглед”* (“Сельская могілкі”), *“паляцелі песні”* (“Гуслі-самаграі”), *“паляцелі думкі”* (“Яна і я”), *“Паляцелі растаўшы і снег, і мароз”* (“Засвяціла цяпло”), *“ночка ... праляцела”* (“Вясенняя раніца”), *“Разняў вецер крылі свае, / Ляціць”* (“І вецер, і сокал, і я...”), *“крылле даў ... промень”* (“Блізкім і далёкім”), *“на крыллях нашу думку ... панёс”* (“Каб я князем быў”), *“Распусціце сваё крылле, / Як і ўсе народы”* (“Свяякам па гутарцы”), *“Зацямнілі хмары неба / Чорнымі крыламі”* (“Братка і сястрыца”), *“ноч крылле распусціць”* (“З вячэрніх дум”), *“ўзнімай [Беларусь] на арліных крылах / Душы, сэрцы і думы”* (“Маладая Беларусь”), *“вецер крылаты”* (“Бандароўна”), *“гоман а крылаты”* (“Святочныя вершы”), *“з думкаю крылатай”* (“Тарасова даля”), *“Душу акрылялі”* (“Мая навука”), *“сэрцы, думы акрыляем”* (“Памяці С.Палуяна”), *“Шчасце ці няшчасце / Ёе спакойнае гняздо”* (“Вёска”), *“Хаос гнёзды ўе”* (“Знямога”), *“гняздо ўе ўслужлівы навук”* (“Зарушчаны палац”), *“гняздо зівалі / Вызыск і распуста”* (“Дзе стаяў двор панскі”), *“Дзяўчынка, галубка, мой друг, / Саўём мы ціхое гняздо”* (“Дзяўчынка, галубка мая!”), *“стогн гняздзіціся спанатрыў”* (“Не спадзейся...”), *“Крыўда гняздзіцца”* (“А як нам зоркі загаснуць...”) і інш.;

5) **“агню”**: *“задымелі вочы”, “дзень засвеціць”* (“Бандароўна”), *“молдасць ... гасне”* (“Стужа збліжаецца”), *“закурылася чупрына”* (“Кацярына”), *“ён [Тамаш] згас”* (“Нікому”), *“гараць урочнікі, румянкі і званкі”* (“Яна і я”), *“вочкі ... мігаціць”* (“Усе

разам”), “*паляць нас леты*” (“З песень мужычых”), “*іскрынку прывету*” (“Сяброўцам па долі”), “*Заіскрыліся вочы*” (“Курган”), “*душа палала*” (“Прарок”), “*вясна ... загасне*” (“Ідзе вясна”), “*надзея тліць*” (“Вясна 1915-ая”), “*прытухлыя вочы*” (“У піліпаўку”) і інш.;

Заўважана яшчэ адна адметнасць – схільнасць паэта да “спалучэння неспалучальнага”, да стварэння метафар, што звязаны з тэмамі і працай сейбіта (у паэта адзначаюцца лексемы *сейбіт, сявец, сяўнік*) як своеасаблівае адлюстраванне бачання свету і выражэнне мудрасці жыцця прадстаўніка сялянства. У выніку адзначаема замену суб’екта дзеяння, напрыклад: “*ноч сее*” (“Вячэрняя малітва”), “*рассявае ночка*” (“Летняя раса”), “*малюся агню я, што сее пажары*” (“Мая малітва”), “*цень ... тчэ свае валокны*” (“Плача восень”), “*тчэ кросны павук*” (“На нашым...”), “*жыццё шаўковыя тчэ кросны*” (“На тэму крытыкі і самакрытыкі”), “*яснасць ... будзе снаваць свае ніці*” (“А як нам зоркі загаснуць”) і інш., а таксама замену аб’екта, напрыклад: “*слёзы я селяў*” (“Мая доля”), “*сееш ты [дзяўчына] слёзы*” (***) Ул. Станкевічанцы), “*сее ... ні то сон, ні то яву*” (“Млечны шлях”), “*сеем тшаніну, і радасць, і кветкі*” (“А мы сабе сеем і сеем...”), “*сейце праўду*” (***), “*святла іскры ... засею*” (“Маладая Беларусь), “*снаваў ... думкі*” (“За чаркай”), “*пасмы радасці снаваці*” (“Не праспі”), “*песню ... снаваць*” (“Трайце, песні”), “*цeni снаваць*” (“Хмарка і маладзік”), “*слёзамі ўткалі радасць і шчасце*” (“Блізкім і далёкім”), але нярэдка выпадакі адначасовай замены і суб’екта, і аб’екта, напрыклад: “*на сваіх кроснах выткала [вясна] чароўны ўзор*” (“Яна і я”), “*цёмнатворы ... сеюць плесні ў песні*” (“Ў вечным боры...”), “*Лірнік сваёй чарадзейскаю лірай / Думкі-чары, як кветкі рассяў*” (“Лірнік вясковы”), “*неба слез не сее*” (“На вялікім свеце”), “*лес ... селяў няверу*” (“Лясная царэўна”), “*Віхар ... / Байкі сее*” (“Песня-байка”), “*ночна-сонная даль ... песню з небам снуе*” (“З вячэрніх дум”) і інш.

Не ўсе з прыведзеных метафар індывідуальна-аўтарскія, большасць з іх агульнаўжывальныя, напрыклад: *тчэ кросны павук, песня льецца, вецер заводзіць, бяжыць гасцінец* і інш. Але не быў бы паэт наватарам, калі б, па-першае, у яго не было б індывідуальных метафар, напрыклад: *задымелі вочы, закурылася чупрына, цвіце дым, яснасць будзе снаваць ніці, пасмы радасці снаваць* і інш.; па-другое, калі б ён не знайшоў сродкі, прыёмы абнаўлення звычайных метафар у кантэксте твора.

Сапраўды, ступень дзейнасці метафар залежыць ад частаты іх ужывання. Часты паўтор адной і той жа метафары вядзе да яе “аўтаматызацыі”, зніжае яе вобразнасць, эстэтычнае ўздзеянне. Напрыклад, слоўныя комплексы тыпу *бяжыць рэчка; плывуць напавы, ноч ляжа, прыйдзе, сее; думка ўспывае; маладзік плыў; ночка ... праляцела; туман ... плыве* і іншыя не выклікаюць уяўлення аб зыходным вобразе, але ўжыванне іх не выклікае эмацыянальнага і эстэтычнага ўздзеяння. Яны звычайныя, вобразнасць іх сцёртая. І паэт па-рознаму вырашае праблему абнаўлення сцёртых метафар.

Так, Купала ўжывае пэўныя параўнальныя звароты пры метафары, а ў выніку двухзначнасць дзеяслова, павышаецца эстэтычнае ўздзеянне. Напрыклад, у вершы “Дзве сястры” чытаем: *А дзявочу красу, / Нібы тую расу, / Піў цагляны падвал цёмнай ночай* (IV, 113), дзе метафара *ніць красу*, дзякуючы ўключэнню параўнальнага зварота *нібы тую расу*, узнаўляе зыходнае ўяўленне, а накіраванне рэалізацыі метафары цесна звязвае *ніць* з жывой істотай.

Гэты прыём даволі часта адзначаецца ў розных творах паэта, напрыклад:

*Бы срэбрам выснутую ніць,
Унуку думкі дзед снуе* (IV, 313);

*На паграніччы ценем-зданню
Снуецца з кута ў кут трывога* (IV, 141);

*І крыніцай жывой над айчызнай сваей
Папыла, пацякла [Беларусь] несныная (III, 142);*

*Як крыніца, льеца, рвецца
З сэрца песня ў свет, за светы (IV, 9);*

*Адным слаўцом, як тым ланцэтам,
Зарэзала ўсяго мяне (IV, 132).*

Такім спалучэннем экспліцытнасці параўнання і імпліцытнасці метафары, матываванай, дапоўненай параўнаннем, ствараецца вобразнасць, экспрэсіўнасць, эстэтызм.

Асабліва часта Купала прыбягае да пашырэння межаў устойлівага прымянення слова. Звыклія спалучэнні дзеяслова, напрыклад, *маўчаць* (*чалавек маўчыць, вёска маўчыць, аўдыторыя маўчыць, натоўп маўчыць*), дзе ледзь-ледзь у асобных выяўляецца дадатковая сема, скрытая ўнутраная форма, уступаючы ў новыя спалучэнні, вядуць да ажыўлення метафары: *І зараснік хвойны маўчыць* (II, 176), *І голад такжа не маўчыць* (II, 180), *Пракляце – і тое маўчыць* (III, 120), *Нуда маўчыць ціхом* (V, 144), ... *і неба / Тваё маўчыць* (III, 131) і інш. Да таго ж у апошнім прыкладзе да метафары *неба маўчыць* далучаецца параўнанне: .. *і неба / Тваё маўчыць, як падземля мур*, дзякуючы чаму ўзмацняецца вобразнасць успрымання.

Прыём пашырэння межаў спалучальнасці ўласцівы не толькі дзеясловам у паэтычных дыскурсах Купалы, але і дзеяслоўным фразеалагізмам. Напрыклад, дзеяслоўны фразеалагізм *абуваць у лаці* 'абманваць, хітраваць' (СМЯК I 29) звычайна спалучаецца з адушаўлёным назоўнікам-аб'ектам дзеяння, гл. у І.Я. Лепешава: *абуваць (абуць) у лаці каго. Разм. Неадабр. Ужываецца пры дзейн. са знач. асобы* (ФСБМ I 44). Такое звычайнае спалучэнне фразеалагізма з назоўнікам *славянiна-беларуса* зафіксавана ў Купалы:

*І не стане больш пакуса
Першых-летшых з боку браць,
Славянiна-беларуса
Вечна ў лаці абуваць (III, 15).*

Але ў паэта адзначаем яшчэ і спалучэнне гэтага ж фразеалагізма з неадушаўлёным назоўнікам-аб'ектам *жыццё*:

*Жыццё ў лаці абувае
Сваяк, чужынец-прайдзісвет (II, 76).*

Тое ж назіраем і ў выкарыстанні фразеалагізма *біць паклоны* 'нізка кланяцца' (СМЯК I, 136), гл. ў І.Я. Лепешава: *біць паклоны каму. Устар. разм. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы* (ФСБМ I 94), параўн.:

Але не стану біць паклонаў (2, 54);

*Князь у хораме жыў, слаўны свету ўсяму,
Недаступны і грозны, як хорам;
Хто хацеў, не хацеў – біў паклоны яму (V, 72)*

i

Б'е поклон каласок (II, 114);

*Не для нас ніва, намi ўспаханая,
Заірделася ўсходам пасаваў,
І ўся ветрам, як дым, калыханая
Б'е паклоны направа, налева (III, 152);*

Бяда багацтву б'е паклоны (II, 76);

Кветкі б'юць паклоны (IV, 332);

Рабству паклоны біў дзед (III, 84);

*Сні, мой гаротнік, годзе ліць слёзы,
Біці нягодам паклоны* (III, 151),

дзе спалучальнасць дзеяслоўнага фразеалагізма *біць паклоны* пашырана за кошт неадусаўлёных назоўнікаў-суб'ектаў дзеяння (*каласок, ніва, бяда, кветкі*) ці аб'ектаў (*багацтву, рабству, нягодам*), але ў выніку думка выражана вобразна, эмацыянальна і індывідуальна непаўторна.

У выніку ўтварэнне метафары адбываецца з дапамогай “указальнага слова ці слоў”, якіх дастаткова для ўсведамлення, разумення, успрымання метафарычнага значэння слова ў кантэксце паэтычнага дыскурса. Менавіта дапаможныя словы, ці метафарычны кантэкст, спрыяюць узнікненню і выяўляюць семантычныя зрухі пэўных лексем. Як можна заўважыць, толькі ў прыведзеных прыкладах метафар Купалы можна выдзеліць паводле будовы два тыпы метафарычнага кантэксту: 1) толькі адно слова, напрыклад: *мучэнне (ніць), жаль (ліюць), слепата (плыла)*, якое разам з метафарызаваным цэнтрам-лексемай складаюць метафару-бінарму [7, с.234]. Такое слова выяўляе мастацкі зрух лексем, як у нашым выпадку *ніць, ліць, плысці*; 2) некалькі слоў, напрыклад: *жыццё шаўковыя тчэ кросны, пасмы радасці снавалі, слёзамі ўткалі радасць і шчасце*, з якіх выдзяляем слова, што выяўляе мастацкі зрух – *жыццё, пасмы, радасць і шчасце* для лексем-цэнтра *тчэ, снавалі, ўткалі*, і словы, якія фарміруюць, удакладняюць сам характар метафарычнага зруху (*шаўковыя кросны, радасці, слёзамі*).

Янка Купала аднолькава па-майстэрску скарыстоўвае абодва тыпы метафарычнага кантэксту. І ўсё ж метафары з пашыраным метафарычным кантэкстам складаюць адметнасць паэта. У такога тыпу незвычайных у паэзіі Янкі Купалы спалучэннях слоў – спецыфічны сплаў рэчаіснасці, матэрыяльнасці часу паэта, з аднаго боку, і адцягненасці – з другога. Гэта і стварае глыбіню сэнсавага ўспрымання твораў і ў той жа час ускладненасць, якая ўяўляе часам цяжкасць лагічнай расшыфроўкі. Метафары перадаюць у межах кантэксту індывідуальна-аўтарскае вобразнае ўяўленне і выяўляюць спосабы арганізацыі адзінак мовы як элементаў, якія нясуць пэўнае лагічнае і эмацыянальна-эстэтычнае ўздзеянне ў мастацкім творы, у пэўным тэксце.

Скарачэнні

СМЯК – Слоўнік мовы Янкі Купалы: У васьмі тамах. – Мн.: Беларуская навука. Т.1 – 1997, т. 2 – 1999, т. 3 – 2001.

ФСБМ – Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У двух тамах. – Мн.: Беларуская Энцыклапедыя, 1993.

Літаратура

1. Винокур Г.О. Об изучении языка литературного произведения // Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М.: Высшая школа, 1991. – С. 32-63.
2. Арутюнова Н.Д. Метафора // Русский язык. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 432с.

3. Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 375 с.
4. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5–32.
5. У дужках указваецца том і старонка ілюстрацыі па выданні: Янка Купала. Збор твораў: У сямі тамах. – Мн.: Навука і тэхніка, 1972 – 1976.
6. Базилая Н.А. Метафора в поэзии Сергея Есенина // Слово в русской советской поэзии. – М.: Наука, 1975. – С. 234 – 246.

Summary

In the article the process of forming semantic changes of a word within a poetic context is analyzed: the enrichment of word meanings or the activation of the senses incorporated; the semantic complexes typical for Yanka Kupala's poetry are revealed, and his solution of the dead metaphors renovation problem.

Поступила в редакцию 05.09.02.

УДК 808.26 – 087

З.У. Шведова

СЕМАНТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА АДАНТРАПАНІМІЧНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ У МОВЕ АКТАЎ XVI – XVII стст.

Катэгорыя прыналежнасці з'яўляецца адной са старажытных катэгорый мовы. Нягледзячы на даволі даўнюю традыцыю вывучэння прыналежаў прыметнікаў (працы А.А. Шахматава, А.А. Патабні, Я.Ф. Карскага, Л.У. Шчэрбы, В.У. Вінаградава і інш.), шматлікія пытанні апісання іх у дыяхранічным і сінхранічным аспектах з'яўляюцца складанымі і не зусім вырашанымі. Падобна роднаму прысубстантыўнаму ад'ектыву з пасесіўным значэннем спачатку выражалі недыферэнцыраваныя сінтаксічныя адносіны да іншага імені і мелі кароткія склонавыя формы. На падставе гэтых асаблівасцей некаторыя даследчыкі (напрыклад, С.В. Фралова) называюць адзначаныя словаформы дапасаванымі генетывамі і лічаць, што ў ранні перыяд існавання славянскіх моў катэгорыя прыналежнасці яшчэ не выкрышталізавалася ў самастойную лексіка-граматычную катэгорыю [1]. Супрацьлеглага пункту гледжання прытрымліваецца большасць моваведаў, у прыватнасці – Я.Ф. Карскі, Б.Г. Касоўскі, М.Г. Булахаў і інш.

Важнымі таксама з'яўляюцца пытанні ўтварэння і ступені прадуктыўнасці прыналежаў прыметнікаў. Змены, якія перажывалі ў сваім генезісе сродкі выражэння прыналежнасці ў беларускай мове, у большасці выпадкаў былі агульнымі з рускай мовай з той толькі розніцай, што ступень прадуктыўнасці розных слова- і формаўтваральных элементаў прыналежаў прыметнікаў, пашыранасць іх ужывання была не заўсёды аднолькавай, як, між іншым, неаднолькавай з'яўляецца ступень ужывальнасці і саміх прыналежаў прыметнікаў, якія для рускай літаратурнай мовы – гэта “хілы” лексіка-граматычны разрад слоў [2, с.165], пазбаўленых перспектывы развіцця, структурна-граматычная катэгорыя, якая вымірае (А.А. Шахматаў, А.А.Земская і інш.), а для беларускай літаратурнай мовы, паводле даследавання А.І.Наркевіча, – жывы і прадуктыўны тып [3, с.90].

Уступаючы ў сінтаксічныя адносіны з іншымі словамі ў сказе, прыналежаў прыметнікі ўтвараюць з апошнімі асобны іменна-ад'ектыўны тып сінтаксічных

канструкцый, якія вызначаюцца выключнай семантычнай ёмістасцю. Прыналежаўныя прыметнікі ў спалучэнні з азначальнымі словамі могуць выражаць самыя разнастайныя адценні атрыбутыўна-прыналежаўных значэнняў, якія ўвогуле падпарадкаваны адзінай і агульнай для іх функцыі – дыферэнцыраванага ўказання на ўладара ў шырокім сэнсе. Менавіта семантычнай характарыстыцы прыналежаўных прыметнікаў у спалучэнні з назоўнікамі і прысвечаны прапанаваны артыкул.

Крыніцай багатага фактычнага матэрыялу ўжывання прыналежаўных прыметнікаў у старабеларускай мове з'явіліся “Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссією” [4]. Нягледзячы на вялікую колькасць трафарэтных, стандартных выразаў і канцылярскую тэрміналогію, мова актаў яскрава адлюстроўвае жывую моўную стыхію свайго часу. Прыналежаўныя прыметнікі сустракаюцца пераважна ў тых актах, якія звязаны з судовымі разглядамі розных спраў, скаргамі, даручэннямі, распараджэннямі, купляй, продажам, падзелам маёмасці паміж спадчыннікамі і інш. Даследаванне абмежавана прыметнікамі толькі аданамастычнага ўтварэння, г. зн. утворанымі ад імёнаў і прозвішчаў. У сваю чаргу прадуктыўнасць іх ужывання (у гэты час ужо ў кароткай і поўнай формах) паказвае на сфарміраванасць прыналежаўных прыметнікаў.

Неабходнасць апісання семантыкі слова ў тэрмінах семантычнай ці сэнсавай структуры была падкрэслена ў працах В.У. Вінаградава [5, с.165]. Паняцце сэнсавай структуры тут было ўведзена для таго, каб адлюстравалі сістэму значэнняў аднаго слова як цэласнае аб'яднанне яго асобных лексіка-семантычных варыянтаў.

Прыметнікі ў старабеларускай мове, як і ў сучаснай, выконваюць у сказе атрыбутыўную і прэдыкатыўную функцыі. У атрыбутыўнай функцыі яны могуць выступаць або як апісальны, або як выдзяляльны кампанент пры назоўніку. Выдзяляльную функцыю выконваюць уласна-прыналежаўныя, утвораныя з дапамогай суфіксаў -ов-, -ев-, -ин-, і прыналежаўна-адносныя, утвораныя з дапамогай суфікса -ск-, ад'ектывы ад антрапонімаў, выдзяляючы прадмет з раду сабе падобных. Агульнае катэгарыяльнае значэнне ўласна-прыналежаўных і прыналежаўна-адносных ад'ектываў – ‘прыналежаўны таму, хто названы ўтваральным словам’ – з'яўляецца даволі шырокім і недыферэнцыраваным, што ў сваю чаргу канкрэтызуецца ў словазлучэннях з назоўнікам. Семантыка назоўніка ўплывае на семантыку прыметніка.

Класічным азначэннем вытворнага слова можна лічыць азначэнне, дадзенае Р.В. Вінакурам, які ўпершыню падкрэсліў ролю зыходнага, ці матывавальнага, слова ў фарміраванні семантыкі слова матываванага, ці вытворнага [6, с.421]. Адметнай прыкметай вытворнага слова з'яўляецца менавіта яго звязанасць з іншым словам (словамі) і яго семантычная абумоўленасць гэтым ці другім словам (словамі). Што датычыць вытворных уласна-прыналежаўных і прыналежаўна-адносных прыметнікаў, то, акрамя значэння антрапоніма, ад якога яны ўтвараліся, на іх уплывае і значэнне назоўніка, з якім у тэксце звязаны прыметнік.

Матэрыялы актаў сведчаць, што ў старабеларускай мове ўласнапрыналежаўныя і прыналежаўна-адносныя прыметнікі ў прысубстантыўнай пазіцыі маглі выражаць розныя сэнсава-граматычныя адносіны, у прыватнасці:

1) сацыяльна-прававую прыналежаўнасць: *люди его милости пана Зубковы* (Филонъ Зубокъ, 1603, XVIII, 191), *люди пана Сопотьковы* (Сопотько, 1539, XVII, 98), *подданных пана Немчиновичовыхъ* (Ярошь Немчиновичъ, 1594, XVIII, 127), *подданому пана Сасиновому* (Сасинъ, 1598, XVIII, 162), *подданные его милости пана Шеметовы* (Мальхеръ Шеметь, 1608, XVIII, 220), *подданные пана Завишины* (Андрей Завиша, 1592, XVIII, 109), *подданныхъ пана Заливачиныхъ* (Андрей Заливака, 1597, XVIII, 151), *подданный пана Павловъ* (Павель, 1582, XVIII, 50), *подданный пана Шостаковъ* (Миколай Шостакъ, 1575, XVIII, 19), *подданого пана Балтроевичового* (Ярошь Балтроевичъ, 1582, XVIII, 37), *подданные пана*

Володимеровы (Володимерь Заболоцкий, 1575, XVIII, 17), *подданные пана Аврамовы* (1560, XVIII, 3), *подданных пана Скипоровыхъ* (Скипорь, 1556, XXI, 123), *подданными пана Ленартовыми* (Ленартъ Клочко, 1556, XXI, 138), *подданомъ пана Дрожчиномъ* (Климентъ Дрожча, 1556, XXI, 145), *подданный пана Миколаевъ* (Миколай Янович, 1556, XXI, 129), *подданнымъ пана Борейшовомъ* (Ивань Борейша, 1557, XXI, 231), *подданных пана Богуша Тарусиныхъ* (Богушъ Таруса, 1557, XXI, 245), *подданных пана Курошовыхъ* (Янь Курошъ, 1590, XXXI, 55), *подданные пана Верещачины* (Ян Верещака, 1625, VI, 114), *челядь пана Юндилову* (Миколай Юндила, 1556, XXII, 24), *слуга Стецковъ* (Стецко Михайлович, 1555, XXII, 54), *слуга Андреевъ* (1560, XVIII, 5), *слуга Филоновъ* (Филонъ Петрович, 1593, XVIII, 111), *слугу пана Хърцоновичового* (Адамъ Хърцонович, 1635, XX, 314), *слугу его Ицхакового* (Ицхакъ Михалевиць, 1605, XXVIII, 62), *наймитъ Михновъ* (Михно Юргелевиць, 1539, XVII, 97), *детину пана Ярославового* (1563, XVIII, 15), *татаръ пана Зубковыхъ* (Филонъ Зубокъ, 1603, XVIII, 191), *служебника Ахметева* (Ахметъ, 1555, XXI, 29), *тые служебники пана Сопежинъ* (Сопега, 1556, XXI, 170), *отъ врадника пана Шостакова* (Миколай Шостаак, 1575, XVIII, 18), *врадника пана Служчина* (Служка, 1597, XVIII, 144), *отъ врадника пана Турового* (Павель Турь, 1556, XXI, 107), *врадникъ его милости пана Киениновъ* (Дмитръ Киенинь, 1614, XVIII, 234), *урадникъ его милости пана Станкевичовъ* (Геронимъ Станкевиць, 1621, XVIII, 253), *урадникъ его милости пана Цезаровъ* (1593, XVIII, 118), *урадникъ пана Скуминовъ* (Дмитръ Скуминь, 1599, XVIII, 165), *наместникъ пана Павла Туровъ* (Павель Турь, 1556, XXI, 139), *понаместникъ пана Гневошовъ* (Гневошъ Воронович, 1556, XXII, 19), *войта пана Шеметового* (Янь Шеметь, 1592, XVIII, 105), *тивунъ пана Сапезинъ* (Сапега, 1555, XXI, 94), *тивунъ пана Кириковъ* (Стефанъ Кирикъ, 1593, XVIII, 117), *тивунъ пана Шолушинъ* (Шолуха, 1582, XVIII, 36-37), *тивунъ пана Михайловъ* (1556, XXI, 120), *тивунъ его милости пана Григорьевъ* (Григорей, 1558, XXI, 276), *тивунъ пана Угликовъ* (Богданъ Углик, 1557, XXI, 249), *арендаръ его милости пана Норовниковъ* (Давидъ Норовник, 1645, XVIII, 343), *умоцованный пана Сирутиовъ* (Сирут, 1612, I, 247) і інш.;

2) юридичную прыналежнасць, ці прыналежнасць, абумоўленую рознымі відамі прыватнай уласнасці. У залежнасці ад лексіка-семантычнай характарыстыкі назоўніка гэтыя спалучэнні ўласна-прыналежных і прыналежна-адносных прыметнікаў з назоўнікамі можна раздзяліць на дзве падгрупы:

а) юридичнай прыналежнасці паводле збудавання: *на имени Матеевомъ* (1556, XXII, 27), *з ымениъ Ворошилова* (Ворошило, 1555, XXI, 6), *имене Миколаевское* (1591, XXX, 108), *не далеко местечка пана Клочкова* (Ленартъ Клочко, 1556, XXI, 138), *села ... пана Мартинова Тишкевичова* (1596, XVIII, 137), *того дворца Василевского* (Василей Сопотько, 1556, XXI, 176), *дворецъ Богуфаловский* (Богуфаль, 1556, XXI, 152), *дворца моего Доротиного* (Дорота, 1558, XXI, 356), *дворецъ Пацовский* (Миколай Паць, 1566, XXII, 221), *дворъ и пляцъ мой Горностаевский* (Остафей Горностай, 1577, XX, 31), *до двора пана Турова* (Павель Турь, 1556, XXI, 123), *у дворе Звездином* (Ивань Звезда, 1565, XXII, 168), *в дому Щербинчиномъ* (Богданъ Щербинка, 1555, XXII, 68), *домъ Солтановский* (Солтанъ, 1591, XX, 62), *в домъ его пана Кельборовъ* (Янь Кельборъ, 1611, XX, 225), *домъ того Ивановъ* (1562, XVIII, 10), *в дому Онъдросиковомъ* (1589, XVIII, 76), *в дому его пана Карловичевомъ* (Станиславъ Карлович, 1606, XVIII, 202), *в дому пана Богушове* (Богушъ, 1555, XXI, 85), *противъ гумна Ленцова* (Ленець Ивановиць, 1570, XXII, 352), *до тое коморы Максимовой Юшковичевой* (1578, XXXIX, 98), *до колодезя Лаврыного* (Лаврынъ, 1555, XXII, 16), *лазни Дятеловы* (1614, I, 47), *подле млина пана Викторынова* (1562, XXII, 133) і інш.;

б) юридичнай прыналежнасці паводле зямельных угоддзяў: тую землю Халімовскую (1558, XXI, 336), *отъ земель пана Шеметовыхъ* (1568, XXIV, 301), за огородом Петровымъ (1555, XXII, 32), *тотъ огород Жукови* (Жукъ Ходаневичъ, 1539, XVII, 89), на ниву его пана Грушину (Семен Груша, 1595, XX, 113), поля Куратовского (Степанъ Куратовичъ, 1558, XXI, 334), з другой стороны Юхнова поля (1562, XXII, 137), *кгрунту пана Быховцоваго* (Миколай Быховець, 1594, XXX, 146), *грунту пана Захариного* (Захаръ Семеновичъ, 1561, XXIV, 244), на сеножаць Пугачевскую (Аньдрей Пугачъ, 1592, XXXI, 116), *при волоце Хацутинской* (Хацута Ловчикевичъ, 1558, XXI, 316), *водле олесника Толочкова* (Миколай Толочко, 1558, XXI, 299), *подле заросли Валентыного* (Валентынь Мазайтя, 1554, XXIV, 175), на проробку Серковомъ (Денись Серко, 1555, XXII, 100) і інш.;

3) прыналежнасць, абумоўленую адносінамі кроўнай або сваяцкай роднасці: жона Панасова поведила (Панась, 1589, XVIII, 66), жона Викторова (1562, XXII, 132), жона пана Богушова поведила (Богушъ Кошка, 1555, XXI, 85), а Томьковымъ детемъ казалъ тую землю держати (Томько, 1529, XXIV, 77), брата его Михелевога рожного (Михель, 1623, XVIII, 267), Матусова брата (Матусъ, 1562, XXII, 137), *тотъ колодезь есть ещё предковъ Янугевыхъ* (Януга Бартошевич, 1557, XXII, 52), *поймавши шурина Шербинчина Овдея Шумейковича ... збыль и зраниль* (Богданъ Шербинка, 1558, XXII, 68), *мениль светковъ брата Янчикова Исая* (Янчикъ, 1539, XVII, 69), *возле сознанья того истого Якова Быка дядка Мискова* (Миско, 1539, XVII, 8), *тому сыну Каловичовому* (Крыштофъ Карловичъ, 1607, XVIII, 19), *Меневы сынове были первый Яцъ, другой Манъ, третий Иванъ...* (Минь, 1541, XVII, 260), у сына Мартинова Юхна *выкупиль* (Мартинъ Дедюля, 1566, XXII, 200), дочкамъ сына своего небожчика Мустафинымъ (1566, XXII, 226), *того Еска зятя Ворошилова знашли* (Ворошило Кгобятчъ, 1555, XXI, 6), *ойчимъ ... тыхъ детей Петраневыхъ* (Петранъ, 1555, XXII, 41), *жаловаль ... на Мартина, мужа Молкгоретина* (Молкгорета, 1555, XXII, 28), а татаринომъ Базаровымъ сыномъ (Базаръ, 1557, XXI, 242), *дочка Миколаева ... на имя Альжбета змерла* (Миколай Екубовичъ, 1555, XXII, 17), *меньший сын Тарусинъ* (Ганна Тарусина, 1558, XXI, 288) і інш.;

4) прыналежнасць індывідууму, абумоўленую выкарыстаннем назоўніка з канкрэтна-прадметным значеннем: *ведлугъ жалобы его милости пана Скирмонтowy* (Скирмонтъ, 1630, XVIII, 312), на жалобу Петрову (1555, XXI, 24), *листъ Кондратовъ* (1555, XXI, 59), *листъ его милости пана Остафеевъ* (Остафей, 1555, XXI, 70), *водле листу пана Миколаевога* (1598, XX, 130), *листъ продажны пана Богуфаловъ* (Богуфаль, 1556, XXI, 157), *за тымъ листомъ пана Кезгайловымъ* (Янь Кекгайловичъ, 1529, XXIV, 74), в реистре пана Мартиновомъ (1559, XXII, 104), *гаркабузь и стрелы Матфеевы Васькевича* (1566, XXII, 234), в лазни свечъ сорокъ Оврамовыхъ (Оврамъ, 1620, XVIII, 252), *сено побрано з болота Юрьево* (1556, XXI, 177), *быдло пана Юрьево* (1592, XVIII, 103), *того коня Матусова* (Матусъ, 1562, XVIII, 13), *платьемъ пана Ивановымъ* (1582, XVIII, 47), *грошей пана Бурчаковыхъ* (Филонъ Бурчакъ, 1646, XXVIII, 227) і інш.;

5) суб'ектныя адносіны, якія выяўляюцца звычайна ў спалучэнні з аддзяслёўнымі назоўнікамі, што абазначаюць адцягненае або канкрэтнае (фізічнае) дзеянне; прыметнік у такіх выпадках указвае на ўтваральніка дзеяння: *отъ обжалованья пана Кготардового* (Кготардъ, 1602, XVIII, 190), *при томъ оповеданью его милости пана Внучковомъ* (Станиславъ Внучекъ, 1593, XVIII, 114), *оповеданье пана Войтехово Чижово* (Войтехъ Чижъ, 1561, XXII, 128), *оповеданье Матфеево* (1566, XXII, 243), *а сознанье Маньчино* (1566, XXII, 243), *сознанье Викторова* (1563, XXII, 144), *тую отповедь пана Артемову* (1564, XXII, 167), *за четвертымъ пытаньемъ пана Ивановымъ* (1582, XVIII, 47), *за его Кгабриелевымъ припозваньемъ*

(Кгабриель, 1580, XVIII, 31), за прозьбою *Гриневою* (Гринь, 1562, XXII, 134), *нестанье Григорьево* (Григорей Скипорь, 1558, XXI, 289), *народженья Хрыстусового* (1579, XX, 37), за *ознайменьем Песаховымь* (Песахь, 1589, XXVIII, 28) і інш.

Названья групы паводле сэнсава-граматычных адносін назоўнікаў з адантрапанімічнымі прыметнікамі не ахопліваюць, верагодна, усе патэнцыяльна магчымыя ад'ектыўна-субстантыўныя словазлучэнні, аднак нават такая колькасць іх груп сведчыць аб разнастайных кантэкстуальных адносінах, якія назіраюцца ў прыведзеных словазлучэннях. Семантычны аб'ём прыналежных прыметнікаў не абмежаваны перадачай адносін уласна прыналежнасці, параўн., напрыклад: *в дому Онъдросиковомь* і *отъ обжалованья пана Кготардового*.

У выніку аналізу фактычнага матэрыялу варта адзначыць, што выдзеленыя групы ўласнапрыналежных і прыналежна-адносных прыметнікаў у спалучэнні з назоўнікамі складаюцца з рознай колькасці словазлучэнняў, што сведчыць аб рознай ступені іх ужывальнасці. Найбольшую колькасць – 34% ад агульнай – складаюць словазлучэнні першай групы. Гэта звязана з сацыяльна-прававой залежнасцю адных людзей ад другіх у перыяд феадальнага ладу. Прыблізна такая ж колькасць (30%) характарызуе словазлучэнні другой групы, якія ўказваюць на юрыдычную прыналежнасць, абумоўленую рознымі відамі прыватнай уласнасці. Астатнія групы прадстаўлены адносна нешматлікімі словазлучэннямі: паводле кроўнай або сваецкай роднасці – 18,5%, паводле прыналежнасці індывідууму – 9,7%, паводле суб'ектных адносін – 7,3%.

Трэба адзначыць, што ўласнапрыналежныя і прыналежна-адносныя прыметнікі маюць адно і тое ж значэнне індывідуалізаванай адзінкавай прыналежнасці, бо і тыя, і другія ўтвораны ад уласных імён і прозвішчаў. Варта заўважыць, што ўжыванне прыналежна-адносных прыметнікаў з суфіксам -ск- абмежавана групай адзінак, якія абазначаюць юрыдычную прыналежнасць, ці прыналежнасць, абумоўленую рознымі відамі прыватнай уласнасці. Сярод ўласнапрыналежных прыметнікаў з суфіксамі -овь-, -евь-, -инь- найбольш пашыраны прыметнікі з суфіксамі -овь-, -евь-, прыметнікі з суфіксам -инь- нешматлікія.

Літаратура

1. Фролова С.В. К вопросу о природе и генезисе притяжательных прилагательных русского языка // Уч. зап. Куйбышевского гос. пед. ин-та. – Вып. 32. – 1960; Фролова С.В. История образования притяжательно-относительных прилагательных с суффиксом -ов, -ев в русском языке // Уч. зап. Куйбышевского гос. пед. ин-та. – Вып. 38. – 1963.
2. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.
3. Наркевич А.І. Прыналежныя прыметнікі як важнейшы спосаб выражэння прыналежнасці ў беларускай мове // Праблемы беларускай філалогіі: Тэзісы дакл. рэсп. канф., прысвеч. 50-годдзю БССР і КПБ. – Мн.: Выд. БДУ імя У.І.Леніна, 1968. – С. 89–91.
4. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов, тт. 1 – 39. – Вильно, 1865 – 1915.
5. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – 312 с.
6. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1959.

Summary

In the article the semantic description of anthroponymical adjectives is made, on the basis of this the groups of these adjectives in by-substantive position are revealed and the frequency of use of each of them is defined.

Поступила в редакцію 05.09.02.

УДК 808.26-085.3

А.Р. Рыбакова

**ФУНКЦЫЯНАЛЬНА-СТЫЛІСТЫЧНЫ АСПЕКТ ПАРЦЭЛЯЦЫІ
Ў ПАЭТЫЧНЫМ КАНТЭКСЦЕ**

Мова пазэіі ўяўляе сабой складанае па генезісе ўтварэнне, вывучэнне якога прыцягвае ўвагу даследчыкаў з часоў антычнасці.

«Вершаваная форма належыць... да універсальных з’яў чалавечай культуры, – піша Р. Якабсан. – Пазэія – мастацтва вербальнае і, такім чынам, будзеца ў першую чаргу на асаблівым выкарыстанні мовы» [1].

І.І. Каўтунова слухна зазначае: « Пазэычнае маўленне стварае свае пазітыўныя моўныя каштоўнасці, ... якія ператвараюць маўленне ў мову мастацтва. У пазэычным маўленні ўзбагачаецца семантыка моўных сродкаў і з найбольшай паўнатай ажыццяўляюцца сэнсавыя патэнцыі мовы» [2].

Навуковыя даследаванні ў галіне лінгвапаэтыкі ахопліваюць шырокае кола пытанняў: заканамернасці і механізм праяўлення канструктыўных элементаў індывідуальна-аўтарскай стылявой сістэмы, сувязь паміж структурай маўленчай камунікацыі і функцыямі моўных сродкаў у пазэіі і г.д. Разам з тым, шмат пытанняў застаюцца спрэчнымі і нявырашанымі. Гэта звязана з тым, што ў «пазэычным маўленні асабліва яркая праяўляюцца дэведзены да абсурду (з пункту погляду «практычнага» маўлення) асаблівасці, уласцівыя ўсім відам маўлення. Гэта свайго роду лабараторыя для лінгвіста, якая адкрывае вялізныя магчымасці і ... прапануе багаты матэрыял для яго «засваення» ў лінгвістычным плане» [3].

Мова пазэіі ўяўляе сабой іерархічную сістэму ўзаемазвязаных і ўзаемаабумоўленых адзінак розных лінгвістычных узроўняў, якія аб’ядноўвае прагматычная звышзадача – служыць мэтам эстэтычнага ўздзеяння на чытача.

Сфера выяўленчых сродкаў пазэычнай мовы, якая з’яўляецца неад’емнай часткай лінгвастыстыкі, акумулюе неабмежаваныя магчымасці стылістычных фігур.

Стылістычная фігура ўяўляе сабой цэласнае вобразна-сэнсавае ўтварэнне, якое аформлена пэўным чынам структурна-сінтагматычна, марфалагічна і функцыянальна і выражае нейкую прапазіцыю, прагматыку, мадальную характарыстыку і дэманструе такім чынам галоўныя рысы выяўленчай камунікатыўнай адзінкі [4].

Выкарыстанне фігур у пазэычным кантэксце – гэта выбар адной з многіх магчымасцей выражэння сэнсу, але не адзінкі значэння, а камбінацыі значэнняў, гэта значыць рэалізацыя сінтагматычных патэнцыяў моўнай сістэмы [5].

Фігуры, арыентаваныя перш за ўсё на трансфармацыю структуры: структуры слова (група мікрафігур) або структуры сказа (група макрафігур) як сродак рэалізацыі рытарычнай функцыі [6].

Стылістычныя фігуры з’яўляюцца адным з самых значных сродкаў стварэння экспрэсіўнасці пазэычнага твора.

Звернемся да асэнсавання і трактоўкі паняцця экспрэсіўнасці лінгвістамі. Есць нямаля азначэнняў гэтай з’явы. На думку Е.М. Галкінай-Федарук, «экспрэсіўнасць – гэта тыя сродкі маўлення, што робяць яго выразным, вобразным, уздзеінічаюць і ўражваюць». [7] В.М. Тэлія пад экспрэсіўнасцю маўлення разумее «нейтральнасць, дэаўтаматызацыю, якія надаюць маўленню незвычайнасць, а тым самым і выразнасць, звязаную з тым, што сігнал, які перадаецца моўным выразам (выказваннем або цэлым тэкстам), узмоцнены і тым самым выдзелены з агульнага патоку або за кошт незвычайнага стылістычнага выкарыстання моўных сродкаў, або шляхам інтэнсіфікацыі колькаснага або якаснага аспектаў абазначаемага, або ў выніку ўспрымання асацыятыўна-вобразнага ўяўлення» [8]. Акрамя таго, гэта «ўзмацненне якасці або колькасці сігналу ў залежнасці ад нейкага аргумента, г. зн. той дадатковай інфармацыі, якая прыводзіць да гэтага ўзмацнення і выклікае павышаную рэакцыю на сігнал» [9]. Блізкі выказанаму пункт погляду на праблему знаходзім у В.К. Харчанкі: «Сутнасць моўнай экспрэсіі – у пераадоленні разнастайных шаблонаў, стандартаў. Экспрэсіўнае ў мове выступае як нерэгулярнае, негтыповае і таму незвычайнае, свежае, выразнае» [10].

Як вядома, экспрэсіўнасць як агульная катэгорыя закранае ўсе сферы мовы, і арсенал яе выразных сродкаў неабмежаваны. Тым больш, што менавіта экспрэсіўнасць з’яўляецца інтэгральным вынікам дзеяння шэрагу фактараў эмацыйнасці, вобразнасці, інтэнсіўнасці, стылістычнай маркіраванасці, структурнага і кампазіцыйнага плану. Як маўленчы феномен, які найлепшым чынам рэалізуе мэты і задачы зносін і дасягае эфектыўнасці гэтых зносін, экспрэсіўнасць адметная ў той ці іншай маўленчай разнавіднасці, таму што апошняя абумоўлена спецыфічным комплексам экстралінгвістычных фактараў.

Заканамернасці функцыянавання экспрэсіваў выразна прасочваюцца ў мове мастацкай літаратуры, і перш за ўсё, у паэтычным слове, бо паэзія – гэта «мысленне ў вобразах», феномен яе ў мажлівасці бясплотнай ідэі надаць жывы, пачуццёвы і прыгожы вобраз» [11].

У фігурацыйнай практыцы мастакоў беларускага паэтычнага слова належнае месца займае **парцэляцыя** (фр. *parcelle* ад лац. *particula* – частка) – стылістычная макрафігура, якая вызначаецца неабмежаванымі магчымасцямі экспрэсівізацыі вершаванага радка.

З’ява парцэляцыі – “такі спосаб моўнага члянэння адзінай сінтаксічнай структуры, г. зн. сказа, пры якім яна ўвасабляецца не ў адной, а ў некалькіх інтанацыйна-сэнсавых моўных адзінках, г. зн. фразях” [12].

Высокая частотнасць парцэляцыі як стылістычнай макрафігуры ў паэтычнай мове вытлумачаецца прагматычнай функцыяй парцэляваных канструкцый. Пры гэтым дасягаецца насычанасць, павышаная інфарматыўнасць, акрэсленая выразнасць паэтычнага тэксту.

Адгерэнтная экспрэсія парцэлята матывуецца стылістычнай трансфармацыяй, у выніку якой базавая структура і парцэлят раздзяляюцца інтанацыйна і пунктуацыйна (на знешнім узроўні), а таксама сэнсава (на ўнутраным узроўні).

Расчлянэнне базавай структуры сказа і парцэлята суправаджаецца перарывістым рытмам і інтанацыйнай тлумачэння, якая рэалізуецца ў парцэляце.

Знаходзячыся ў постпазіцыі, пунктуацыйна парцэлят аддзяляецца ад асноўнай часткі выказвання часцей за ўсё кропкай: *Без цябе, не з табой – не патрэбен мне рай На душы. Ў небясі. На зямлі* [13]; *Грукочуць крокі пад акном. Мае* [14].

Выкарыстанне шматкроп’я, клічніка, нават кропкі з коскай садзейнічае не толькі інтанацыйна-пунктуацыйнаму выдзяленню, але, перш за ўсё, стылістычнаму маркіраванню парцэлята: *Халодна каса зазвініць – І скосіць... І не загалосіць* [15];

Усё, што пісалі філосафы і паэты, - здзейсніцца! Без бога! Без уладыкі! [с. 41]; Ён можа ўжо чытаць; занадта рана [13, 1, с. 13]

Як стылістычная фігура парцэляцыя шматфункцыянальная. Яна служыць рытміка-меладыйнай арганізацыі паэтычнай мовы.

Выступаючы як яркі мастацка-выяўленчы сродак, парцэляцыя надае тэксту арыгінальнасць, робіць яго больш выразным, адметным, экспрэсіўным: *Чалавек у цэлі сядзеў пад зямлёй, Трэці год у цэлі сядзеў пад зямлёй... Пажыццёва. Без іскры святла* [13, 1, с. 160]. У прыведзеным прыкладзе логіка-семантычнае вылучэнне парцэлятаў дазваляе аўтару акцэнтаваць увагу рэцыпіента не на ўсім выказванні, а на самым значным, што можа ўплываць на эмацыянальнае ўспрыманне.

Дэталізуючы паведамленне, паэт свядома пераносіць у постпазіцыю і выдзяляе пунктуацыйна найбольш важныя сэнсавыя кампаненты: *А ў ваннах ледзяных Блажэнна парсюкі адпачываюць. Для студзіны* [13, 1, с. 92]. Актуалізацыя парцэлята ў апошнім выпадку тлумачыцца эмпазай, што стварае эффект нечаканасці.

Параўнанне парцэляванага постпазіцыйнага азначэння з непарцэляванай структурай упэўнівае, што парцэлят валодае акрэсленай сэнсавай выразнасцю: з яго дапамогай дэталізуецца паведамленне. Рэканструкцыя структуры сказа (змена рытміка-меладыйнага малюнка, інтанацыйнага афармлення базавай структуры і парцэлята, скарачэнне лагічнай паўзы) пераканае, што гэтыя змены непазбежна запатрабуюць іншай пунктуацыі: *А калі ён горда зазьеў зеніце – Непарушны – ўзнясецца ў неба, Вы з распятага сэрца кроплю вазьміце. Апошнюю. Болей не трэба.* [13, 1, с. 240]. Але самым значным вышкікам падобнай магчымай рэканструкцыі, безумоўна, стануць новыя сэнсавыя акцэнты.

Такім чынам, разам з функцыяй, агульнай для ўсіх фігур размяшчэння – адлюстраваннем раптоўнага парушэння ходу думак, – парцэляцыя, надзяляючы постпазіцыйныя кампаненты большай самастойнасцю, чым у зыходнай структуры, тым самым узмацняе выразнасць і стварае дадатковы сэнс [16].

У інфарматыўным плане залежнасць парцэляванай часткі ад базавай вытлумачаецца тым, што інфармацыя, заключаная ў парцэляце, цесна звязана і ўзаемаабумоўлена зместам базавай часткі. Інфармацыйная нагрузка парцэлята можа быць рэалізавана толькі пры наяўнасці і ўліку базавай часткі. Граматычна гэта выражаецца шляхам розных відаў сінтаксічнай сувязі парцэлята з базавай часткай:

а) даласавання: *Тут разам чакалі смерці беларусы і латышы, Татары і ўкраінцы, салдаты, жанчыны, дзеці. Усе згладнелыя, з ранами на целе і на душы* [13, 1, с. 55]; *І мне здалось ўрэшце, Як быццам той, што йдзе перада мною, Я сам. Ссутудены. У чорнай шапцы* [13, 1, с. 144];

б) кіравання: *Мой друг, мой брат, Ад гэтых вузкіх вуліц, Што мне далі спакой, і гнеў, і сілу, Іду да новых вуліц. Да цябе* [13, 1, с. 145]...*хоча святла чалавек, гімнаў тых, што няма і не будзе ... Рук дзіцячых і словаў яе* [13, 1, с. 377];

в) прымыкання: *Я прашу, каб Якуба, паскудзь праклятую, Расстралялі вы на маіх вачах. Зараз! Тут!* [13, 1, с. 128] *А Кайяфа яшчэ падарыў Трыццаць першы сярэбранік, звонкай і важкай манетай, Толькі – толькі адлітай на царскім манетным двары. Проста так. Ні за што* [13, 1, с. 142];

г) злучальнай сувязі: *Курта ўялася смерці ў сцегны, Каб яе ад мяне адцягнуць, Даць імгненне для стрэлу і стогну, Даць грымотам хвіліну адну. І дала* [13, 1, с. 150];

д) падпарадкавальнай сувязі: *А вяртацца будзем іншай дарогай, Каб далей адысці ад гэтых сабак. Бо сабор у цэнтры* [13, 1, с. 113]; *Дай сілу іх ахвярам стаць у стрэмя І зрынуць іх сюды, на дно, на дно, На схілы, прорвы, вострыя, як крэмень! Каб дзерла твары ім, як бараной, Каб паспыталі многіх простых мукі* [13, 1, с. 156].

Экспрэсіўны эффект парцэляваных структур значна ўзрастае пры выкарыстанні эмацыянальных, сэнсавых часціц: *Усім дарую. Усім дару я Даравання лёгкай рукой,*

Усім праменням, што ў кратках шаруюць І ў палацы плывуць ракой. Нават каменю. Нават лёсу, Аб якім калюцімся мы, Нават тым няшчасным калоссям, Што ўзрасілі хлеб для турмы. [13, 1, с. 49].

Эмацыянальна-экспрэсіўнае напаўненне парцэлята ўзмацняецца ў выніку градацыі: *Буран пад уцёсамі чорнымі На мёртвых травах іграе, А ўнізе, а ў прорве – мора... Без дна, без канца, без краю... [13, 1, с. 193].*

У паэтычных тэкстах шырока распаўсюджана ланцужковая структура парцэляванай канструкцыі: *З цемры чорнай Далятае голас зямлі. Непакорлівы. Рэзкі. Забыты. [13, 1, с. 65]; Усё, што калісьці, Прыйшоўшы на свет, у спадчыну ўзяў ён ад Бога. Ад бацькі і маці. Ад добрых людзей. [14, с. 254]*

Замест тэрміна “парцэляцыя” часам ужываюцца абсалютныя сінонімы “разломванне”, “драбленне” [17]. Ілюструе гэтыя з’явы ланцужок парцэлятаў, падзелены сінтагматычнымі паўзамі: *Хай сціскаецца сэрца, няхай паплача, Як калісьці жонка мая ад яго. Зараз! Тут! Перад гэтым начным походам. [13, 1, с. 128]. Як сэрца цягнецца ў дарогу, Як прагнуць ногі зем чужых. Туды! Туды! З няўзнай картай [13, 1, с. 264]. І ідзе, ўсё ідзе на плато Магдаліна. Невядома куды. У нікуды. У нікуды. [13, 1, с. 207].*

У прыведзеных вышэй урыўках прагматычны эфект выкарыстання парцэляцыі бяспрэчны: аўтар акцэнтуюе ўвагу на найбольш значнай, на яго погляд, частцы выказвання.

Паколькі парцэляцыя садзейнічае ўзмацненню сэнсавай нагрукі асобных кампанентаў, яна стылістычна маркіруе іх: *Бо адным мы вінны, пакуль жывы, Перад нашаю вялікай нівай: Праўдай абавязаны мы ёй. Ісцінай. Адзінаю. Адною. [13, 1, с. 268]; Я стану... каменем, каб адкаціцца З дарог... Ад ног тваіх... У яр. [13, 1, с. 185].*

Нагнятанне інтанацыйнага і, тым самым, эмацыянальнага напружання ў апошніх прыкладах – вынік своеасаблівага кадрыравання парцэлята. Гэта дазваляе вылучыць на першы план тыя кампаненты, сэнс якіх аўтар падкрэслівае, канцэнтруючы на іх думку: *Хай шлабаум глядзіць Узнятай вяршыняй, Як знікаеш ты... Кропкай... Пад ценем... Прысад [13, 1, с. 178]. Тым самым ўзмацняецца выразнасць, эмацыянальна-вобразнае ўздзеянне на чытача.*

Пры парцэляцыі адбываецца падваенне рэмы. Гэта і ёсць аснова выдзяляльнай функцыі.

У выдзяляльна-кампазіцыйнай функцыі парцэляцыя ўяўляе асаблівую цікавасць для арганізацыі паэтычнага кантэксту: *Далёкая – яна была жанчынай З вачыма божай маці на іконах. І з ротам сучкі прагнай [13, 1, с. 161].*

Тэма сказа акрэсліваецца займеннікам “яна”, рэму ўтварае выказнік. Але змястоўна, сэнсава большым напаўненнем, камунікатыўным дынамізмам адрозніваецца менавіта парцэлят, бо ў ім факусіруецца больш значная інфармацыя, чым у базавай структуры.

Яго Высокасць Тэлеграфны слуп, Адзервянелы ў аднастайным гудзе. Ён з вышынёй узяў нябесны шлюб, З лясной гушчарні выбіўся на людзі. У доўгіх аксельбантах правадоў, Ад чашачак заслуг увесь зіхоткі [18].

Як бачым, у выніку актуальнага члянэння сказа парцэляваныя экспрэсівы набываюць значны сэнсавы статус у параўнанні з рэмай базавай часткі: *Яму – ледзь бачны ўклон. Без слова [14, с. 372]. У эмацыянальна-экспрэсіўных адносінах інфармацыя, закладзеная ў парцэляце “без слова” пераважае, узбагачаючы змест рэмы “ледзь бачны ўклон”.*

Парцэляцыя, выкарыстаная для імпліцытнага выражэння аўтарскай задумы, стварае падтэкст: *Што горды здзек, што вольнай песні ўзлёт Для чарады, чый лёс –*

бізун агідны. Як мне далей любіць такі народ?.. Няшчасны мой... Ўлюбёны... Ненавідны [13, 1, с. 210].

Актыўнае выкарыстанне парцэляцыі ў паэзіі абумоўлена, як бачым, камунікатыўна-прагматычным эфектам гэтай макрафігуры. Высокая частотнасць парцэлявання паэтычнага тэксту дае магчымасць сцвярджаць, што актуалізацыя лінгвістычных адзінак з'яўляецца адным з самых значных прыёмаў стварэння экспрэсіі паэтычнага маўлення.

Літаратура

1. Якобсон Р. Работы по поэтике: Переводы. – М.: Прогресс, 1987. – С.80.
2. Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. – М.: Наука, 1986. – С.4.
3. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. – М.: Наука, 1965. – С.180.
4. Боженкова Н.А. Стилистические фигуры и типологические аспекты исследования: Автореферат дис... канд. филол. наук. – М., 1998. – С.6.
5. Скребнев Ю.М. Экспрессивная стилистика и лингвистика субъязыков // Проблемы экспрессивной стилистики. Выпуск II. – Ростов-на-Дону, 1992. – С.24.
6. Клоев Е.В. Риторика. – М.: Наука, 1999. – С.223.
7. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. – М.: Наука, 1958. – С.107.
8. Телия В.Н. Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке и прагматическая ориентация // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991. – С.7.
9. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – С.122.
10. Харченко В.К. Разграничение оценочности, образности, экспрессивности и эмоциональности в семантике слова // РЯШ. – 1976. – № 3. – С. 43
11. Рагойша В.П. Паэтычны слоўнік. – Мн.: Вышэйшая школа, 1987. – С. 39-40.
12. Ванников Ю. Синтаксические особенности русской речи (явление парцелляции). – М.: Наука, 1969. – С. 5
13. Караткевіч Х. Збор твораў: У 8 т. – Мн.: Маст. літ., 1987. – Т. 1. – С. 365. Далей спасылкі на гэта выданне будуць пададзены ў тэксце з указаннем тома і старонкі.
14. Гілевіч Н. Роднасць. – Мн.: Маст. літ., 1983. – С. 193. Далей у спасылках на гэта выданне будзе ўказана старонка.
15. Барадулін Р. Трэба дома бываць часцей. – Мн.: Маст. літ., 1993. – С. 302.
16. Хазагеров Т.Г., Ширина Л.С. Общая риторика: Курс лекций. – Ростов-на-Дону, 1999. – С.252.
17. Там жа.
18. Барадулін Р. Збор твораў: У 5 т. – Мн.: Маст. літ., 1996. – Т. 1. – С. 447.

Summary

In the article the stylistic potencies of the parcelized constructions in the poetic context are researched. The following regularity is revealed: the degree of the expressiveness of the poetic speech is determined by the structural and compositional organisation of parcelate.

Поступила в редакцию 12.10.02.

УДК 801.55.26

М.У. Буракова

**МАРФАЛАГІЧНЫ СПАСАБ УТВАРЭННЯ
ЮРЫДЫЧНЫХ ТЭРМІНАЎ**

“Марфалагічнае словаўтварэнне, – як адзначае М.М.Шанскі, – уяўляе з сябе стварэнне новых слоў шляхам спалучэння марфем па пэўных правілах у слоўны адзінствы. ...Яно з’яўляецца найбольш прадуктыўным, творчым і разам з тым найбольш граматычным” [1, с. 7]. Пры ўтварэнні тэрмінаў многія даследчыкі (напрыклад, Р.В. Вінакур, В.П. Даніленка, Л.А. Антанюк) таксама адзначаюць пашырэнне гэтага спосабу, тлумачачы тым, што пры гэтым закладваюцца асновы структурнай сістэматызацыі: для абазначэння адна тыпных паняццяў выкарыстоўваюцца адна тыпныя спосабы словаўтварэння, што вельмі важна для тэрміналогіі.

Аналіз вытворных юрыдычных тэрмінаў дазваляе пацвердзіць адзначанае вышэй палажэнне: найбольш юрыдычных тэрмінаў утворана марфалагічным спосабам, ці афіксальным, “паколькі найбольш важным дэрывацыйным сродкам у гэтым спосабе словаўтварэння з’яўляецца афікс (або афіксы)” [2, с. 94]. Марфалагічны спосаб словаўтварэння правамерна, услед за Л.М. Шакуном, падзяліць на дзве разнавіднасці (з падраздзяленнямі ўнутры іх): афіксальнае словаўтварэнне, складанне слоў і асноў (бязафікснае словаўтварэнне) [3, с. 95]. Разгледзім усе разнавіднасці марфалагічнага спосабу ўтварэння юрыдычных тэрмінаў.

Суфіксальнае ўтварэнне. Найбольш колькасна сярод юрыдычных тэрмінаў, якія ўтвораны суфіксальным спосабам, прадстаўлены назоўнікі, а асноўнымі словаўтваральнымі сродкамі з’яўляюцца розныя суфіксы.

Тэрміны-назоўнікі ніякага роду, якія абазначаюць следчыя працэсы, дзеянні органаў дзяржавы і суда, утвараюцца ад асноў дзеясловаў з дапамогай суфіксаў:

-энн/-енн-: адмаўленне (ад іску), адхіленне (у паводзінах), адчужэнне, ап’яненне, асуджэнне, вызваленне (датэрміновае), даручэнне, забеспячэнне (іску), заключэнне (эксперта), звальненне (з пасады), злучэнне і выдзяленне (крымінальных спраў), змякчэнне (пакарання), знішчэнне (маёмасці), зняволенне, павышэнне (кваліфікацыі), пагажэнне (судзімасці), (пагранічныя) пагадненні, пазбаўленне (волі), палажэнне, перавышэнне (улады ці службовых паўнамоцтваў), правапарушэнне, прадстаўленне, прад’яўленне (абвінавачання), прымірэнне (старон), прымушэнне (да дачы паказанняў), прычыненне (шкоды), разбраенне, распараджэнне, спалучэнне (штатаў), тыненне (вядзення па цывільнай справе), сумяшчэнне (пасад), супраціўленне (прадстаўніку ўлады ці прадстаўніку грамадскасці), тлумачэнне (закону), узбуджэнне (крымінальнай справы), усынаўленне, ухіленне (ад вайскавай службы) і інш.;

-анн-: абскарджэнне (дзеянніў службовых асоб), агляджанне, папярэджанне (злачынстваў), пасведчанне (сведчанне), пашкоджанне (маёмасці) і інш.;

-нн-: абвінавачванне, адданне (пад суд), адкліканне (суддзяў), апазнанне, апрачэстанне (прыгавору), атрыманне, выдаванне (дзяржаўнай і ваеннай тайны), выкраданне, даказванне, дапамаганне, затрыманне, захоўванне, карыстанне, катаванне, кіраванне (дзяржаўнае), паказанне (заведама лжывае), пакаранне, пакіданне (у небяспецы), памілаванне, пасяганне (на жыццё), патуранне, праследаванне, працаўладкаванне, прызнанне (грамадзяніна без вестак адсутным), прытонаўтрыманне, прэміраванне, раскраданне (агнастрэльнай зброі), расследванне,

ратаванне, самаабкладанне, самакіраванне, спагнанне, утрыманне (прытонаў і зводніцтва), *страхаванне* (маёмасці), *фрахтаванне* і інш. [4].

Да тэрмінаў-назоўнікаў ніякага роду, якія нясуць “ідэю” злачынства, далучаюцца тыя, што ўтвораны ад асноў назоўнікаў і дзеясловаў з дапамогай суфікса *-ств/-цтв-/-: махляр > махлярства, хуліган > хуліганства; дзэзерціраваць > дзэзерцірства, забіць > забойства, шкодніцаць > шкодніцтва* і інш.

Вытворныя тэрміны-назоўнікі жаночага роду ўтвараюцца ад асноў прыметнікаў пры дапамозе суфікса *-асць-:* *адказнасць* (цывільная), *аховаздольнасць* (юрыдычная) *бездакорнасць, вуснасць* (судовага разбору), (прыватнапрадпрымальніцкая) *дзейнасць*, (вытворчая) *неабходнасць*, (тэрытарыяльная) *недатыкальнасць*, (працоўная) *павіннасць, падведамнасць, падлегласць* (*падначаленасць*), *падсуднасць, паўторнасць* (злачынства), *пераемнасць, праваздольнасць, правамернасць, правасвядомасць, правасуб’ектнасць, праватворчасць, правіннасць, прадпрымальнасць, прэюдыцыяльнасць, публічнасць, саманадзейнасць* (злачынная), *спаборнасць, справядлівасць, судзімасць, сукупнасць* (злачынстваў), *халатнасць, чарговасць* (задавальнення патрабаванняў), *экстэрытарыяльнасць* і інш.

Тэрміны-назоўнікі жаночага роду ўтвараюцца ад асноў дзеясловаў пры дапамозе суфікса *-к-*, аднак у беларускай юрыдычнай тэрмінасістэме яны нешматлікія: *адлучка, высылка, здзелка, пастаўка, распіска, сведка, ссылка* і інш. Трэба адзначыць, што састаўныя юрыдычныя тэрміны тыпу *вышэйшая мера пакарання, самавольная адлучка* ў вуснай мове юрыстаў універбалізуюцца ў словы-арго тыпу *вышка, самаволка*, якія таксама ўтвораны пры дапамозе суфікса *-к-*. Непрадуктыўнасць гэтага суфікса ў прававой тэрміналогіі тлумачыцца яго адмоўнай або зневажальнай семантыкай, якую ён накладвае на ўтварэнне лексем.

Да тэрмінаў-назоўнікаў жаночага роду, утвораных суфіксальным спосабам, прымыкаюць іншамоўныя паводле паходжання назоўнікі, якія абазначаюць працэс, стан, дзеянне, што выдзяляюць у сваім складзе суфіксы *-ацы/й/, -яцы/й/, -цы/й/:* *апеляцыя, канфіскацыя, касацыя, рэабілітацыя, рэквізіцыя, сімуляцыя, эксгумацыя* і інш.

Тэрміны-назоўнікі мужчынскага роду (у асноўным гэта назвы правапарушальнікаў) утвараюцца ад асноў назоўнікаў і дзеясловаў пры дапамозе суфікса *-нік-:* *разбой > разбойнік, хабар > хабарнік; здраджваць > здраднік, саўдзельніцаць > саўдзельнік* і інш. Усё больш і больш тэрміны-назоўнікі мужчынскага роду ў юрыдычнай тэрмінасістэме ўтвараюцца ад асноў іншамоўных назоўнікаў з дапамогай суфіксаў іншамоўнага паходжання, якія сталі інтэрнацыянальнымі. Да такіх адносяцца суфіксы *-ант/-янт-/: дыверсант, спекулянт* і інш.; *-ыст-:* *авантурыст, аферыст, садыст* і інш.; *-ізм-/-ызм-/: авантурызм, алкагалізм, вандалізм, садызм* і інш.; *-аж-:* *арбітраж, сабатаж, шпіянаж* і інш.

Адзінкавыя тэрміны-назоўнікі мужчынскага роду ўтвораны з дапамогай суфіксаў *-аж/-эж-/: крадзеж, грабёж* і інш.; *-ак-:* *заработак, праступак* і інш.; *-ец-:* *ісцец, спажывец* і інш.; *-і-:* *суддзя*.

Як відаць, пры ўтварэнні тэрмінаў, як і агульнаўжывальных слоў, суфікс звычайна далучаецца да асновы ўтваральнага слова (*адхіл-яць – адхіленне, граб-іць – грабёж* і інш.). Пры дапамозе суфіксаў утвараюцца словы як той жа часціны мовы, да якой належаць словы з утваральнай асновай (*іск – ісцец, суд – суддзя, хуліган – хуліганства* і інш.), так і іншых часцін мовы (*апазнаць – апазнанне, выкрадаць – выкраданне, судзімы – судзімасць* і інш.).

Тэрміны, якія ўтвораны суфіксальным спосабам, у залежнасці ад семантыкі, можна падзяліць на тры групы: а) тэрміны, якія абазначаюць абстрактныя паняцці

(назвы працэсаў, стану, уласцівасцей); б) тэрміны – агентыўныя назвы; в) тэрміны, якія абазначаюць канкрэтныя прадметы, пэўныя ўласныя якасці і дзеянні.

Прэфіксальнае ўтварэнне – “гэта ўтварэнне новага слова шляхам дабаўлення да цэлага ўтваральнага слова якога-небудзь прэфікса (ці, як інакш называюць гэты словаўтваральны элемент, якой-небудзь прыстаўкі)” [5, с. 15-16].

У сучаснай прававой сферы выкарыстоўваюцца прэфіксальныя тэрміны-назоўнікі, у якіх самым пашыраным словаўтваральным сродкам выступае прэфікс *не-/ня-*, што нясе супрацьлеглае значэнне значэнню ўтваральнай асновы: *невыкананне* (прыказу), *неданясенне* (аб здарэнні), *недзеездольнасць*, *непапарадкаванне*, *непадсудны*, *неўручэнне*, *нявыгаднасць* (здзелкі), *няўка* і інш.

У юрыдычнай тэрмінасістэме выдзяляецца нешматлікая колькасць вытворных лексем, пры ўтварэнні якіх выкарыстоўваюцца прэфіксы *су-*, *са-*: *саўдзельнік*, *сувыканаўца*, *суісцец* і інш.

У запазычаннях тыпу *дысімуляцыя*, *контрмеры*, *субарэнда*, *субдэlegaцыя*, *субпадрадчык* выдзяляюцца прэфіксы *ды-*, *контр-*, *суб-* па суадносінах з ўтваральнымі асновамі (*сімуляцыя*, *меры*, *арэнда*, *дэlegaцыя*, *падрадчык*).

Утварэнне новых тэрмінаў-назоўнікаў, як і агульнаўжывальных слоў, пры дапамозе прэфіксаў вызначаецца некаторымі адметнымі рысамі: а) прэфіксы далучаюцца не да асновы слова, а да цэлага слова (маюцца на ўвазе тыя выпадкі, калі прэфікс з’яўляецца адзіным словаўтваральным сродкам); б) далучэнне прэфіксаў да слоў не змяняе іх граматычнага афармлення [6, с. 25].

Прэфіксальна-суфіксальнае ўтварэнне – утварэнне новых слоў, калі “словаўтваральныя афіксы спалучаюцца з лексічнай асновай слова (як пры суфіксацыі), а не з цэлым словам (як пры прэфіксацыі)” [7, с. 124]. Асноўным словаўтваральным сродкам пры ўтварэнні слоў гэтым спосабам з’яўляюцца розныя спалучэнні, камбінацыі прэфіксальных і суфіксальных марфем. У юрыдычнай тэрміналогіі гэты спосаб характэрны для нязначнай колькасці вытворных: *паддопытны*, *падсудны*. Да іх далучаюцца прафесіяналізмы, што адзначаюцца ў вусным маўленні юрыстаў, тыпу *сабутыльнік*, *саўдзельнік*, якія ўтвораны прэфіксальна-суфіксальным спосабам.

У прааналізаваных тэрмінах прэфіксальна-суфіксальнага ўтварэння выдзяляецца суаднеснасць прэфікса з прыназоўнікам, параўн.: *паддопытны* – *пад допытам*, *падсудны* – *пад судом*, а ў прыведзеных прафесіяналізмах выдзяляюцца прэфіксы, не суадносныя з прыназоўнікамі.

Складанне слоў і асноў. Утварэнне шляхам складання слоў і асноў – гэта ўтварэнне новых слоў, якія “матывуюцца не адной, а дзвюма і больш матывавальнымі асновамі (словамі)” [8, с. 97]. Сярод юрыдычных тэрмінаў, зафіксаваных у лексікаграфічных крыніцах на беларускай мове, адзначаецца нязначная паводле колькасці група тэрмінаў, што характарызуецца бязафіксным утварэннем. Пры гэтым адны словы ўтвараюцца з дапамогай інтэрфікса (“злучальнага галоснага”), а другія ў выніку аб’яднання кампанентаў без дапамогі інтэрфікса.

Пры дапамозе інтэрфікса спалучаюцца: 1) асновы розных часцін мовы (спосаб а с н о в а с к л а д а н н я): *прававед*, *самаабарона*, *самаабгавор*; 2) аснова першага кампанента і цэлае слова як другі кампанент: *ваеннаабавязаны*, *ваеннаслужачы*, *першакрыніца*, *праваадносінны*, *правапарушэнне*; 3) асновы двух слоў з далучэннем суфікса да другой асновы (с к л а д а н а – с у ф і к с а л ь н ы спосаб): *грузаадпраўнік* – *груз адпраўляць* + *-нік*, *непаўналетні* – *няпоўныя леты* + *-н-*, *самакіраванне* – *сам кіраваць* + *-нн-*, *судаводства* – *суды вадзіць* + *-ств-* і інш.

Без дапамогі інтэрфікса (чыстае складанне) утвараюцца тэрміны ў выніку спалучэння двух слоў у адно цэлае (спосаб *с л о в а с к л а д а н н я*): *купля-прадажа, форс-мажор, эксперт-крыміналіст* і інш.

Аднак апошнія складаныя тэрміны, як і агульнаўжывальныя складаныя словы, паводле В.М. Немчанкі, “адрозніваюцца радам спецыфічных асаблівасцей: складаюцца са слоў, якія адносяцца да адной і той жа часціны мовы; у іх складзе адсутнічаюць злучальныя гукі; многія з іх характарызуюцца раздзельнааформленасцю кампанентаў, г. зн. марфалагічнай зменнасцю кожнага кампанента складання” [9, с. 134-135]. Гэтыя асаблівасці характарызуюць і вытворныя складаныя тэрміны, параўн.: *эксперт-крыміналіст* *эксперта-крыміналіста, эксперту-крыміналісту, экспертам-крыміналістам* і да т.п.

Нулявая афіксацыя, ці флексійнае ўтварэнне, – гэта ўтварэнне новых слоў на базе асноў назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, лічэбнікаў, а ў якасці асноўнага словаўтваральнага сродку выступае флексія, ці сістэма флексій. Сярод юрыдычных тэрмінаў найбольш пашырана ўтварэнне тэрмінаў-назоўнікаў ад дзеяслоўных асноў, напрыклад: *данос – даносіць, доказ – даказваць, збор – сабраць, збіраць, нагляд – наглядаць, намер – намяраць, падрад – падрадзіць, подпіс – падпісаць* і інш.

Замяняльная афіксацыя або словаўтварэнне шляхам мены афіксаў, пры якім “у якасці словаўтваральнага фарманта як быцам выступае замена аднаго афікса (прэфікса ці суфікса) іншым” [10, с. 128]. У юрыдычнай тэрміналогіі гэты від марфалагічнага спосабу ілюструюць назоўнікі мужчынскага роду, а ад іх назоўнікі жаночага роду са значэннем асобы, напрыклад: 1) назоўнікі *аферыст – аферыстка, грамадзян – грамадзянка, здраднік – здрадніца, праследавацель – праследавацельніца, саўдзельнік – саўдзельніца*, 2) субстантываваныя прыметнікі *віноўны – віноўная, падабаронны – падабаронная, паняты – панятая, ссыльны – ссыльная*; субстантываваныя дзеепрыметнікі *арыштаваны – арыштаваная, асуджаны – асуджаная, высланы – высланая, загінуўшы – загінуўшая, зняволены – зняволеная, паддопытны – паддопытная, падсудны – падсудная, пацярпеўшы – пацярпеўшая, прапаўшы – прапаўшая*.

Як відаць, назвы жаночага роду ўтвараюцца ад адпаведных назваў мужчынскага роду, таму з пункту гледжання словаўтварэння яны маюць другасны характар. Тэрмінаўтварэнне ажыццяўляецца па двух словаўтваральных тыпах: у першым выпадку – суфіксы мужчынскага роду *-нік, -ін-* замяняюцца суфіксамі жаночага роду *-ніца, -к-* са зменай нулявой флексіі мужчынскага роду на флексію *-а* жаночага роду; у другім выпадку адбываецца замена флексіі мужчынскага роду *-ы* на флексію жаночага роду *-ая*.

Утварэнне юрыдычных тэрмінаў-назоўнікаў марфалагічным спосабам суправаджаецца рознымі марфаналагічнымі з’явамі. Найбольш часта адзначаецца чаргаванне фанем на стыку ўтваральнай асновы і словаўтваральнага суфікса: */л/ – /л’/ (вандал – вандалізм), /д/ – /дз’/ (суд – суддзя), /дз’/ – /дж/ (абскардзіць – абскарджанне), /в’/ – /ў’/ (наставіць – настаўка), /с’/ – /ш/ (навысіць – павышэнне)* і інш. Пры ўтварэнні тэрмінаў спосабам нулявой афіксацыі назіраецца ўсячэнне ўтваральнай асновы, што суправаджаецца чаргаваннем: */дз’/ – /д’/ (падрадз-і-ць – падрад), /с’/ – /с/ (данос-і-ць – данос)* і інш.; ці пры суфіксальным утварэнні, дзе выяўляецца ўсячэнне ўтваральнай асновы, таксама назіраецца чаргаванне: */дж/ – /д’/ (здрадж-ва-ць – здраднік)*.

Такім чынам, марфалагічны спосаб утварэння юрыдычных тэрмінаў выступае як адзін з самых пашыраных, хаця не ўсе яго разнавіднасці аднолькава актыўна ўжываюцца: найбольш прадуктыўна суфіксацыя з выкарыстаннем суфіксаў абстрактнага значэння і розныя варыяцыі складання слоў і асноў.

Прадуктыўнасць марфалагічнага спосабу тэрмінаўтварэння юрыдычнай сістэмы абумоўлена перш за ўсё скарыстаннем уласных сродкаў беларускай мовы – агульнавядомых слоў і словаўтваральных сродкаў, а таксама іншамоўных паводле паходжання, але пашыраных ва ўжыванні. Тым самым юрыдычныя тэрміны найбольш зразумелыя, даступныя для засваення.

Літаратура

1. Шанский Н.М. Основы словообразовательного анализа. – М.: Гос. уч.-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1953. – 56с.
2. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. – Мінск: Выш. шк., 1978. – 128с.
3. Тамсама.
4. Руска-беларускі слоўнік юрыдычных тэрмінаў // Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік. – Мінск: БелЭн, 1992.
5. Шанский Н.М. Основы словообразовательного анализа.
6. Шакун Л.М. Словаўтварэнне.
7. Немченко В.Н. Современный русский язык: Словообразование. – М.: Высш. шк., 1984. – 255 с.
8. Тамсама.
9. Тамсама.
10. Тамсама.

Summary

The juridical term- building with the help of different word-building suffixes is considered in the paper. Various morphological means such as affixation, conversion and composition are investigated and defined.

Special attention is paid to morphological aspects of juridical term- building.

Поступила в редакцию 17.10.02.

УДК 801.561.26.

Б.А.Крук

ЭЛІПСІС ДЗЕЯСЛОВАЎ УСПРЫНЯЦЦА Ў БЯЗЗЛУЧНІКАВЫМ СКЛАДАНЫМ СКАЗЕ

Мастацкая літаратура і публіцыстыка – тая сферы выкарыстання мовы, дзе ацаніць не менш важна, чым паведаміць, расказаць. Публіцыстычны і мастацкі стыль, такім чынам, самі па сабе прадугледжваюць моўную экспрэсію. А моўную эканомію і моўную экспрэсію паспяхова, як вядома, забяспечвае эліпсіс.

Аналіз фактаў эліпсавання бяззлучнікавага складанага сказа паказвае, што эліпсіс з'яўляецца тэкставым утварэннем, у сінтаксічнай форме якога можа быць закладзена экспрэсіўнасць. Эліпсаваная будова бяззлучнікавага сказа і яго семантыка з'яўляюцца ў такім выпадку сродкамі існавання экспрэсіі, а інтанацыйны момант – сродкам яе ўзмацнення. Таму, разглядаючы з гэтых пазіцый з'явы эліпсавання бяззлучнікавых канструкцый, нельга не ўлічваць фактаў прагматычнага характару ва ўжыванні названых адзінак. Увод кампанентаў у структуру бяззлучнікавага складанага сказа ў шматлікіх выпадках парушае натуральнасць выкладу, а ў асобных выпадках – немагчымы.

У прагматычным рэчышчы ёсць неабходнасць разглядаць і эліпсіс дзеясловаў успрыняцця ў першай састаўной частцы бяззлучнікавых канструкцый. У агульным кантэксце сучаснай беларускай літаратурнай мовы бяззлучнікавыя складаныя сказы з эліпсісам дзеясловаў успрыняцця займаюць параўнальна невялікае месца. Зафіксавана 114 выпадкаў ужывання ў мове мастацкай літаратуры і публіцыстыкі бяззлучнікавых сказаў такой будовы. Вось некаторыя з іх: *Аглянуўся – кутіна* (Я. Колас. На начлезе); *Падышоў Сымон – карчомка са стадолай і дваром* (Я. Колас. Сымон-музыка); *Аляксея праворна зірнуў у вежу – зараджаючы быў забіты* (І. Мележ. Мінскі напрамак); *Яны агледзелі ўсе куткі – чалавека не было* (К. Крашэва. Мядзведзічы); *Самлелі хлопцы, стаілі дыханне, прыслухаліся – нічога* (Я. Маўр. Палескія рабінзоны); *Прыбег – яны ўсе стаяць каля нашай істочкі* (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі...); *Грышка азірнуўся – наўкола нікога не было* (М. Чарот. Свіпапас).

Эліпсіс дзеясловаў успрыняцця сведчыць пра яркае адлюстраванне ўплыву гутарковай мовы на каліфікаваную літаратурную мову. Характэрна, што ўжыванне дзеясловаў успрыняцця ў бяззлучнікавым складаным сказе са значэннем семантычнага разгортвання сустракаецца вельмі рэдка. У нешматлікіх прыкладах выкарыстанне дзеясловаў успрыняцця трэба лічыць незвычайнай, нетыповай моўнай з'явай: *Аглянешся назад – убачыш – пляцецца адна-дзве падводы* (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах); *Прыбягаю туды – бачу: лодзі там* (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі...).

Гаварыць аб структурнай неабходнасці дзеясловаў успрыняцця ў кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа няма падстаў. Узуальнай з'явай стала эліпсаванне дзеясловаў успрыняцця, аб чым сведчаць шматлікія прыклады: *Сіёнка падняў вочы ў бок сяла і стаў углядацца: па рэжышчы борзда да яго рухаліся дзве фігуркі вясковых хлопцаў* (Я. Колас. На прасторах жыцця); *Прыкладу вуха к верасу – адгукнецца даль стогнамі* (П. Панчанка. За валдайскімі сопкамі); *Поле легла снежнай пусткай. Глянь – канца няма нідзе* (П. Панчанка. Выезджалі лесарубы); *Устала дачушка: пажата ўсё жыта за домам* (А. Куляшоў. Сцяг брыгады); *Прачнуўся араты: багата пажатага жыта* (тамсама); *Уздрыгануліся хлопцы, азірнуліся: у кустах стаіць казуля, зеробная, прыгожая* (Я. Маўр. Палескія рабінзоны); *Азірнулася назад – мама стаіць мая* (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі...); *Павел зірнуў: лес, поле ("Маладосць")*; *Не так даўно, выйшаўшы з тралейбуса, я пачуў, як нехта крануў мяне за плячо. Азірнуўся – Сяргей Сянько, сусед па дому, мой даўні знаёмы ("Маладосць")*.

Сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, прэдыкатыўныя часткі якіх выражаюць адносіны дэтэрмінацыі, а інфарматыўная незавершанасць першай састаўной часткі заключаецца не толькі ў адсутнасці дзеяслова ўспрыняцця, але і іншых сэнсавых элементаў. Напр.: *Ганна неспадзеўкі здрыганулася: паўз плот хтосьці ішоў* (І. Мележ. Людзі на балоце). Параўн.: *Ганна неспадзеўкі здрыганулася – яна нечакана заўважыла (убачыла): паўз плот хтосьці ішоў*. Семантычна такія сказы суадносяцца са складаназалежнымі сказамаі з некалькімі даданымі часткамі: *Ганна неспадзеўкі здрыганулася, бо (яна) заўважыла, што паўз плот хтосьці ішоў*.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, першая састаўная частка якіх мае эліптычную будову і патрабуе семантычнага разгортвання, можна падзяліць на дзве групы. Адно групу складаюць сказы, у якіх першая састаўная частка і без другой можа з'яўляцца сродкам зносін. Яна граматычна і лексічна завершана: *Азірнуўся дзядзька Марцін: нікога не відаць* (Я. Колас. Дрыгва); *Закрэўскі моўчкі пачаў азірацца навокал: ніякай надзеі выбрацца адгэтуль не было* (К. Чорны. Насцечка); *Васіліна нагнулася і расхінула рукой каліўцы – яны ласкава крануліся пальцаў* (Т. Хадкевіч. Вясянка).

У кансітуацыі, напрыклад, першая састаўная частка можа функцыянаваць як асобны сказ: *Азірнуўся дзядзька Марцін*. Або іншы парадак слоў: *Дзядзька Марцін азірнуўся*. *Закрэўскі моўчкі пачаў азірацца навокал* і г.д.

Аб эліпсісе дзеясловаў успрыняцця, такім чынам, можна гаварыць толькі з пазіцыі бяззлучнікавага складанага сказа: *Закрэўскі моўчкі пачаў азірацца навокал і зразумеў: някай надзеі выбрацца адгэтуль не было*. *Васіліна нагнулася, расхінула рукой каліўцы і адчула: яны ласкава крануліся пальцаў*.

Да другой групы адносяцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, першая частка якіх і лексічна, і граматычна не завершана. Сказы гэтай групы адрознівае больш цесная сувязь састаўных частак, бо першая з іх "прадвызначае наяўнасць другой" [1, 117]. Эліпсіс дзеяслова ўспрыняцця выкарыстоўваецца свядома, для дасягнення выразнасці, спецыяльнага экспрэсіўнага эфекту: *Бабка Наста зірнула – парог пераступіла постаць маладзіцы* (Я. Колас. Дрыгва); *Паглядзі: усюды патушылі агні* (Ц. Гартны. Сокі цаліны); *Схамянуўся – ні сцежкі, ні следу, толькі луг, толькі лес, толькі свет* (А. Пысін. Аддаваў сябе лесу...); *Я прыбягаю туды – сюдыць Ігнаціха Варка...* (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі...); *Ачнулася – нікога няма* (Тамсама). *Агледзеўся – быў у самай лагчыне* (І. Пташнікаў. Алёшка).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы першай і другой групы яднае тое, што яны сінанімічныя адпаведным складаназалежным сказам. Кантэкстуальная непаўната першай састаўной часткі сказа якраз і "высвечваецца" праз прызму складаназалежнага сказа. Напр.: *Паглядзі – ужо сонца на ўсходзе ўстае* (П. Панчанка. Я пралесак блакітных сягоння нарву...). Параўн.: *Паглядзі і ўбачыш, што ўжо сонца на ўсходзе ўстае*.

Назіранні паказваюць, што ў бяззлучнікавых складаных сказах, "ланцуг канструктыўных сувязей састаўных частак" [2, 312] якіх аказваецца перарваным, у якасці эліпсаваных могуць выступаць дзеясловы *убачыў, пачуў, пераканаўся, задумаўся* і інш. Значэнне эліпсаванага дзеяслова падказваецца сітуацыяй, кантэкстам. Напр.: 1. *Прыгледзьцеся: новыя дні на вас пазіраюць у іскрах світання* (Я. Колас. Покліч). Параўн.: *Прыгледзьцеся і ўбачыце: новыя дні на вас пазіраюць у іскрах світання*. 2. *Яшчэ раз прыслухаліся – ціха ў вагоне* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз). Параўн.: *Яшчэ раз прыслухаліся і пераканаліся: ціха ў вагоне*. 3. *Прытыніліся: куды цяпер ісці* (І. Мележ. Завеі, снежань...). Параўн.: *Прытыніліся і задумаліся, куды цяпер ісці*. 4. *Міколка агледзеў вагон – няма дзеда* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз). Параўн.: *Міколка агледзеў вагон і пераканаўся, што няма дзеда*. 5. *Нарэшце званю ў Гомель – еду* ("ЛіМ"). Параўн.: *Нарэшце званю ў Гомель і адказваю, што еду*.

Параўнанне сказаў паказвае, што сэнс, выражаны ў складаназалежных сказах, не будзе тоесны таму, які перадаецца ў бяззлучнікавым складаным сказе: бяззлучнікавыя канструкцыі эліпсаванай будовы маюць больш шырокі сэнсавы дыяпазон. Інтанацыя не толькі аб'ядноўвае састаўныя часткі ў адну канструкцыю, але і з'яўляецца рытміка-меладыйным сродкам выражэння эмацыянальнасці. Да таго ж інтанацыйна кампенсуецца і адсутнасць дзеясловаў са значэннем дзеяння ў ланцугу сувязей прэдыкатывых частак бяззлучнікавага сказа: *прытыніліся – задумаліся, агледзеў – пераканаўся* і т.д.

Такім чынам, прагматычная каштоўнасць эліпсіса ў аналізуемай мадэлі бяззлучнікавага складанага сказа відавочная. Канструктыўныя змены ў будове бяззлучнікавай складанай канструкцыі, выкліканыя эліпсісам, істотна ўплываюць на характар выкладу думкі. Эліпсіс дзеясловаў успрыняцця з'яўляецца асновай лаканічнасці выкладу і стварае дадатковыя магчымасці папаўнення зместу бяззлучнікавага складанага сказа праз яго інтанацыйнае афармленне.

Літаратура

1. Бурак Л.І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І.Леніна, 1975.
2. Беларуская граматыка: У 2-х ч. Ч. 2: Сінтаксіс / Рэд. М.В.Бірыла, П.П.Шуба; АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986.

Summary

The asyndetic composite sentence as a separate structural-semantic type of composite sentence is studied in the article. The subject of the research is omission of verbs of perception in the structure of asyndetic composite sentences.

Поступила в редакцию 11.09.02.

УДК 808.26

Л.М. Мазуркевіч

МАТЫВАВАНЫЯ НАЗВЫ ЛЕКАВЫХ РАСЛІН (на матэрыяле ўсходнепалескіх гаворак)

Народная медыцына сфарміравалася на аснове тысячагадовага вопыту людзей, паколькі хваробы суправаджалі чалавека з глыбокіх часоў. Шукаючы сродкі для іх лячэння, чалавек звяртаўся да прыроды. У выніку назапашаных ведаў у кожнага народа ўтварыўся набор лячэбных сродкаў, спрыяльнае ўздзеянне якіх пацвярджалася не адзін раз. Усе сродкі народнай медыцыны беларусаў умоўна можна падзяліць на некалькі груп, але ўсё ж такі большасць з іх расліннага паходжання, бо "веданне ўласцівасцей розных раслін давала людзям магчымасць выкарыстоўваць многія з іх у якасці лекаў" [7, 37].

Першапачаткова звесткі аб лекавых раслінах і іх прымяненні перадаваліся вусна з пакалення ў пакаленне. З развіццём пісьменнасці назапашаныя стагоддзямі практычныя звесткі былі запісаны ў рукапісы рознага зместу. З цягам часу цікавасць да лекавых сродкаў расліннага паходжання знаходзіла ўсё большае пашырэнне. Аднак адна павялічвалася і колькасць спецыяльнай літаратуры, дзе занатоўваліся медыцынскія звесткі пэўнага характару. Лячэбнікі, траўнікі заўсёды карысталіся і карыстаюцца належнай увагай, паколькі "рацыянальнае ў лячэнні народнымі сродкамі пераважае над нерацыянальным, і таму шматлікія гаючыя сродкі традыцыйна вуснай медыцыны ў далейшым знайшлі прымяненне ў навуковай медыцыне" [4, 63].

Лексіка народнай медыцыны займае значнае месца ў лексічнай сістэме народных гаворак Усходняга Палесся. Народныя назвы лекавых раслін актыўна выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай мове. А гэта абумоўлена тым, што лячэнне раслінамі і прэпаратамі з іх – фітатэрапія – пашыраецца ў апошнія дзесяцігоддзі і ў афіцыйнай медыцыне.

Батанічныя назвы з'яўляюцца адным з найбольш старажытных пластоў лексікі, таму што батаніка як навука зарадзілася ў працэсе звычайнай жыццёвай практыкі. Беларускія батанічныя намінацыі даволі выразна падзяляюцца на адносна нематываваныя, якія не выклікаюць пэўных асацыятыўных сувязей з паняццямі іншых сфер, і матываваныя. Паводле спецыфічных лексічных прыкмет увесь разрад матываваных назваў падзяляецца на пэўныя лексіка-семантычныя групы.

Дастаткова аб'ёмную групу ўтвараюць назвы раслін, якія сведчаць аб іх лекавым прызначэнні. Сярод іх варта вылучыць наступныя лексемы:

гліснік – *Tanacetum vulgare* L. (< гліст) 'расліна сямейства складанакветных з моцным пахам, горкая на смак': *П'юць гліснік от рабакоў (Ліпляны Лельч.)*. У сінанімічныя адносіны з гэтым найменнем уступаюць словы **дурман** (паводле насычанасці паху расліны): *Ета ў нас піжму дурманом дражняць (Холмеч Рэчыцк.)*; **ліснік** – фанетычна мадыфікаваная назва ад вышэй прыведзенай: *Семена лісніку од глістоў адварваюць (Жахавічы Мазыр.)*; **піжма** /**пыжма**/ (< польск. *piżmo* 'мускус' – 14, т. 3, 259): *Му гліснік піжмой зовом (Дарашэвічы Петрык.)*; *Пыжма – это трава ад глістоў (Пярэдзелка Лоеўск.)*; **цытвар** (< польск. *cytwar* – 14, т.4, 307): *Цытвар можна есці з медом ці сахаром (Дзяржынск Лельч.)*. Падобныя намінацыі бываюць на ўсёй моўнай тэрыторыі Беларусі [3, 135, 326; 9, т.3, 370, 515, т.5, 359, 373; 11, 358, 396]. Слова **піжма** ўваходзіць у слоўнікавы састаў беларускай літаратурнай мовы [13, т.4, 253];

горлянка – *Prunella vulgaris* L. (< горла – 16, т.3, 61) 'травяністая расліна сямейства губакветных з прамым сцяблом і блакітнымі кветкамі': *Горлянку от простуды п'юць (Хачэнь Жытк.)*. Ва ўсходнепалескіх гаворках паралельна са словам **горлянка** ўжываюцца найменні **брунэлька** /**брунэлька**/ (< польск. *brunelka* – 2, т. 1, 250): *Брунэльку от горла п'юць (Верасніца Жытк.)*; *Насія коліць брунэльку на чай рвала (Везцы Ельск.)*; **поўзучнік** (паводле будовы сцябла): *Добрэ лекарство поўзучнік (Дарашэвічы Петрык.)*; **чорногалоў**, **чорноголоўка** (< чорная галава): *Цветочки ў этой траўкі цёмненькіе, тому і прозвалі чорногалоў (Балажэвічы Мазыр.)*; *Чорноголоўку запарваюць тому, хто кашлее (Багуцічы Ельск.)*. Тоесныя назвы ўласцівы для іншых паўднёва-заходніх, сярэднебеларускіх і паўночна-ўсходніх гаворак [3, 145; 9, т. 1, 244, 427; 11, 128]. Лексемы **гарлянка**, **чорнагалоў** фіксуюцца нарматыўнымі слоўнікамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы [13, т.2, 31; т.5, ч.2, 316];

дзевесіл /**дзев'есіло**, **дзев'ецьсіл**/ – *Inula helenium* L. (< прасл. *devesilь* – 16, т.3, 134-135) 'высокая шматгадовая травяністая расліна сямейства складанакветных з вялікімі прадаўгаватымі лістамі і дробнымі жоўтымі кветкамі': *По садох дзевесіл росце, жоўтым цветом цвіце (Ліпляны Лельч.)*; *Дзев'есілову корэнь у горэлку кідали (Бобрыкі Петрык.)*; *Дзев'ецьсіл на горках росце, у мене ёсць (Ручаёўка Лоеўск.)*. У акрэсленых варыянтах адлюстравана магія лічбы «дзевяць». Радзей ужываецца назва **жывосіл** (< жывая сіла): *З жывосіла кораня лекарство е (Бібікі Мазыр.)*. У іншых раёнах Беларусі таксама фіксуюцца падобныя намінацыі [3, 135; 9, т.2, 50, 161, т.4, 591; 10, т.1, 115, 136;]. Лексема **дзівасіл** уваходзіць у склад беларускай літаратурнай мовы [13, т.2, 173];

дурнец – *Hyoscyamus niger* L. (працяглае ўздзеянне паху выклікае галаўны боль) 'травяністая расліна сямейства паслёнавых з цяжкім непрыемным пахам': *Дурнец абы-як не кідай (Замошша Лельч.)* Вядома расліна ў даследуемым рэгіёне пад назвай **блёкот** (< прасл. *blekotati* – 16, т.1, 359): *Чуць не ўчадзела, покі блёкоту нарвала (Балажэвічы Мазыр.)*; **дзед** (< прасл. *dědъ* – 16, т.3, 132): *Хто кажэ дурнец, хто дзед (Грышы Ельск.)*; **зубранік** (< прасл. *zobъ* – 16, т.3, 347): *Толькі от зубраніку зубы хуценько перастаюць болец (Дарашэвічы Петрык.)*. Найменне **блёкат** атрымала пашырэнне ва ўсіх беларускіх народных гаворках [1, 415; 3, 87; 6, 66-67], у сучаснай беларускай літаратурнай мове [8, 117];

жывокост – *Symphytum officinale* L. (< жывіць 'гаіць' косць) 'шматгадовая травяністая лекавая расліна сямейства бурачнікавых з буйным лісцем і трубчастымі кветкамі, якая расце па сырых мясцінах': *Як мне перэбілі руку, то я піла жывокост і мочыла руку, і зрослася (Хачэнь Жытк.)*. Паралельна ўжываюцца лексемы **гавэз** (< прасл. *gavęzъ* – 14, т.1, 380): *Гавэз от ромацізму бралі (Навасёлкі Хойн.)*; **гордоўнік** (< польск. *gardziel* – 16, т.3, 58): *Гордоўнік дзе хочэце росце по кустох да*

ўеца (*Бялёў Жытк.*). У іншых паўднёва-заходніх беларускіх гаворках, у паўночна-ўсходнім дыялекце засведчаны тыя ж самыя назвы [1, 418; 3, 169; 9, т.2, 161; 10, т.1, 136]. Літаратурным адпаведнікам з'яўляецца слова **жывакост** [13, т.2, 261];

жывотнік – *Gnaphalium uliginosum* L. (< жывот) 'лекавая расліна сямейства складанакветных': *Ніколі ты не нарвеіш жывотніку, хай бу буў, мо і трэба колі будзе (Падворак Лельч.)*. Гэта расліна ва ўсходнепалескай дыялектнай зоне вядома таксама як **жабіна трава** (расліна расце ў сырых мясцінах, канавах, асабліва шмат яе ў дажджлівыя гады): *Жабіна трава поможэ, ек жывот дуе (Бабунічы Петрык.)*. Для абазначэння названай расліны ў паўночна-ўсходнім дыялекце і цэнтральных гаворках засведчана намінацыя **аплавічнік** [6, 61; 10, т.1, 27], у беларускай літаратурнай мове замацавалася назва **сушаніца** [13, т.5, ч.1, 402];

зрыўнік – *Chimaphila umbellata* L. (< зрыў 'надрыў') 'шматгадовая травяністая вечназялёная расліна з дзевяняючым у ніжняй частцы сцяблом і кветкамі, сабранымі ў парасонападобную гронку': *Зрыўнік му колісь запарвалі, ек подорвесса (Бярозаўка Петрык.)*. У мове жыхароў Тураўшчыны лексічным адпаведнікам выступае найменне **настоноўнік** (< на- + ставіць – 16, т.7, 255-256): *Настоноўніка ў дома нема, толькі ў лесе; ек подорвецца чововек, то вон помогае (Хачэнь Жытк.)*. У цэнтральнай частцы даследуемага рэгіёна пашырэнне атрымала лексічная адзінка **суховершнік** (< сухі верх): *Як чововек пудорвецца да боліць у жывоце, суховершнік параць і п'юць (Стадолічы Лельч.)*. Для палескай групы гаворак уласціва назва **станоўнік мужчынскі**, для ўсходне-магілёўскай – **грушніца**, для гродзенска-баранавіцкай – **мацаўнік** [6, 37; 10, т.3, 49]. Варыянтная назва, пашыраная ў сярэднебеларускіх народных гаворках, цалкам супадае з літаратурнай – **парушэнец** [8, 542; 9, т.3, 17]. Гэта дазваляе меркаваць, што **зрыўнік** – усходнепалескі рэгіяналізм;

косталом – *Synoglossum officinale* L. (расліна ўжываецца пры пераломях) 'травяністая лекавая расліна сямейства бурачнікавых': *Змешвалі корэнь косталому з жыром і націралі, як косці не зросталіса (Віць Хойн.)*. Для сярэднебеларускіх гаворак і гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту характэрны назвы **дзівалюк**, **кысталом** [3, 244; 9, т.2, 39]. Усходнепалескі варыянт адпавядае літаратурнай назве [8, 333];

коўтуннік – *Lycorodium clavatum* L. (< каўтун 'хвароба') 'вечназялёная шматгадовая расліна з доўгім паўзучым сцяблом': *Коўтуннік – од коўтуна (М.Малешава Жытк.)*. Замяняльнікамі гэтай лексемы часам служаць найменні **дзераза** (< прасл. *derzi* – 16, т.3, 133): *Дзеразой хворые почкі шчэ можна лечыць (Прудок Калітк.)*; **цекун** (расліна мае вельмі доўгае сцябло): *Цекун лёгка шукаецца (Везы. Ельск.)*. Беларускай народнай гаворкай расліна больш вядома як **дзермеца**, **дзерміца**, **дзірміца**, **дзярміца**, **дзяруга**, **дзяруха** [9, т.2, 45, 70; 10, т.1, 116]. **Коўтуннік** – рэгіянальнае ўсходнепалескае ўтварэнне. Беларускія нарматыўныя слоўнікі кадыфікуюць назву **дзераза** [8, 241];

лёгочніца – *Pulmonaria obscura* Dum. (< прасл. *льгъкъіе* – 16, т.5, 297-298) 'травяністая расліна сямейства бурачнікавых з дробнымі пахучымі кветкамі': *Мамка мая і собе збірала, і нам дала, як кашлялі, ды казала, шо то лёгочніца (Мокіш Хойн.)*. У сінанімічныя адносіны з гэтым словам уступаюць намінацыі **мідуніца** (< прасл. *medъ* – 16, т.7, 31): *Мідуніца это, у нас е (Піркi Браг.)*; **смоктуньчыкі** (расліна – добры меданос): *Смоктуньчыкі му пілі, як жолудок болеў (Навасёлкі Петрык.)*. Наймені **медунішнік**, **мідуніца** атрымалі пашырэнне ў паўночна-ўсходнім дыялекце [3, 262, 263], **медуніца**, **мядунка** – у літаратурнай мове [13, 340, 353];

молодзіло – *Sedum acre* L. (расліна вядома як танізуючы сродак) 'травяністая расліна сямейства таўсцянкавых з жоўтым мясістым сцяблом і лісцем': *Даўней называлі молодзіло, а цепер забуліса, гавораць не так (Аголічы Петрык.)*. Ва ўсходнепалескім рэгіёне часцей гучыць сінонім **росходнік** (трава бышцам

«разыходзіцца» па зямлі): *Той расходнік с салом несолоным націраюць, от у мене нога болюць, то я ім націраю (Хачэнь Жытк.)*. Назва **расходнік** вядома практычна ўсім беларускім народным гаворкам, сучаснай беларускай літаратурнай мове [6, 120; 9, т.4, 287; 10, т.1, 51; 12, 559];

нервенік – *Verbascum thapsiforme* Schrad. (< нервы) 'род двухгадовых травяністых раслін сямейства залознікавых з жаўтаватымі кветкамі, сабранымі ў коласападобную гронку': *Хлопцу нервенік напарвала от прыпадку (Баравое Лельч.)*. У розных раёнах даследуемай дыялектнай зоны паралельна ўжываюцца і іншыя лексічныя сродкі, з якіх можна ўтварыць сінанімічны рад, што рэалізуецца ў словах **бурак стаўбовы** (паводле структуры сцябла і ліста): *Нервенік, тай бурак стаўбовы – одно і тэе (Бобрыкі Петрык.)*; **буслікі** (верхнія лісты доўгія і заостраныя): *Пры падзюшчай болезні буслікі п'юць за чай (Дарашэвічы Петрык.)*; **дзіванна, дзівіна** (< прасл. *divo* – 16, т.3, 134): *Як трэба дзіванну рваць, то кажэм: «Панна дзіванна, дай мне помочы на мое косці» (Стадолічы Лельч.)*; **Кветачкі ў дзівіны такіе харошенькіе, шкода браць (Будкі Нараўл.)**; **короўяк** – семантычны русізм: *Короўяк ад горла п'юць (Каплічы Калінк.)*. Слова дзіванна, дзівонна, дзівядна адзначаюцца ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту [9, т.2, 50, 51], у гаворках паўночна-ўсходняга дыялектнага масіву ў гэтым значэнні ўжываецца лексема *мядзьвежская вуха* [3, 270]. Сучаснай беларускай літаратурнай мове вядома форма **дзіванна** [8, 212]. **Нервенік** – рэгіянальнае ўсходнепалескае ўтварэнне;

порушэнец – *Veronica officinalis* L. (< парушыць) 'шматгадовая травяністая расліна сямейства паслёнавых з доўгім паўзучым сцяблом': *Той порушэнец, шчо от золотніку п'юць, росце поўсюль (Камаровічы Петрык.)*. Сінонімам з'яўляецца слова **поўзун** (трава мае паўзучае сцябло): *Парылі поўзун і малога мулі, ек з вушэй цекло (Стадолічы Лельч.)*. Беларускім гаворкам, акрамя прыведзеных найменняў, вядомы наступныя лексічныя варыянты: **жабечыя цветы, лінок божая мацер** [1, 420, 424], **грызнік** [10, т.1, 103], **сцялуха** [6, 301]. У сучаснай беларускай літаратурнай мове засведчана намінацыя **крынічнік** [8, 349];

сердзешнік – *Briza media* L. (< сэрца) 'аднагадовая або шматгадовая травяністая расліна сямейства злакавых з некалькімі сцяблам і суквеццем мяцёлкай': *Еты сердзешнік у нас на покосі росце (Некрашоўка Ельск.)*. Бытуе ва ўсходнепалескіх гаворках і найменне **божа роса** (кветкі вельмі дробныя, падобны на расу): *Божа роса од сэрца, вона росце на такіх попловах, вона ек жыва, так і дрозжыць (Стадолічы Лельч.)*. У беларускіх народных гаворках вылучаюцца наступныя адпаведнікі: **зязюлькі** [10, т.1, 170], **канапелькі** [9, т.2, 394]. У беларускай літаратурнай мове ім адпавядаюць назвы **дрыжнік, слёзкі** [13, т.2, 203];

чыстоцел – *Chelidonium majus* L. (< чыстае цела) 'травяністая расліна сямейства макавых з жоўтымі кветкамі, сабранымі ў парасонападобныя суквецці, і аранжавым млечным сокам': *Чыстоцела корэнь розламуецца і націралі мозоль і бородаўкі (М. Малешава Жытк.)*. Аднак на тэрыторыі Усходняга Палесся гэта не адзіны сродак для абазначэння дадзенай расліны. У розных мясцінах бытуюць і іншыя лексічныя адзінкі, з якіх можна ўтварыць досыць аб'ёмны сінанімічны рад на чале з вышэй прыведзенай лексмай: **бородаўнік** (< прасл. *bordavъka* – 16, т.1, 316): *У моём дворэ бородаўніку як гразі (Гасцівель Рэчыцк.)*; **морошнік** (расце ў гушчары кустоў, у гразкіх мясцінах – у марочах – 16, т.6, 236): *Морошніком змуваем голову, шоб яе не морочыло, шоб голова не болела (Баравое Лельч.)*; **подтыннік** (< пад- + тын): *Добра подтынніком экзему зводзіць (Махнавічы Мазыр.)*; **раннік** (< рана): *Раннік – зелье, разом з лістом сушаць, і параць, і до ран прыкладаюць (Бярэжыцы Жытк.)*; **чоловешнік** (< чалавек): *Чоловешнік для ўсяго добры, для усякой хворобы чоловечой (Злодзін Лельч.)*. Некаторыя з пералічаных найменняў пашыраны ў народна-дыялектнай мове далёка за межамі даследуемага рэгіёна, асобныя сустракаюцца

толькі ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялектнага масіву і ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту [6, 36; 15, 160; 9, т.2, 53, 136, 539, т.5, 369, 370, 371, 443-444, 523; 10, т.1, 200]. Лексемы **морошнік**, **чоловешнік** можна кваліфікаваць як усходнепалескія рэгіяналізмы. У беларускай літаратурнай мове ўжываюцца словы **падтыннік**, **чыстацел** [13, т.3, 572, т.5, ч.2, 332].

Прааналізаваныя намінацыі з'яўляюцца найбольш ужывальнымі, найбольш пашыранымі на тэрыторыі Усходняга Палесся. Вызначаючыся вобразнасцю, сакавітасцю, яны складаюць багатую частку палескага слоўніка.

Літаратура

1. Бейлина Д.А. Материалы для полесского батанического словаря // Лексика Полесья. – М.: Наука, 1968. – С. 415–438.
2. Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т.1. – 736 с.; 1999. – Т.2. – 736 с.
3. Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.
4. Грицкевич В.П. С факелом Гипократа: Из истории белорусской медицины. – Минск: Наука и техника, 1987. – 271 с.
5. Дыялектны слоўнік Брэстчыны/ Склад. Аляхновіч М.М. і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
6. Киселевский А.И. Латино – русско – белорусский ботанический словарь. – Мінск: Наука и техника, 1967. – 160 с.
7. Минько Л.И. Народная медицина Белоруссии. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 108 с.
8. Слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. М.В. Бірылы. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 903 с.
9. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – Т. 1. – 512 с.; 1980. – Т. 2. – 728 с.; 1982. – Т. 3. – 536 с.; 1984. – Т. 4. – 616 с.; 1986. – Т. 5. – 536 с.
10. Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2-х т. / Пад рэд. Е.С. Мяцельскай. – Мінск: Універсітэцкае, 1990. – Т. 1. – 287 с.
11. Сцяшковіч Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.
12. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск: БелЭн, 1999. – 784 с.
13. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Мінск: БелСЭ, 1977. – Т. 1. – 608 с.; 1978. – Т. 2. – 768 с.; 1979. – Т. 3. – 672 с.; 1980. – Т. 4. – 768 с.; 1982. – Т. 5, кн. 1. – 663 с.; 1984. – Т. 5, кн. 2. – 608 с.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1. – 576 с.; 1986. – Т. 2. – 672 с.; 1987. – Т. 3. – 832 с.; 1987. – Т. 4. – 864 с.
15. Цыхун А.П. Скарбы народнай мовы. – Гродна, 1993. – 242 с.
16. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: У 8 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – Т. 1. – 440 с.; 1980. – Т. 2. – 344 с.; 1985. – Т. 3. – 408 с.; 1988. – Т.4. – 327 с.; 1989. – Т.5. – 320 с.; 1990. – Т.6. – 287 с.; 1991. – Т. 7. – 315 с.; 1993. – Т. 8. – 270 с.

Прынятыя скарачэнні

Браг. – Брагінскі раён, Ельск. – Ельскі раён, Жытк. – Жыткавіцкі раён, Калінк. – Калінкавіцкі раён, Лельч. – Лельчыцкі раён, Лоеўск. – Лоеўскі раён, Нараўл. –

Нараўлянскі раён, Петрык. – Петрыкаўскі раён, Рэчыцк. – Рэчыцкі раён, Хойн. – Хойніцкі раён.

Summary

The article is devoted to the problem of investigation of botanical vocabulary of folk medicine, especially to motivated names of herbs. The work analyses one of the most voluminous thematic groups of the above-mentioned words.

Поступила в редакцию 11.11.02

УДК 808.2 – 086 (043.3) + 82.08 (043.3)

Т.А.Михалкина

ОБ ОДНОЙ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ГРУППЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.И.СОЛЖЕНИЦЫНА

Тематика таких произведений А.И.Солженицына, как “Архипелаг ГУЛАГ”, “В круге первом”, “Один день Ивана Денисовича”, обусловила привлечение в их язык тюремно-лагерных лексических средств. Подобные слова и выражения в лингвистической литературе называются арготическими или жаргонными. Разграничение арго и жаргонов может проводиться по степени их “секретности”. Л.И.Скворцов указывал, что арго присущ более секретный характер, оно имеет более узкую социальную базу [1, 23]. Однако нередко термины жаргон и арго употребляются как синонимы [2, 53; 3, 75; 4, 74]. Мы называем такие слова жаргонными, а при использовании их в языке художественной литературы – жаргонизмами.

О языке рассказа “Один день Ивана Денисовича” писала Т.Г. Винокур [5;6]. Она отметила, что жаргонная лексика играет в рассказе традиционную роль одного из наиболее ярких стилистических речевых средств. Слова и обороты тюремно-лагерного жаргона, по мнению Т.Г. Винокур, Солженицын использует очень тактично, не злоупотребляя ими. Однако язык произведений А.И. Солженицына изучен недостаточно. В данной статье мы рассматриваем жаргонизмы, включенные А.И. Солженицыным в язык указанных произведений, с точки зрения тематического состава, словообразовательных особенностей, стилистических функций.

Известно, что в жаргонной речи выделяются прежде всего предметы и действия с ними [7, 209]. Поэтому в тематическом отношении жаргонизмы произведений А.И. Солженицына – это главным образом наименования различных бытовых реалий и помещений, учреждений, а также названия действий человека, групп людей. Кроме того, широко представлены жаргонизмы, называющие людей по принадлежности к определенной социальной группе, по роду занятий, особенностям поведения. Например, следующие жаргонизмы называют лиц по роду занятий, по принадлежности к определенной социальной или общественно-политической группе: блатной, блатарь, блатняк, урка, уркач – “уголовник”, полуцветной, полуцвет, приблатненный – “примыкающий к воровскому миру по духу, старающийся перенимать, но еще не вошедший в воровской закон”, вертухай, вертух, полкан “надзиратель”, ширмач “карманщик”, лепила “фельдшер” и мн. др. Жаргонизмы филон “тот, кто отлынивает от работы”, туфтач – “тот, кто делает туфту, т.е. обман, приписки”, мостырщик – “тот, кто учинил себе мостырку (искусственно созданную видимость болезни)” и некот. др. являются наименованиями людей по особенностям

поведения. Немногочисленны жаргонизмы – существительные, называющие людей по имущественному положению, физическим особенностям: бобры – “богатые зэки с “барахлом” и бациллами, т.е. с жирами”, фитиль – “доходяга”. Зафиксированы следующие жаргонизмы – названия различных бытовых предметов: сидор, кешер “мешок”, луковица – “часы”, угол – “чемодан”; помещений: кондей – “карцер”, вокзал – “большая комната”; учреждений: тюряга – “тюрьма”, шарашка – “лагерь со смягченным режимом”, внутренка – “внутренняя тюрьма” и т.д. Поведение человека, групп людей обозначают жаргонизмы чифирить – “употреблять чифирь, чрезмерно крепкий чай, род наркотика”, колоться – “признаваться на следствии”, завязать – “с согласия воровского мира порвать с ним, уйти во фраерскую жизнь” и др. Тематическую группу воздействия человека на окружающий мир составляют жаргонизмы отместить, захалтырить, сдрючить – “отнять”, запороть, расшлёпать – “убить” и мн. др. Отдельные жаргонизмы имеют значение состояния: доходить – “слабеть, опухать, близиться к смерти от плохого питания и тяжелой работы”, припухать – “тяжело жить, голодать”. Целый ряд слов называет отвлеченное действие и состояние: рубиловка – “убийства”, темниловка – “обман”, шмон – “обыск”, кантовка – “состояние без работы”, доходить – “лагерный голод”. Выявлены отдельные жаргонизмы – номинации признака предмета, характеризующие людей по физическому состоянию: доходягой “истощенный”; определяющие неодушевленные предметы по отношению к лицу, отвлеченному понятию: вертухайский, шмональный, тухтяной. Обращает на себя внимание синонимичность жаргонной лексики: выделяются синонимические ряды со значением “уголовник”, “надзиратель”, “отнять”, “убить” и др. Такие синонимические ряды могут включать однокоренные слова, по-разному оформленные в словообразовательном отношении.

Е.Г. Лукашанец отмечала, что арготическая деривация обладает своими особенностями, хотя и является отражением словообразовательных процессов литературного языка. Это касается семантики производных слов и их формальных характеристик: моделей словообразования, аффиксов. Многие арготические производные имеют модификационные значения, то есть дублируют по значению производящие слова [8, 115]. В исследуемых произведениях Солженицына употребляются подобные жаргонизмы, например: полуцветной – полуцвет. Однако трудно согласиться с тем, что “вся внутриарготическая модификация не экспрессивна по своей сути” [8, 117]. Как нам представляется, есть разница между жаргонными номинациями типа приведенных выше и такими парами (или группами) слов, как блатной – блатняк, блатарь, вольный – вольняга, вольняшка, урка – уркач. Суффиксальные производные воспринимаются как более экспрессивные благодаря входящим в их состав словообразовательным формантам –як, -арь, -яг-а, яшк-а, -ач и т.п., которые носят разговорный характер. Среди процессуальных производных номинаций наиболее представлены префиксальные модификационные образования с разными приставками, имеющие словообразовательное значение “совершить (довести до результата) действие, названное мотивирующим глаголом”. Это следующие жаргонизмы: закосить, загрести (за-), расколоться, расшлёпать (рас-), прошмонать (про-). Ряд префиксальных жаргонизмов характеризуется словообразовательным значением “совершить действие в течение некоторого времени”: пофилонить (по-), прогужеваться (про-). Для тюремно-лагерного жаргона характерна также внежаргонная модификация, особенно регулярны образования с формантом –к-а: жёнка – жена, мамка – “заключенная женщина, родившая ребенка,” – мама, свиданка – свидание. Однако шире, чем модификация, распространена мутация, как внутрижаргонная, так и внежаргонная. В языке исследуемых произведений можно отметить целый ряд производных существительных, возникших

на базе словосочетаний “существительное + прилагательное” при помощи суффиксальных формантов –к-а, –яшк-а, –ух-а и др. и имеющих словообразовательное значение “предмет, учреждение, помещение – носитель непроцессуального признака”: гарантийка – гарантийная пайка, черняшка – черный хлеб, внутрянка – внутренняя тюрьма, краснуха – красный вагон (в котором перевозили заключенных) и т.п. Словообразовательное значение “носитель предметного признака”, которое конкретизируется как “лицо по отношению к объекту, месту своих действий” присуще жаргонизмам мостырщик – мостырка (суф. –щик), туфтач – туфта (суф. –ач), шалашовка – шалаш (форм. –овк-а). Отмечены жаргонизмы с общим словообразовательным значением “носитель процессуального признака”, в том числе со значениями “лицо – производитель действия”: шмональщик – шмонать (-льщик), стукач – стучать (-ач); “лицо – носитель состояния”: доходяга – доходить (-яг-а); “совокупность лиц – субъектов действия”: отрицаловка – “зэки (главным образом блатные), отказывающиеся выполнять требования лагерной администрации” – отрицать (-ловк-а). Весьма распространены жаргонизмы внутрижаргонного происхождения с транспозиционным словообразовательным значением отвлеченного действия и состояния: темниловка – темнить, рубиловка – рубить, доходиловка – доходить (-ловк-а), заначка – заначить, кантовка – кантоваться (-к-а), шмон – шмонать (Ш). Следует отметить, что в литературном языке, по данным “Русской грамматики” [9], с помощью форманта –ловк-а не образуются слова со значением отвлеченного действия и состояния и со значением “совокупность лиц – субъектов действия”, как это наблюдается в тюремно-лагерном жаргоне.

Как известно, большое количество жаргонных слов возникло не путем морфемного словообразования, а представляет собой результат метафорического переосмысления общенародных лексем: кум, волк, насадка, клеить и т.п. Кроме того, один из путей формирования лексического состава жаргонов – заимствование из диалектов [10, XIII]. Такие слова, как балан – “бревно”, прохоря – “сапоги, ботинки”, баланда – “суп; род кушанья”, маруха – “возлюбленная”, включенные А.И. Солженицыным в язык произведений, являются принадлежностью и тюремно-лагерного жаргона, и диалектов.

Важной стилистической функцией жаргонизмов в произведениях А.И. Солженицына является характерологическая, то есть они служат для социальной характеристики персонажей. Жаргонные слова часто включены в прямую речь персонажей: Приказывает (майор Волков): всем веселиться немедленно! Кого увижу скучным – в кондей! (“Архипелаг ГУЛАГ”); При этом малоподвижные большие глаза Спиридона из-под густых рыжеватых бровей добавляли: “Ну, что ходишь, волк?..” (“В круге первом”); в несобственно-прямую речь: Может, завтра Шухов не выйдет,... может, сюда ещё полгода не попадёшь – а мастерок пропадает? Заначить так заначить! (“Один день Ивана Денисовича”) Многочисленны жаргонизмы в авторском повествовании, отражающем словоупотребление изображаемой среды и персонажей: Они хотели делать мостырку, чтобы остаться любой ценой (“Архипелаг ГУЛАГ”), Про себя Спиридон... догадался,...что...фотография была тухта, кум темнил (“В круге первом”). Кроме того, жаргонизмы в текстах произведений выступают как средство эмоциональной оценки. Экспрессивные жаргонизмы, образовавшиеся путем метафоризации, чаще всего выражают отрицательную оценку, презрение заключенных по отношению к надзирателям, следователям: ...Это могла понять и проверить псарня...; ...Ходить в гости друг к другу (вместо себя сажая полканами выводных) (авторское повествование, “Архипелаг ГУЛАГ”). Жаргонные суффиксальные экспрессивные существительные блатняк, уркач, тюряга включены в субъективное авторское

повествование (в “Архипелаг ГУЛАГ”) и передают неприязнь, презрение Солженицына к уголовникам, отрицательную оценку этих персонажей, а также отрицательную оценку политического строя государства, господствующей идеологии: Один уркач не без выдумки ставит стоймя свой чемодан...; Самым заядлым матёрым блатнякам передавалась безотчетная власть на островах Архипелага... (в данном контексте для усиления эмоциональной оценочности служат определения самым заядлым, матёрым); Бесклассовое общество тоже не без тюряги...

Употребление жаргонизмов в языке произведений А.И. Солженицына вызывало нарекания со стороны ревнителей чистоты русского языка. Отвечая на нападки, выдвигаемые против писателя, Т.Г. Винокур указывала, что с помощью жаргонизмов (например, шмон, шмонять вместо обыск, обыскивать) создается “локальный колорит” [6, 67]. Таким образом, жаргонная лексика, включенная в язык произведений, выполняет также функцию, которую можно назвать номинативно-описательной, то есть служит для описания места действия, быта персонажей, для создания локального и социального колорита. Жаргонизмы, выполняющие данную функцию, широко представлены в авторском повествовании: ... На марфинскую шарашку привезли нового зэка...; Плотники прорезали в дверях кормушки..., а особые мастера стекло-арматурщики... воздвигли в своем роде уникальные намордники... (“В круге первом”); А вот выходят за ворота блатные и получвет; ...Основная часть подготовки к этапу – это генеральный шмон (“Архипелаг ГУЛАГ”). Жаргонная лексика, включенная в речь персонажей, в несобственно-авторское повествование, выполняет номинативно-описательную функцию наряду с характерологической: – ...Говорят, блатных прижали и даже на Красной Пресне уже не курочат (“В круге первом”); Но вспомнил Шухов, теперь и в больничке отлёжу нет (“Один день Ивана Денисовича”).

Итак, можно заключить, что жаргонизмы в языке произведений А.И. Солженицына характеризуются тематическим, деривационным, функциональным разнообразием, часто экспрессивны, а их употребление мотивированно и уместно.

Литература

1. Скворцов Л.И. Аргю // Русский язык: Энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия, 1979. – 432 с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 608 с.
3. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1987. – 106 с.
4. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. – М.: Просвещение, 1987. – 160 с.
5. Винокур Т.Г. О языке и стиле повести А.И. Солженицына “Один день Ивана Денисовича” // Вопросы культуры речи: Сб. ст. – Вып. 6. – М.: Наука, 1965. – С. 16-32.
6. Винокур Т.Г. С новым годом, шестьдесят вторым... // Вопросы литературы. – 1991. – № 11/12. – С. 48-69.
7. Снегов С. Язык, который ненавидит. – М.: Просвет, 1992. – 224 с.
8. Лукашанец Е.Г. Соотношение формы, значения и функции в арготической деривации // Форма, значение и функции единиц языка и речи: Материалы докладов Междунар. науч. конф. Минск/Беларусь, 16-17 мая 2002 г.: В 3 ч. Ч. 1. – Минск, 2002. – С. 115–117.
9. Русская грамматика: В 2 т. / Отв. ред. Н.Ю. Шведова. – М.: Наука, 1980. – Т. 1. – 783 с.

10. Трахтенберг В.Ф. Блатная музыка ("Жаргон" тюрмы) / Под ред. И.А.Бодуэна де Куртенэ. – Спб., 1908. – 103 с.

Summary

In this article the author investigated jargonisms from texts of A.I.Solzhenitsyn's belles-lettres and publicism from point of view of subject belonging, word-building peculiarities and stylistic functions. The analysis made in the article allows to conclude that jargonisms of A.I.Solzhenitsyn's works is distinguished by its subject variety. Many jargonisms contain expressive suffixes. The studied linguistic units play various stylistic functions in A.I.Solzhenitsyn's works language.

Поступила в редакцию 25.06.02.

УДК 808.26

Н.А. Барысенка

ГІСТАРЫЗМЫ Ё РАМАНАХ ЛЕАНІДА ДАЙНЕКІ

Серыя раманаў Леаніда Дайнекі "Меч князя Вячкі", "След ваўкалака", "Жалезныя жалуды" прысвечана апісанню гістарычных падзей на Беларусі ў XI–XIII стагоддзях. У рамане "Меч князя Вячкі" адлюстравана гераічная барацьба гараджан старажытнага Полацка з тэўтонскімі рыцарамі-крыжаносцамі. Другі раман "След ваўкалака" – агляд малавядомых старонак жыцця і княжання Усяслава Полацкага. Аб сумеснай барацьбе новагародскага і літоўскага князёў за незалежнасць апавядае пісьменнік у рамане "Жалезныя жалуды". Таму зразумела, што разам са словамі актыўнага лексічнага запасу літаратурнай мовы аўтар ужывае гістарызмы. Яны выконваюць намінацыйную функцыю як назвы адпаведных прадметаў, з'яў і паняццяў, што былі ўласцівы гэтаму гістарычнаму перыяду, а таксама ўжываюцца з мэтай стылізацыі – стварэння адпаведнага моўнага каларыту. Значэнне слоў-гістарызмаў не заўсёды зразумела чытачу. Але без іх цяжка захаваць гістарычную і мастацкую праўду ў творах.

У семантычных адносінах выкарыстання ё раманах гістарызмы даволі разнастайныя. Сярод іх найбольш папулярны назвы асоб.

Так, класавую структуру тагачаснага грамадства адлюстроўваюць лексемы *баярын* 'асоба, якой надаваўся вышэйшы дараваны сан, землеўладальнік': *Тут жылі і баяры: полацкія і мясцовыя, латгальскія* [3, 18]; *даннік* 'чалавек, які плаціў даніну': *Лівы пакуль што лічацца даннікамі вялікага князя полацкага Уладзіміра Валадаравіча* [3, 24]; *князь* 'асоба, якая мела княжацкі тытул': *Князь Ізяслаў са злосцю глядзеў на доўгія сынавы валасы* [3, 18]; *коймінец* 'нявольны чалавек, якога гаспадар надзяляў зямлёй': *Пачалі паліць навакольнаыя вёскі, браць у палон Міндоўгавых коймінцаў* [2, 58]; *купец* 'асоба купецкага саслоўя': *Тут жылі багатыя купцы, якія срабра мераюць гаршкамі* [3, 18]; *смерд* 'сялянін-земляроб, які быў у феадальнай залежнасці': *Яшчэ спаў князь пеўняў Будзімір, якога так шануюць смерды Полацкай зямлі* [3, 15]; *халоп* 'асабіста залежная ад феадала асоба': *У святліцу да князя ўвайшоў ягоны верны халоп-саглядатай Станімір* [3, 126]. Сюды ж далучаюцца лексемы са зборнай семантыкай: *чэлядзь* 'насельніцтва феадальнай вотчыны, якое знаходзілася ў разнастайных формах залежнасці ад феадалаў; дваровыя людзі; слугі': *Вакол замка стаялі баяры, крыху зводдаль тоўпілася чэлядзь*

[3, 168]; *чэрнь* 'просты народ; людзі, якія належалі да ніжэйшых слаёў грамадства': *Пустэльнік з нары вылез. Смердаў, чэрнь узбунтаваў* [3, 95].

Адміністрацыйна-кіраўнічы апарат тагачаснага грамадства прадстаўлены лексемамі *вечнік* 'член гарадскога веча': *Калі разышліся мужы-вечнікі, Вячка паклікаў Клімяту Аднарука* [1, 274]; *пасаднік* 'намеснік князя для кіраўніцтва горадам, вобласцю або выбраны вечам правіцель горада': *На памосце ўжо стаялі епіскап Дыянісій, пасаднік Ратша* [3, 131]. А таксама экзатызм *ратман* 'член органа гарадскога ўпраўлення ў старажытнай Прусіі': *Пра ўсё гэта ў прысутнасці мясцовых клірыкаў і ратманаў Сіверт сказаў епіскапу Мікалаю* [2, 158].

Службовы персанал панскіх маёнткаў прадстаўляюць намінацыі бірыч 'зборшчык падаткаў' *Князь Уладзімір з бірычом Аляксеем з невялікай аховай на двух чаўнах пераплыў цераз Дзвіну* [3, 132]; *віначэрп* 'службовая асоба, якая загадвала пітвам, разлівала і разносіла яго на бяседзе': *Паж-віначэрпій срэбным апалонікам наліў усім з дубовай бочачкі віна* [3, 212]; *вірнік* 'той, хто збіраў віру': *У Гарэчкую Вель прыязджаў княжацкі вірнік са сваім памочнікам* [3, 76]; *канюшы* 'асоба, якая загадвала княжацкімі канюшнямі': *Якаў з канюшым Амялянам заліваў трэшчыну на конскім капыце воскам* [3, 182]; *лоўчы* 'той, хто ведаў псовым паляваннем, рыбнай лоўляй': *Паехаў князь са сваімі лоўчымі на бабровыя ловаы* [3, 151]; *пасцельнічы* 'асоба, якая ведала пасцеллю князя, яго асабістай казной, майстэрняй, у якой шылі адзенне і бялізну князю': *Пасцельнічы Іван зняў з князя мокрае карзно* [3, 38]; *чалядзін* 'дваровы чалавек, слуга ў княжацкім доме': *Дзякуй, князь, за хлеб, за ваду і мёд, якія прыносяць твае чалядзіны* [3, 31].

У раманах значная ўвага надаецца апісанню бітваў, ваенных паходаў. Уяўленне аб складзе тагачаснага войска даюць найменні *балістарый* 'стралок з арбалета': *Балістарый няспынна білі са смертаносных арбалетаў* [3, 193]; *ваявода* 'начальнік войска, горада ці акругі': *І ваявода паміраў, захлынаючыся ўласнай крывёю* [3, 63]; *грыдзь* 'член малодшай княжацкай дружыны': *Ды Якава і Чухому неадступна пільнавалі баярскія грыдні* [3, 152]; *латнік* 'воін у латах': *Вячка і некалькі латнікаў з епіскапскай дружыны прыйшлі да манастырскага саду* [3, 201]; *лучнік* 'воін, узброены лукам': *Вячка на золку з пятнаццацю лучнікамі старэйшыны Нічына конна рушыў у стольны горад* [3, 53]; *отрак* 'член малодшай дружыны князя': *Отракі-каняводы трымалі ўпазатове свежых коней* [3, 270]; *рыцар* 'конны воін, цяжка ўзброены': *За некалькі попрышчаў ад Кукейнаса тэўтонскія рыцары поцяць коней* [3, 25]; *тысяцкі* 'начальнік ваеннага апалчэння': *У святліцу ўвайшоў тысяцкі Жыраслаў* [3, 120].

Пры апісанні ваенных дзеянняў старадаўніх войскаў аўтару не абысціся без назваў зброі, воінскіх даспехаў, фарміраванняў таго часу: *арбалет* 'ручная кідальная прылада, удасканалены лук': *Тры сотні эстаў прывёў юны Мезліс, які заўсёды хадзіў з лёгкім арбалетам* [3, 282]; *булава* 'дубінка з патаўшчэннем на канцы ў выглядзе шара або васьмігранніка': *Ішла адна пяхота з коп'ямі і рогвіцамі, з мячамі і булавамі* [4, 229]; *дзіда (кап'я)* 'колючая зброя ў выглядзе доўгага дрэўка з вострым металічным наканечнікам; піка': *Дзіда ўдарыла ў абсівераную худую выю* [3, 100]; *дроцік* 'кідальная зброя ў выглядзе невялікага кап'я': *Кароткія коп'і-суліцы і дроцікі густым дажджом паляцелі ў хрысціян* [2, 195]; *дружына* 'група з прыбліжаных князя, якая складала асноўнае яго войска і прымала ўдзел у кіраванні княствам': *Стома каменем ляжала на сэрцы, але нельга было паказаць яе ні дружыне, ні баярам* [3, 32]; *кальчуга* 'воінскі даспех у выглядзе рубашкі з металічных кольцаў': *Плеценая са стальнога дроту кальчуга была на ім* [3, 142]; *кісцень* 'зброя ў выглядзе кароткай палкі, на адным канцы якой падвешваўся металічны шар для нанясення ўдараў, а на другім была пятля для надзявання на руку': *Там сустракалі іх мячы і коп'і, рогвіцы і шастапёры, камяні і дубіны, сякеры і кісцяні* [3, 292]; *латы*

‘металічныя даспехі, якія засцерагалі воіна ад удараў халоднай зброі’: *Але прыляцела страла, ударыла ў непрыкрытыя латамі грудзі* [3, 270]; *меч* ‘старадаўняя халодная зброя, падобная на вялікі нож, з прамым абаюдавострым клінком’: *Той, што прыплыў пазней, направіў на поясе меч* [3, 9]; *раць* ‘войска, ваенны атрад’: *А вось выведнікі казалі Усяславу, што чарнігаўская раць ідзе на раку Сноў* [4, 223]; *місьюрка* ‘жалезны шлем з кальчужнай сеткай’: *Водбліск ад паходні ўспыхнуў на місьюрцы* [3, 29]; *панцыр* ‘адзенне з пераплеценых дробных кольцаў для засцярогі ад удараў халоднай зброяй’: *У ліваў не было ні шчытоў, ні панцыраў і яны не вытрымалі, пабеглі* [3, 193]; *прашча* ‘ручная зброя для кідання камянёў’: *Адзінаю зброяй філісіцімлян былі вяровачныя прашчы* [3, 188]; *сцяг* ‘вайскавае падраздзяленне колькасцю ў пяцьдзсят чалавек’: *Старшы дружыннік Мсцібог з усім сваім сцягам* [3, 33]; *шастапёр* ‘невялікая жалезная булава з вострымі шыпамі’: *Тут Халадок выхатіў з-пад карзна шастапёр і з усяго маху ўдарыў пустэльніка па галаве* [3, 100]; *шчыт* ‘ручная ахоўная зброя ў выглядзе прамавугольніка, круга, эліпса з металу’: *Браціла яшчэ ўладкаваў за спінаю шчыт і суліцу* [3, 15].

Выдзяляецца група гістарызмаў, якія паказваюць эканамічныя і сацыяльна-прававыя адносіны тагачаснага грамадства. Напрыклад, *аброк* ‘натуральны або грашовы падатак’: *На землях, якія належаць рыжскай царкве, крыху аслабіць царкоўную дзесяціну, замяніць яе больш лёгкім аброкам* [3, 199]; *віра* ‘грашовы штраф за забойства ці цяжкае калецтва вольнага чалавека’: *Яны хочуць, каб наша абшчына заплаціла князю Рагвалоду Свіслацкаму дзякуючы віру* [3, 73]; *даніна* ‘натуральны або грашовы падатак’; *дзесяціна* ‘падатак на карысць царквы ў памеры адной дзесятай часткі даходу’: *Альберт, праўда, не бярэ даніну і царкоўную дзесяціну з ліваў* [3, 24]; *мыта* ‘падатак, пошліна за правоз тавараў праз граніцу ці па тэрыторыі дзяржавы’: *Мыта плаціць тэўтоны? – спытаўся ў епіскапа Уладзімір* [3, 125].

Больш яркаму ўяўленню аб сацыяльна-эканамічнай сітуацыі і адміністрацыйна-прававой сістэме ў XI–XIII стст. садзейнічае выкарыстанне слоў тыпу *вотчына* ‘зямельнае ўладанне, якое пераходзіла дзецям у спадчыну ад бацькоў’: *У той жа дзень Якава і Чухому навезлі з Полацка ў загароднюю баярскую вотчыну* [3, 160]; *веча* ‘сход, на якім вырашаліся грамадскія і дзяржаўныя справы’: *Паслязаўтра трэба будзе стаяць на вечы каля сабора святой Сафіі* [3, 120]; *карчма* ‘пітны дом з начлегам’: *Ён абавязкова стаў бы вагантам, якія ходзяць з горада ў горад, спяваюць у вясковых карчомках* [3, 238]; *пасад* ‘гандлёва-рамесная частка горада за крапасной сцяной; прыгарад; памесце; пасёлак’: *Званара з астраўной царквы пачулі на вялікім пасадзе* [3, 119]; *рада* ‘народны сход, а таксама савет прадстаўнікоў’: *Міндоўгу так і не ўдалося сабраць у Новагародку баярскую раду* [2, 205].

Не абыходзіцца аўтар без ўжывання гістарызмаў бытавой сферы. Гэта тагачасныя назвы адзення, абутку: *какошнік* ‘жаночы галаўны ўбор у выглядзе ўпрыгожанага шчыта над ілбом’: *З-пад чырвонага какошніка вырываліся светлыя струмені валасоў* [4, 64]; *кафтан (каптан)* ‘мужчынская і жаночая адзежына з доўгімі поламі і падоўжанымі рукавамі’: *Ён круціў пярсцёнак, хукаў на яго, націраў аб крысо свайго чырвонага каптана* [3, 166]; *магерка* ‘круглая высокая мужчынская шапка’: *За спінаю ў хлопца сядзелі двое мужчын у высокіх магерках з белай воўны* [3, 72]; а таксама назвы даўніх мер і грашовых адзінак *вяршок* ‘мера даўжыні, роўная 4,4 см’: *Ён быў больш дзесяці вяршкоў росту* [3, 25]; *грыўня* ‘злітак серабра вагой каля фунта’: *Потым разам з сябрукамі забіў багатага латгала з-за грыўняў* [3, 12]; *кварта* ‘мера вадкіх і сыпкіх рэчываў, роўная чацвёртай частцы гарца, або 0,70577 літра, металічны кубак роўны прыблізна гэтай меры’: *Толькі тады, калі дзённая спёка асабліва бязлітасная, іх ненадоўга адпусціць у цянек, дадуць па кварце халоднай вады* [2, 62]; *локаць* ‘мера даўжыні, роўная прыблізна 0,5 метра’: *Браціла не бачыў*

тэўтона, які стаяў за два ці тры локці ад яго [3, 13]; пуд ‘мера вагі, роўная 40 фунтам (каля 16,3 кг)’; *Першы камень вагою ў тры пуды з ляскам урэзаўся ў гарадскую браму* [3, 269]; *пядзя* ‘мера даўжыні, роўная адлегласці паміж канцамі расцягнутых вялікага і ўказальнага пальцаў’: *Браціла ведаў і малую пядзь і вялікую пядзь* [3, 14]; *сажань* ‘адзінка меры даўжыні, роўная 2,134 метра’: *За некалькі сажняў уперадзе ён убачыў кусцікі нейкай дзіўнай травы* [3, 11].

Акрамя прааналізаваных гістарызмаў, ужытых Леанідам Дайнекам у серыі раманаў, можна выдзеліць дэрываты *арбалет* – *арбалетчык*; *халоп* – *халопка*, *чалядзін* – *чалядзінка* і нават цэлыя гнёзды аднакаранёвых слоў *баярын* – *баярыня*, *баярыч*; *князь* – *княгіня*, *княгінечка*, *княгінохна*, *княжыч*, *князеўна*.

Дасягнуць дваінога эфекту – стварыць вобразную карціну і ўзнавіць гістарычны каларыт эпохі дапамагае ўключэнне ў мастацка-вобразную карціну апавядання гістарызмаў-тэрмінаў у пераносным значэнні, у складзе параўнальных зваротаў і ўстойлівых спалучэнняў: *Мы растопчам іхнія ерэтычныя абразы, а іхнія царква-рабыня будзе мыць ногі сваёй вялікай пані – каталіцкай апостальскай царкве* [3, 191]; *Месяц усё-ткі заззяў над зямлёй, як вялікая срэбная ерыўня* [3, 8]; *Калі і ўносілі злыдні меч нязгоды між намі, дык тое забудзецца* [2, 112].

Такім чынам, ужытыя у раманах разнастайныя тэматычныя групы гістарызмаў дапаўняюць сродкі выразнасці сучаснай беларускай літаратурнай мовы, на якія перш за ўсё абапіраецца аўтар. Умелае іх выкарыстанне дазваляе ўзнаўляць рэальныя гістарычныя абставіны, трапна характарызаваць вобразы мінулых эпох, надаваць мове пэўныя стылістычныя адценні.

Літаратура

1. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Вып. 1-14. – Мінск: Беларуская навука, 1982- 1996.
2. Дайнека Л. Жалезныя жалуды: Раман. – Мінск: Юнацтва, 1993.
3. Дайнека Л. Меч князя Вячкі; След ваўкалака: Романы. – Мінск: Юнацтва, 1993.
4. Дайнека Л. След ваўкалака: Раман.– Мінск: Маст. літ., 1988.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5-ці т. – Мінск: Гал. рэд. БелСЭ, 1982 – 1996.

Summary

In this article lexico-semantic groups of historical words are described with the help of specific material as well as their role in creation of language colouring of a certain historical epoch. Attention is paid to word-formative possibilities and ability of creation of graphic image of a narration by means of nomination.

Поступила в редакцию 18.06.02.

ПЕДАГОГІКА І ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923

Е.И. Комкова

СОЦИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА И ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ ЛИЧНОСТИ

Любое сообщество людей, каждая группа вырабатывает свою собственную систему взглядов на мир, свою картину мира. С одной стороны, формирование этой системы подчинено общим закономерностям, с другой – оно отражает специфику реальной жизненной практики данной группы. Поскольку обыденный здравый смысл несет в себе черты коллективно разделяемого опыта, у людей складывается понимание той действительности, в которой они живут. Если социальные условия являются одним из главных факторов развития психики человека, то при различных социальных факторах психика человека, его менталитет и мышление будут разными.

Но все-таки можно с определенной уверенностью сказать, что имеет место некоторый опыт, который является общим для всех культур. Младенцы воспитаны и вскормлены старшими людьми. Для того чтобы жить в каких-либо социальных группах, младенцам необходимо научиться общаться через язык, они должны усвоить поведение через определенную систему наказания и награды, а также получить другой опыт, который является общим для человека как вида. Из социального опыта, общего фактически для всех членов данного общества, появляется характерная конфигурация индивидуальности, типичная для многих членов данного общества. DuBois [6] назвал ее "модальной индивидуальностью", имея в виду статистический термин "мода" в значении, наиболее часто встречаемого в данном контексте или ряде. Каким образом модальная индивидуальность может измениться в случае, когда человек находится между двумя различными культурами, было исследовано рядом авторов, большинство из которых провели свои наблюдения несколько десятилетий назад, прежде чем эти культуры были значительно изменены контактом с другими культурами.

Так, например, Fortune R. F [9] и Benedict R [1] изучали ребенка племени *Dobu* в Малайзии. Когда ребенок входит в семью, он является единственным, о котором, вероятно, будут заботиться многие люди – дядя, брат матери и все родственники, и особенно те, для кого он является наследником. Однако совсем небольшая сердечность и привязанность будет проявлена по отношению к ребенку в *Dobu*.

Ребенку этого племени внушают, что он живет в мире, управляемом волшебством. Ничто не случается само по себе. Все явления управляются и вызываются колдовством. Болезнь, несчастный случай и смерть – доказательство, что колдовство использовалось против него и является мстью кого-то из родственников. Кошмары интерпретируются как эпизоды колдовства, в которых злой дух исходит из враждебного настроения лишь по какой-то случайности. Все существующие легендарные герои и злодеи по своей природе очень сильны и наносят вред людям. Зерновые культуры растут только, если волшебные заклинания были услышаны. Даже сексуальное желание не возникает само, а только в ответ на волшебство любви.

Болезнь и предательство – это характерные черты племени *Dobu*, и чувство опасения доминирует над всеми чувствами. Каждый житель этого племени живет в постоянном опасении того, что его могут отравить. Продовольствие усиленно охраняется, как и сам процесс приготовления пищи, и существует весьма узкий круг людей, с кем *Dobuan* будет есть. Семья *Dobuan* проводит годы в деревнях жены и мужа, причем ни один из них никогда не доверяет другому. Все живут в ежедневном

ожидании отравления или нанесения какого-либо ущерба. В любой момент каждый готов защищать деревню, а если кто-то посещает кого-то из родственников или супругов из других различных деревень, то никто из посетителей не доверяет ни хозяевам деревни, ни друг другу. Фактически никто не может полностью доверять кому-либо; люди очень боятся возможного отравления со стороны своих жен, мужей, тещ или свекровей.

Для *Dobuans* весь успех должен быть объяснен и обеспечен за счет кого-то другого, точно так же, как вся неудача вызвана злорадным колдовством других. Эффективное волшебство – ключ к успеху. Прелюбодеяние фактически превозносится, и неверный супруг, подобно универсальному вору, просто восхищается другими.

На первый взгляд люди *Dobu* в социальных отношениях сердечны и вежливы, хотя имеет место строгость и отсутствие юмора. Но друзья для них также опасны; показ дружелюбия для них может быть воспринят как вводная часть целого ритуала отравления или колдовства.

Как развивается личность и ее индивидуальность в такой культурной установке? *Dobuans* враждебны, подозрительны, ревнивы, скрытны и обманчивы. Они живут в мире, наполненном злом, окружены врагами, ведьмами и волшебниками. В конечном счете они определенно хотят быть такими. Тем временем они пытаются защищать себя своим собственным волшебством и не знают никакого другого, более рационального способа защиты. Ночной кошмар может «держаться» их в кровати в течение нескольких дней. Если подходить к ним с точки зрения медицинских понятий, то можно заключить, что все *Dobuans* были параноидальными личностями, которым необходима психотерапевтическая помощь. Но просто назвать их параноидальными было бы неправильно, т.к. их опасения не иррациональны; опасности, перед которыми они стоят, подлинные, а не мнимые. Истинный параноидальный человек воображает, что другие люди угрожают ему или хотят нанести вред, но в племени *Dobu* окружающие люди действительно так поступают. Таким образом, формы культуры являются образцом личностной индивидуальности, который является нормальным и полезным для этой культуры.

Другой пример – исследования Stevenson, Matilda [17], Benedict, Ruth [1], Bunzel Ruth [2], Kluckhohn, Florence Rockwood и Fred L. Strodbeck [11], Vogt, Evon Z. и Ethel M. Albert [18], Crampton, C. Gregory [4]. Жители *Zuni* в Новой Мексике – спокойные люди, живущие в эмоционально безмятежном мире. Ребенок здесь тепло встречается, за ним ухаживают с чувствительной нежностью, и он получает много любви и внимания. Ответственность за охрану детства разбросана; ребенку будут помогать все взрослые, которые его окружают. Дети редко ведут себя плохо, их можно ругать, но их очень редко наказывают. Позор – самый жестокий способ наказания и наиболее часто вызывает затруднения, если приходится прибегать к нему в присутствии других. Для них мнение других людей – это больше, чем совесть, оно управляет их собственным поведением. Борьба и агрессивное поведение строго осуждены, и *Zuni* обучаются этому с раннего возраста. Откровенной ссоры почти нет.

Zuni ценят гармонию, общественное мнение и отсутствие конкурентоспособности, агрессивности или жадности. Неумеренность в любой форме презирается, включая алкоголь, который ведет к отклонению поведения. (Однако в последнее время алкоголизм стал серьезной проблемой). Какое-либо качество или свойство оценивается как пригодное для прямого проявления, но не для престижа или использования власти. В то время как *Zuni* не испытывают недостатка в амбициях, они получают силу через их знание относительно ритуалов, песен и преклонение вещам. "Бедный" человек – это не человек без собственности, а тот, у которого нет ритуалов, связывающих его с людьми, прошлым или обществом.

Церемониальная насыщенность является основным аспектом жизни *Zuni*. Хотя люди также окружены сверхъестественными силами, эти силы рассматриваются обычно как полезные существа, которые способствуют тому, чтобы люди стали счастливыми. Колдовство присутствует, и к нему относятся как к первичной причине смерти и других проблем. Самое страшное наказание Веды заключается в оскорблении и изгнании. Наиболее ужасный из слухов – это подозрение в том, что кто-то на самом деле является ведьмой. Любое агрессивное поведение пробуждающее такие подозрения, равносильно тому, как богатство может привлекать внимание и пробуждать ревность и зависть ведьм. Все же жизнь *Zuni* не находится в такой власти колдовства, как у жителей *Dobuans*. Поклонение – главное действие в поведении. Основные функции магии – управление погодой, изобилием и соблюдение церемоний. Успех исходит из точного следования ритуалам, давая тем самым ощущение защиты и контроля над средой.

Сотрудничество, умеренность и отсутствие отклонения от обычного хода жизни – основа поведения *Zuni*. Личное богатство весьма незначительно, и им могут легко воспользоваться другие. Члены супружеского семейства выполняют домашнюю работу вместе как группа, и зерновые культуры хранятся в общем складе. Каждый работает для пользы группы, а не для персональной славы.

Роли лидерства редко оспариваются, но должны быть сфокусированы на одной какой-то проблеме. Проблемы и разногласия обычно решаются не обращением к власти или в соответствии с конфронтационными дебатами, а длинным, терпеливым обсуждением. Простое решение большинства не улаживает вопрос, но само согласие, как необходимое и единодушное соглашение, желательно.

Нормальная личность среди *Zuni* состоит в абсолютном контрасте с таковым в племени *Dobuans*. Где *Dobuan* – подозрительный и беспокойный, *Zuni* – уверен и доверчив; где *Dobuan* опасаящийся и опасен, *Zuni* безопасен и безмятежен. Обычно *Zuni* уступчив в расположении, щедр, вежлив и готов к сотрудничеству. *Zuni* не склонен размышлять и обдумывать, а обычно проявляет конформность. Это то, что и делает непростыми и индивидуум, и группу. Очевидно, это необходимо, чтобы управлять поведением без смысла греха и комплексов вины, найденных во многих обществах.

Два предшествующих примера иллюстрируют, что от общества к обществу личность отличается поразительно. Каждое общество разрабатывает одни или более базисных типов личности как индивидуальностей среди других культур, которые удовлетворяют данную культуру и приспособляются к ней. *Dobuans* сознательно и преднамеренно обучают своих детей быть враждебными и подозрительными, т.к. атмосфера постоянного предательства и опасения ведет к этому. Каждая культура характеризуется индивидуальностью форм. Здесь следует остановиться на вопросе, что же является на самом деле нормой культуры.

Нормы культуры. С момента рождения ребенок воспитывается и обучается способами, которые несут в себе форму индивидуальности и одновременно ею же и являются. Каждая культура имеет свой набор общих средств, которые бесконечно изменяются от общества к обществу. В одних обществах младенцу дают грудь всякий раз, когда он кричит. В других – младенцы питаются строго по графику. В некоторых они будут взлелеяны любой женщиной, которая окажется поблизости, в других – только их матерями. В одних процесс ухода за детьми – неторопливый, сопровождаемый большой нежностью и максимумом чувственного удовольствия как для матери, так и для ребенка. В других – это поспешная и небрежная мать, которая в своих действиях тороплива, чтобы закончить все по уходу за ребенком настолько быстро, насколько это возможно. Некоторые группы отнимают от груди младенцев в раннем возрасте, другие продолжают вскармливать в течение нескольких лет.

Возвращаясь к более прямым влияниям культуры на развитие индивидуума, мы имеем почти бесконечный диапазон изменений, которым он сознательно обучен, где на него налагается ряд обязанностей. Общество может брать ребенка в свои руки почти с младенчества и преднамеренно обучать его до взрослого состояния или до возраста половой зрелости. Он может подвергаться телесному наказанию даже за самое маленькое нарушение или никогда вообще не быть наказанным. Ребенок может требовать времени и внимания всех взрослых, с которыми он входит в контакт, или, наоборот, все взрослые могут требовать от ребенка каких-то услуг. Он может быть отделен, чтобы работать как ответственный член группы и вносить свой вклад в семью с того момента, когда он может быть самостоятельным и осознавать реальность и серьезность жизни. Так, в некоторых племенах острова Мадагаскар дети не только начинают работать невероятно рано, но также и наслаждаются всеми правами. С другой стороны, дети в деревне *Marquesan* (одна из разновидностей африканских племен) не работают и не несут ни за что никакой ответственности. Они формируют отдельный и тесно интегрированный социальный модуль, который имеет мало деловых отношений со взрослыми. Мальчики и девочки ниже возраста половой зрелости постоянно находятся вместе и часто не идут домой даже чтобы поесть или спать. Они уходят в экспедиции на весь день, для которых никакого родительского разрешения не требуется, равно как для ловли рыбы или сбора еды.

Примеров таких культурных различий в воспитании детей можно привести очень много. Как отмечает Linton Ralph [12], каждая культура имеет ряд общих воздействий на индивидуальность личности. Эти влияния отличаются от одной культуры к другой, но они обеспечивают общий знаменатель опыта для всех людей, принадлежащих к определенному обществу.

Часть американской литературы по психоанализу и развитию ребенка, подтвердила большую важность особых методов обучения и воспитания ребенка. Кормление грудью, постепенное отнимание от груди, обучение умению контролировать кишечник и мочеиспускание часто преподносились как «жесткие» методы, являющиеся пагубными в формировании личности. Некоторые методы были вообще осуждены. Драматические последствия таких методов хорошо показаны в литературе. Однако Sewell, William H [16] было проведено одно интересное исследование. Она сравнила американских детей, которых обучали контролю за выделениями различными методами. В этом исследовании не было получено четко измеримых показателей различий или аномалий личности во взрослом возрасте.

Исследования воспитания и развития ребенка в других культурах аналогично не сумели доказать теорию Фрейда относительно последствий обучения детей в этой области разными методами [5; 17]. Очевидно, это – общие условия, а не специфическая практика, которая является важной в развитии личности. Кормят ли ребенка грудью или он вскормлен искусственно – это неважно; но является важным – кормится ли ребенок с нежностью и теплом, как в безопасном мире, или быстро, как в частном, ничего не значащем случае.

Подкультуры и индивидуальность. Картина современных взглядов на личность для каждого общества включает в себя, даже если речь идет о простом обществе, достаточно интегрированную культуру. Но в сложном обществе вместе с рядом других культур (или подкультур) сама картина меняется. Имеются ли различия личностной индивидуальности между коренными жителями и теми людьми, предки которых эмигрировали несколько десятков лет тому назад? В сложном обществе может существовать так много разных людей, сколько подкультур в нем имеются.

Соединенные Штаты имеют много подкультур – расовые, религиозные, этнические, региональные, с определенным социальным классом, возможно, и профессиональным характером. Границы очень размыты, и некоторые подкультуры

являются более значимыми, чем другие. Например, католическая и протестантская подкультуры, вероятно, воздействуют сильнее, как самые большие по количеству представителей этих вероисповеданий. Все же подкультуры реальны, и мы имеем некоторое представление о различиях, когда говорим "городской представитель среднего класса" или "провинциал". Конечно, мы не должны здесь преувеличивать. Черты личности как таковые будут свойственны как человеку вообще, невзирая на влияние других микроусловий, как, например, культура внутри общества, как общая социальная среда. Но врач, министр, рабочий и эмигрант иллюстрируют некоторые предсказуемые различия индивидуальностей относительно друг друга как носители профессиональной культуры. Следовательно, мы не можем описывать нормальную Американскую или Европейскую личность как индивидуальность без подкультуры, которую мы имеем в виду.

Все сложные общества имеют много групп и подкультур с разными, а иногда и противоречивыми стандартами. Каждая группа имеет модели поведения, которые вознаграждаются, но в то же время наказываются или осуждаются другой. Таким образом, мальчик узнает, что он должен быть "жесток" и способен к отстаиванию своих прав, но в то же самое время он должен быть организованным, внимательным и почтительным. В одном случае молодая девушка остается целомудренной, в то время как другие торопят ее быть более "эмансипированной". В обществе, в котором любое поведение человека в ряде групп отличается стандартами и ценностями, каждый человек должен разработать некоторый способ, противостоящий этим давлениям. Люди могут сталкиваться с этой проблемой в момент основных изменений своей жизни, развивая образ "себя", характерный для каждой группы, в которую они попадают. Или они могут выбирать любимую референтную группу, которая соответствует стандартам их внутренней жизни, и избегать других групп. Например, подросток с высоким показателем интеллекта из очень респектабельной семьи с религиозными убеждениями попадает в криминальную группу своих сверстников, усваивает нормы и ценности этой группы, которые в дальнейшем формируют его представления о самом себе.

Исследования Warner, W. Lloyd и Paul S. Lunt, а также Rosen, Bernard C и Cary, Charles D [3; 15; 21] показали, насколько сильно влияет образец поведения равной по возрасту или положению группы и как часто он не соответствует, а иногда и сильно противоречит нормам поведения семьи.

Не все молодые люди, однако, так твердо преданы стандартам группы, чтобы идти на конфликт с семьей и обществом. Большинство молодежи, сохраняя принципиальную преданность семейной группе, следует стандартам в спортивных, церковных и других группах, совмещая их с нормами взрослого общества. За последние годы было много написано в литературе о "восстании молодежи" и "зрелого поколения". Документальный анализ все же показывает, что в то время, как имеется сильная тенденция для изменения убеждений среди сегодняшних молодых людей, они все же находятся больше в фундаментальном соглашении с их родителями на основе уже сложившихся ценностей, чем в расхождении [8; 13; 14; 22].

Отклонение от модальной индивидуальности. Даже в наиболее конформных обществах существует индивидуальность в личности. Этот вопрос является ортодоксальным. Модальная индивидуальность просто представляет ряд черт, которые являются наиболее общими для членов группы, даже при том что сравнительно немногие из этих черт, возможно, имеются в каждом отдельном индивидууме. Wallace [19] использовал тесты Роршаха на выборке индейцев *Tuscarora* и пришел к выводу, что только 37 процентов из них показали все двадцать одну из модальных черт индивидуальности, которые были установлены как

характеристика *Tuscarora*. Другие подобные исследования Wallace, A. F. C. и Kaplan, Bert [10; 20] доказывают, что, в то время как модальная характеристика типа личности общества существует, это – не однородная почва, в которой все члены подводятся к одной черте или общему знаменателю. Аналогично в обсуждении "типичной" индивидуальности наций, племен, социальных классов, профессиональных, региональных или других социальных групп мы не должны забывать, что типичная или модальная индивидуальность состоит из ряда черт, большое количество которых присутствует у большинства членов этой группы. Каждое общество и социальная группа допускает некоторое количество индивидуального отклонения от модальной индивидуальности. Когда это отклонение простирается за пределы того, что группа или общество рассматривает как "норма", тогда этот человек рассматривается как аномальный или "инакомыслящий".

Литература

1. Benedict, Ruth: *Patterns of Culture*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1934, chap. 4.
2. Bunzel Ruth: "Economic Organization of Primitive Peoples," in Frank Boaz (ed.), *General Anthropology*, D.C. Heath and Company, Boston, 1938.
3. Cary, Charles D.: "Peer Groups in the Political Socialization of Soviet Schoolchildren", *Social Science Quarterly*, 55:451-461, September, 1974.
4. Crampton, C. Gregory: *The Zunis of Cibola*, University of Utah Press, Salt Lake City, 1977.
5. Dai, Bingham: "Obsessive-Compulsive Disorders in Chinese Culture", *Social Problems*, 4:313-321, 1957.
6. Dubois, Cora: *The People of Alor*, The University of Minnesota Press, Minneapolis, 1944, pp. 3-5.
7. Eggan, Dorothy: "The General Problem of Hopi Adjustment", *American Anthropologist*, 45:357— 373, July 1943.
8. Erskine Hazel: "The Polls: Pacifism and the Generation Gap", *Public Opinion Quarterly*, 36:616-627, Winter 1972-1973.
9. Fortune, R. F.: *The Sorcerers of Dobu*, E. P. Dutton & Co. Inc. New York 1932.
10. Kaplan, Bert: "A Study of Rorschach Responses in Four Cultures", *Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology*, vol. 42, no. 2, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1954.
11. Kluckhohn, Florence Rockwood, and Fred L. Strodbeck: *Variations in Value Orientations*, Row, Peterson & Company, Evanston, 111, 1961.
12. Linton, Ralph *The Study of Man*, 1936, Reprinted by permission of Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N.J. renewed 1964.
13. Lubeck, Steven G. and Vern L. Bengtson: "Tolerance for Deviance: Generational Contrasts and Continuities in the Study of Social Problems," paper presented at 72nd Annual Meeting of the American Sociological Association, Chicago, 1977.
14. Martin, Juhe: "Most Teen-agers Would Register Republican", *Phoenix Gazette*, May 29, 1982, p. 4.
15. Rosen, Bernard C.: "The Reference Group Approach to the Parental Factor in Attitude and Behavior Formation", *Social Forces*, 34:137-144, December 1955.
16. Sewell, William H.: "Infant Training and the Personality of the Child," *American Journal of Sociology*, 58:150-159, September 1952.
17. Stevenson, Matilda: "The Zuni Indians" *23rd Annual Report of the Bureau of American Ethnology, 1901-1902*, Washington, 1902.

18. Vogt, Evon Z., and Ethel M. Albert: *People of Redrock: A Study of Values in Five Cultures*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1966.
19. Wallace, A. F. C.: "The Modal Personality Structure of the Tuscarora Indians as Revealed by the Rorschach Test", *Bureau of American Ethnology*, Bulletin No. 150, 1952a.
20. Wallace, A. F. C "Individual Differences and Cultural Uniformities" *American Sociological Review*, 17:747-750, December 1952b.
21. Warner, W. Lloyd and Paul S. Lunt: *The Social Life of a Modern Community*, Yale University Press, New Haven, Conn, 1941.
22. Wright, Janey D.: "The Socio-Political Attitudes of White, College-Educated Youth," *Youth and Society*, 6:251-296, March 1975.
23. Yankelovich, Daniel: *The Changing Values on Campus: A Survey for the JDR Fund*, Pocket Books, a division of Simon & Schuster, Inc., New York, 1972.

Summary

The issue of social conditions of an individual personality's formation from the gross cultural psychology's viewpoint is considered.

It is based on the results of the American scientists' investigation, who studied the formation of the child's personality depending on various social, ethnic and cultural conditions.

Поступила в редакцию 14.02.02.

УДК 159.923

С. Попова

ПОЛОВАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ВОСПИТАНИЕ ЛИЧНОСТИ

Половое самоотождествление определяется в значительной степени базисным отношением личности к самой себе. Основным недостатком в анализе воспитательного процесса в теории болгарской педагогики является недооценивание пола и социально-психологического взгляда на него. Вот из-за этого всё ещё недостаточно глубоко выяснена роль воспитания в оформлении мужской или женской самоличности. В этом смысле воспитатели оставляют ребёнка беспомощным, не ориентированным, он ищет информацию в группе взрослых или в средствах массовой коммуникации.

Межличностные интеракции в разных воспитательных факторах могут содействовать и стимулировать, но могут подавлять и ограничивать целостное личностное развитие ребёнка: В этом смысле педагогам необходимо не только декларировать, что сообразуется с особенностями возраста и с индивидуальными особенностями детей, а действительно стремиться познать детскую душу, использовать эффективные методы и средства для влияния на процесс формирования их половой идентичности.

Проблему половой идентичности исследуют с разных точек зрения (медицинской, социологической, психологической, педагогической и т.д.). После введения идентичности как рабочего понятия в западной социальной психологии большинство из авторов направляют свои усилия на исследование вопроса о формировании полового самосознания и поведения через призму половой идентичности [6; 10; 5; 13;

4]. Некоторые из них подчёркивают роль утверждения половой идентичности при формировании личности [1; 5; 13; 4].

Принимается, что:

- половое отождествление является первичным компонентом Я-концепции и его значимость сохраняется на протяжении всей жизни человека [1, 96];
- половая идентичность вносит основные содержательные компоненты в процесс самосознания [4, 178].

Формирование половой идентичности личности является сложным, многоаспектным и противоречивым процессом. Воспитание, однако, один из основных факторов, детерминирующих половую идентификацию индивида. Эффективное протекание воспитания в онтогенезе в большой степени обуславливается непрерывностью, системностью и последовательностью воспитательного взаимодействия. Конкретно в отношении полового воспитания это означает, что на каждом этапе развития ребёнка нужно осмыслить и выяснить возможности для межличностного общения в разных социальных группах и общностях для оптимального влияния на процесс полоролевой идентификации воспитанника.

Функциональная направленность на половое воспитание связана с оказанием помощи в формировании половой идентичности личности, которая обуславливает развитие возможностей мужчин и женщин понимать, предусматривать, контролировать и представлять себя как неповторимые индивидуальности, осуществлять полноценные межличностные отношения. В сущности посредством конструирования половой идентичности добиваются духовного уравнивания индивида, которое необходимо для его целостного функционирования и помогает в создании самозащитных механизмов и самосохранения (физического и душевного) в кризисных жизненных ситуациях.

В научной литературе половая идентичность определяется разными способами:

- по тождественности, единству и постоянству человеческой индивидуальности как мужской, женской или амбивалентной (Дж.Мъни, А.Ерхард – 5, 14, 10);
- по осознанию и принятию собственной половой принадлежности, т.е. соответствию личности, её интересов и поведения, её собственному определению мужественности и женственности (Дж.Каган, А.Хюстьн и др. – 10, 168);
- по единству поведения и самосознания индивида, который причисляет себя к определённому полу и ориентируется на требования соответствующей половой роли (И.Кон – 8, 72).

Анализ приведённых определений показывает, что Дж.Мъни и А.Ерхард акцентируют внимание на личностной целостности. Во втором определении авторы подчёркивают значение собственной личностной концепции мужественности и женственности при создании полоролевых ценностных ориентаций и полоролевого поведения. И.Кон акцентирует внимание на процессе усвоения соответствующей полу социальной роли. Автор поддерживает тезис о единстве между сознанием и поведением в оформлении мужской и женской самоличности. В исследовании использованы идеи этих трёх определений феномена “половая идентичность”.

Принимается, что они выясняют отдельные его аспекты, раскрывают его сложность и многообразие. Поддерживается тезис И.Кона, что психосексуальные ориентации индивида являются производными от его половой идентичности [8, 72]. По мнению автора, формирование психосексуальной идентичности является автономной стороной процесса формирования половой идентичности [8, 223].

Выяснение феномена “половая идентичность” и специфики воспитательного процесса, направленного на её формирование, требуют уточнения понятия “половая роль”. По К.С.Шлау [5, 1019], половые роли являются совокупностью атрибутов,

включая установку, личностные черты и поведение, которые культура определяет как характерные для определенного пола.

- Р.К. Ёнгър определяет половую роль как “совокупность поведения и характеристик, широко рассматриваемых как: 1) типичные для женщин и мужчин (полорольевые стереотипы) и 2) желательные для женщин и мужчин (полорольевые нормы)” [5, 833];

- Для И.Кона половая роль – это своеобразная система из предписаний, модель поведения, которая должна быть усвоена и которой должен соответствовать индивид, чтобы быть признанным как мужчина или женщина [8, 72];

- В словаре по психологии под редакцией А.В.Петровского и М.Г.Ярошевского половая роль определяется как вид социальной роли, у которой нормативный характер выражает определённые социальные ожидания и проявляется в поведении. На уровне культуры половые роли существуют в контексте определённой системы половой символики и стереотипов маскулинности и феминности [11, 283].

Из указанных определений половой роли особенно убедительным является определение А.В.Петровского и М.Г.Ярошевского, которые рассматривают половую роль как вид социальной роли, у которой есть нормативный характер. Однако И.Кон дополняет, что половая роль – это модель поведения, которая должна быть усвоена. Подчёркивается роль норм социокультурной среды, которая оказывает влияние на адекватное полорольевое поведение. В дефиниции К.С.Шау и Р.К.Ёнгър на переднем плане выступает тезис, что усвоение половой роли отражается на создании целостного облика личности.

Некоторые западные психологи рассматривают развитие половой роли (Sex-Role Development) как исключительно существенный и продолжительный аспект процесса социализации [5, 1019]. По мнению К.Шау [5, 1020-1021], развитие половой роли исследуется в пяти основных областях:

- развитие половой идентичности;
- развитие половой константности (осознание постоянства пола и его необратимости);
- знание о половой роли;
- настройка к половой роли;
- полорольевое поведение.

Как видно из рассмотренных авторских позиций, в науке принимается тезис, что овладение, интернализация половой роли охватывает три основных аспекта: когнитивный, эмоциональный и поведенческий. Между этими компонентами существуют сложные интегративные связи и зависимости; создание представления о половой роли, их аффективное восприятие и формирование адекватного для пола поведения протекают параллельно. Знание роли пола тесно связано с эмоционально-оценочным отношением. Довольно важным является вопрос о личной интерпретации половой роли, о конструировании индивидуальной концепции мужественности и женственности, которая оказывает сильное влияние на эффективность межличностной интеракции индивида в разных социальных группах и общностях.

Процесс овладения половой ролью предусматривает построение собственно личностной концепции феминности и маскулинности. **Феминность и маскулинность** – это нормативные представления о соматических, психических и поведенческих свойствах, характерных для мужчин и женщин, элементы полового символизма, связанные с дифференциацией половой роли [11, 201]. В современном научном познании есть тенденции условного рассматривания полорольевой категоризации, раскрывается многообразие свойств и проявление мужественности и

женственности, их зависимость от норм социокультурной среды, а также от многообразных вариаций “мужского” и “женского” поведения. Вопрос о диморфизме “мужское-женское” и “мужественность-женственность” широко дискутируется в разных научных областях. В исследовании поддерживается положение, что мужественность и женственность не вполне биполярны и взаимно не исключаются. Принимается как ошибочный тезис, о максимализировании половых различий, а также и тезис об их игнорировании. Подробный анализ теоретических постановок, которые содержат крайности в интерпретации половых различий, делает Т.Коцева [9]. Автор выясняет некоторые аспекты взаимоотношений между традиционными представлениями о полоролевых стереотипах и меняющихся реальностях в болгарском обществе. Традиционно мужественность связывают с компетентностью, а женственность – с экспрессивностью. Интересны взгляды Д. Бърнарда [14, 255], которая определяет целостную функцию женщины как “приласкание” – эмоциональная сопричастность, теплота, нежность. Обычно мужественность связывают со сдержанностью при эмоциональном выражении, независимостью, стремлением к достижениям. Действительно, как подчёркивают и другие авторы [14, 255-258], в современном обществе наблюдаются некоторые изменения в традиционных полоролевых стереотипах. Сегодня у женщины большая свобода выбирать, быть ли зависимой или свободной. В зависимости от ситуации мужчина может быть чувствительным и эмоционально-экспрессивным, независимым и компетентным [14, 285], а женщина подчёркивает как свою независимость и достижения, так и свою чувствительность, эмоциональную сопричастность и заботливость.

Анализ литературных источников показывает, что в науке разграничивают понятия “биологичный пол” и “психический пол”. В исследованиях принимается точка зрения Т.Бостанджиева о формировании психического пола. По мнению автора, психический пол формируется из трёх основных элементов:

- половая идентификация (половое самосознание) – осознание ребёнком своей принадлежности к одному из двух полов;
- половая роль – усвоение соответственного стандартного поведения, полоролевых стереотипов, свойственных полу ребёнка;
- психосексуальная ориентация – формирование индивидуальных склонностей и предпочтений определённого типа полового партнёра и собственных способов для полового изъяснения [2, 185].

По мнению Дж.Хемпсн и Дж.Мемпсн, половая ориентация мальчика или девочки не врождённая. Психический пол в момент рождения всё ещё не дифференцирован [15, 1401-1432]. Половые отличия в поведении и в установке детей в некоторой степени детерминированы биологически, но их проявление связано с усвоением установленных обществом полоролевых норм и стандартов [12, 109].

Невозможно реализовать целостное личностное развитие человека вне его половой принадлежности. В этом смысле, по Д.Колесову и Н.Селверову, воспитательный процесс должен быть направлен так, чтобы не приходилось умалчивать вопрос о поле и половых различиях, а наоборот – всяким способом раскрывать смысл существования двух полов, при этом понимая это понятие в широком смысле, а не узко – в репродуктивном плане. Нужно внушить ребёнку осознанное понимание значения его половой принадлежности [7, 188]. Через воспитание нужно помочь процессу овладения половой ролью и формированию половой идентичности детей. Как правильно отметил Х.Гиньт, воспитатели должны помочь мальчику или девочке испытать удовольствие и гордость от мужественности или женственности. Ребёнок формирует позитивное отношение к себе, когда

почувствует, что люди, с которыми он общается, ценят его за то, что он мальчик или девочка [3, 96].

Половая идентичность как интегральный феномен превращается во внутренне-личностный регулятор поведения и оказывает влияние на физические, психические и социальные характеристики личности. В её конструировании участвуют механизмы типизации и индивидуализации. Через воспитание детей интернализируют культурные образцы и стереотипы “мужественности” и “женственности”, принимают социокультурные правила и нормы “мужского” и “женского” поведения.

Д. Джеррард [5, 1410] принимает, что половая идентичность относится также к чувству, которое человек испытывает к мужественности или женственности. В сущности, представления индивида о половых ролях сильно изменяются от воздействия социальной среды. Задача воспитания – помочь процессу организации представлений детьми о поле и о половых ролях, о себе и других в более ясной концепции феминности и маскулинности.

Половая идентичность – это динамичное и интегральное личностное образование, связывающее прошлое, настоящее и будущее индивида. Она опосредует социальное восприятие, способы переработки информации, переживания, проявления поведения и в конце концов определяет в значительной степени критерии успешности житейского выбора и результаты действия личности. Как внутриличностный регулятор поведения мужчин и женщин, половая идентичность влияет на самовосприятие, самопредставление и самоопределение, на формирование их специфично-индивидуальных личностных черт.

Теоретический анализ проблемы взаимосвязи и взаимозависимости полового воспитания и половой идентичности предопределяет следующие обобщения и выводы:

- невозможно, чтобы воспитание стимулировало целостное личностное развитие и активность индивида вне его половой принадлежности;
- нужно при помощи полового воспитания направлять процесс на восприятие половых ролей и формирование половой идентичности. С другой стороны, воспитатель должен стремиться к формированию целостной личности ребёнка, его представлений и взглядов на себя и на других;
- конструирование половой идентичности отражается на процессе самоопределения и самоотождествления человека. Индивид формирует эмоционально-оценочное отношение к себе через призму своей половой идентичности;
- половая идентичность как внутренне-личностный регулятор поведения индивида обеспечивает активность, устойчивость и адаптивность в его взаимодействии с социальной и природной средой. Достижение счастья и личного благополучия детерминировано в большой степени половым самоопределением и самоутверждением индивида.

Литература

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М.: Прогресс, 1986.
2. Бостанджиев Т. Сексология. София, Университетско издателство, 1994.
3. Гинът Х. Децата и ние. София, Булвест-2000, 1992.
4. Джонев С. Социална психология. Том 1: Школи. Изследователски методи. София, Софи-Р, 1996.
5. Энциклопедия по психологии / Под ред. на Реймънд Дж. Корсини (перевод с английского языка). София, Наука и искусство, 1998.

6. Ериксън Е. Идентичность: молодость и кризис. София, Наука и искусство, 1996.
7. Колесов Д., Селверова Н.. Физиолого-педагогические аспекты полового созревания. Служебное издание на МНП, 1980.
8. Кон И. Введение в сексологию. София, Наука и искусство, 1990, с.355.
9. Коцева Т., Тодорова И.. Българката – традиционните представления и променящи се реалности. Перник, Издателство “Кракра”, 1994.
10. Массен П и др. Развитие личности ребенка (пер. с англ). М.: Прогресс, 1987. – С.270.
11. Психология: Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. – М., 1990.
12. Ратгер М. Помощь трудным детям. – М.: Прогресс, 1987.
13. Силгиджиян Х. Аз концепция и психосоциална идентичност. Жизненият преход към зрелостта. Автореферат на докторска дисертация. София, 1996.
14. Elkin F., Handel G..The child and Society; The Process of Socialization, 1991.
15. Hampson J.L., Mampson J.G. The Ontogenesis of Sexual Behavior in Man.-in: William C., Young P.D./ed.?. Sex and internal secretion. Baltimore, 1961, p.1401-1432.

Summary

The attention to necessities research of questions of sexual identification of the person is accented during education. It is underlined influence of results of mastering by the individual by a sexual role on processes of personal selfdetermination and formation of base installantions concerning itself. Sexual identity of the person, in opinion of the author, is a condition of her activity, stability and adaptibility in interaction with environmental validity.

Поступила в редакцию 24.09.02.

УДК 53(07)

Ж.И. Рауцкая

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОЕКТИРОВОЧНЫХ УМЕНИЙ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИКИ

Ключевым вопросом в подготовке будущего учителя является формирование профессионально-педагогических умений. Этот вопрос подробно рассмотрен в ряде психолого-педагогических исследований. Проблемой выяснения закономерностей, структуры, природы педагогических умений занимались О.А.Абдуллина [1], Н.С.Амелина [2], С.П.Арсенова [3], В.В.Завьялов [4], Н.В.Кузьмина [5], А.А.Мотков [7], В.А.Сластенин [9], А.В.Усова [11] и др.

Традиционно педагогические умения рассматривали как структурно-процессуальную единицу педагогической деятельности, отождествленную с действием, способом действия. Под *проектировочными умениями* будем понимать *владение способами применения на практике усвоенных знаний по проектированию учебного процесса на основе выполнения составляющих эту деятельность действий и операций.*

Для успешного формирования проектировочных умений будущего учителя физики необходимо выполнение определенных условий.

1. Осознание будущими учителями значимости проектировочной деятельности.

В современных условиях развития образования основной характеристикой подготовки будущего учителя должна стать мобильность, которая позволит ему быстро адаптироваться к изменяющимся условиям профессиональной деятельности, самостоятельно ставить и оптимально решать психолого-педагогические проблемы. Успешное осуществление начинающими учителями профессиональной деятельности возможно в случае реализации содержательного обобщения знаний будущих учителей на основе категории «проектирование». Владение проектировочными умениями позволяет находить и применять оригинальные решения, новаторские формы и методы и тем самым совершенствовать исполнение профессиональных функций учителем. Только учитель, имеющий специальную подготовку в области методического проектирования, на основе глубокого анализа возникающих ситуаций и осознания сущности проблемы путем творческого воображения и мысленного эксперимента способен найти новые, оригинальные пути и способы ее решения. Осознание будущими учителями значимости проектировочной деятельности учителя является мотивацией для овладения системой проектировочных умений.

2. Знание преподавателем требований к формированию проектировочных умений будущего учителя физики. Эффективное формирование системы проектировочных умений опосредуется соблюдением ряда требований.

2.1. В основу формирования системы проектировочных умений должен быть положен принцип системности, предполагающий: системность содержания; чередование познавательной и учебно-исследовательской деятельности; системность контроля.

2.2. Понимание сущности педагогических умений как совокупности последовательно развертывающихся действий, основанных на теоретических знаниях и направленных на решение задач развития личности, подчеркивает ведущую роль теоретических знаний в формировании практической готовности будущих учителей, единство теоретической и практической подготовки. Содержание теоретической готовности нередко понимают как совокупность психолого-педагогических и специальных знаний. Однако знания, не сведенные в систему, являются ненужным достоянием. Поэтому необходимо обращение к формам проявления теоретической готовности, то есть к практике. Таким образом, необходимо оптимальное соотношение теоретической и практической частей процесса формирования умений, их очередность, содержание и формы контроля.

2.3. Для успешного формирования умений необходимо организовать обучение по III типу ориентировочной основы действий (по П.Я.Гальперину) [10]. Это способствует активному участию обучаемых в выявлении структуры и рациональной последовательности выполнения отдельных операций, из которых складывается действие, а также научному обоснованию структуры действия. При таком подходе будущие учителя приобретают способность применять умения, выполнять действия в новой ситуации.

2.4. Умения проявляются, прежде всего, в деятельности, носящей ярко выраженный сознательный характер. Поэтому задача преподавателя – организация сознательного усвоения знаний. Необходимым условием организованного обучения является ясное понимание целей и задач предстоящей работы.

2.5. Деятельность по формированию умений должна носить непрерывный, «сквозной» характер, постоянно переходить от низших уровней сформированности к высшим. Она может осуществляться в курсах методических дисциплин и включать проведение лекций, семинарских занятий, организацию и проведение педагогической практики, занятий спецкурса, организацию работы проблемных групп. Следует отметить также интегративный характер процесса освоения деятельности: разрыв

между получением информации о действии и отработкой этого действия должен быть сведен к минимуму, а по возможности происходить параллельно.

3. *Отражение проектировочной деятельности учителя физики в содержании модели проектировочных умений.* Деятельность по формированию проектировочных умений будет продуктивной, если построить ее на основе модели методического проектирования, учитывающей всю совокупность характеристик проектировочной деятельности учителя. Анализ данной модели позволяет создать банк проектировочных умений учителя физики.

Таблица 1

Модель проектировочных умений учителя физики

Умения	Показатели
Диагностировать знания учащихся	Выделять признаки понятий Определять коэффициент усвоения понятия Соотносить его с уровнем усвоения знаний
Определять адекватную методическую стратегию усвоения	Осуществлять типологию учащихся по способности к учению Выбирать методическую стратегию обучения в соответствии с осуществленной типологией
Формулировать цели и задачи обучения (изучения темы и учебных занятий)	Формулировать цель и задачи обучения с помощью ключевых глаголов Определять промежуточные и конечные результаты обучения (критерии эффективности) Осуществлять перевод цели в тестовое задание
Отбирать содержание учебного материала (по теме и на уровне отдельных учебных занятий)	Уточнять границы материала, подлежащего усвоению, путем анализа цели обучения и программы Проводить поэлементный анализ учебного материала Определять основные и вспомогательные дидактические единицы темы Разрабатывать структурно-логическую схему изучения темы Определять оптимальные способы предъявления материала Устанавливать межпредметные связи Устанавливать возможные источники дополнительного материала Устанавливать требуемый уровень усвоения материала Выбирать вид познавательной деятельности учащихся
Выбирать адекватные методы и методические приемы обучения (на уровне темы и учебного занятия)	Определять дидактические возможности различных методов обучения Выбирать методы обучения, наиболее полно реализующие цель обучения с учетом особенностей класса Разрабатывать оптимальное сочетание выбранных методов Учитывать умственную работоспособность учащихся и частоту смены видов деятельности на занятии

<p>Выбирать оптимальную систему форм учебных занятий для изучения темы</p>	<p>Распределять вопросы программы по занятиям в соответствии с количеством часов, отведенным на изучение темы Выбирать систему форм учебных занятий с учетом отобранного материала, методов обучения и особенностей класса Анализировать выбранную систему с точки зрения оптимальности решения поставленных задач</p>
<p>Проводить теоретическую (мысленную) экспертизу проекта</p>	<p>Проводить самооценку, самоконтроль текущей деятельности</p>
<p>Проводить экспериментальную экспертизу проекта</p>	<p>Ставить цели и определять задачи эксперимента Определять критерии эффективности проекта Проводить эксперимент Анализировать, обобщать и интерпретировать результаты эксперимента Корректировать проект Формулировать выводы, выражающие целостную оценку разработанного проекта</p>

4. Учет межпредметных связей со специальными и общепедагогическими дисциплинами при формировании проектировочных умений.

Межпредметные связи разрешают существующее в предметной системе обучения противоречие между разрозненным по предметам усвоением знаний и необходимостью их комплексного применения в практике, в профессиональной деятельности. Умение комплексного применения знаний, их синтеза, переноса идей и методов из одной науки в другую лежит в основе творческого подхода к профессиональной деятельности.

Для овладения проектировочными умениями будущие учителя должны обладать достаточным уровнем необходимых знаний по возрастной и педагогической психологии, дидактике, физике, методике преподавания физики. Межпредметные связи с этими дисциплинами повышают научный уровень обучения проектированию. При этом развивается системное мышление будущих учителей, гибкость ума, умение переносить и обобщать знания из разных предметов и наук. В организации деятельности по формированию проектировочных умений реализация межпредметных связей служит дидактическим условием ее активизации, систематизации знаний, формирования самостоятельности мышления и познавательного интереса.

5. Сочетание индивидуальной, групповой и коллективной деятельности в процессе формирования проектировочных умений. Соблюдение принципа индивидуализации не всегда педагогически обосновано в процессе формирования умений. Сугубо индивидуальный характер работы будущего учителя в учебной группе лишает его возможности использовать стимуляцию со стороны товарищей и получать необходимую обратную связь. Теоретические исследования и практический опыт показывают, что знание предмета оказывается наиболее прочным, когда предмет учебной деятельности выступает как средство общения, средство совместной увлекательной работы обучаемых.

Групповые формы работы позволяют строить обучение в контексте будущей профессиональной деятельности и способствуют интенсификации обучения проектированию. Будущие учителя в группе работают в режиме кооперации,

взаимопомощи, взаимного контроля и самоконтроля. Такая форма работы предоставляет обучаемым возможность для проявления личностной активности в постановке целей и их осуществлении.

При организации коллективной работы будущих учителей возникает ряд трудностей организационного, педагогического и социального плана. Чтобы групповая работа по добыванию новых знаний была по-настоящему продуктивной, нужно предложить обучаемым совместную деятельность – интересную, лично и социально значимую, общественно полезную, допускающую распределение функций по индивидуальным способностям. Оптимальной формой коллективной деятельности, способствующей включению вышеперечисленных факторов, являются деловые игры.

6. *Организация самостоятельной деятельности будущих учителей в процессе формирования проектировочных умений.* Любой начинающий специалист должен обладать фундаментальными знаниями, профессиональными умениями и навыками деятельности своего профиля, опытом творческой и исследовательской деятельности по решению новых проблем, опытом социально-оценочной деятельности. Две последние составляющие образования формируются в процессе самостоятельной работы будущих учителей.

Самостоятельная работа носит деятельностный характер, в ее структуре можно выделить компоненты, характерные для деятельности как таковой. Она включает воспроизводящие и творческие процессы в деятельности обучаемых. В зависимости от этого различают три уровня самостоятельной деятельности: репродуктивный (тренировочный), реконструктивный и творческий (поисковый) [8]. Тренировочные самостоятельные работы выполняются по образцу. Познавательная деятельность обучаемых проявляется в узнавании, осмыслении, запоминании. Цель такого рода работ – закрепление знаний, формирование умений и навыков. В ходе реконструктивных самостоятельных работ происходит перестройка решений, составление плана, тезисов, анкетирование. На этом уровне могут выполняться рефераты. Творческая самостоятельная работа требует анализа проблемной ситуации, получения новой информации. Обучаемый должен самостоятельно произвести выбор средств и методов решения (учебно-исследовательские задания, курсовые и дипломные проекты). Такой подход к проблеме организации самостоятельной деятельности позволяет учитывать уровень подготовки будущих учителей, их познавательные возможности, намечать усложнение деятельности.

7. *Учет личностных особенностей будущих учителей и их познавательных способностей.* Обучение на оптимальном уровне трудности положительно влияет на темп и эффективность обучения, качество знаний и умений. Поэтому большое значение при формировании у будущих учителей проектировочных умений имеет учет их личностных особенностей и познавательных способностей. Задания, предлагаемые для овладения деятельностью проектирования, должны быть разработаны на различных уровнях: репродуктивном, творческом и исследовательском. Познавательная деятельность будущего учителя при выполнении репродуктивных заданий проявляется в узнавании, осмыслении, запоминании. Творческий уровень деятельности предполагает выполнение заданий по проектированию различной степени сложности. Исследовательский уровень предусматривает анализ опыта работы учителей, проектов учебных занятий учителей-новаторов и научно-педагогического опыта проектирования учебных занятий.

Задания для будущих учителей могут содержать две части – обязательную и факультативную, рассчитанную на более подготовленных обучаемых, выполнение которой учитывается при итоговом контроле. На практических занятиях легко

выявить учащихся, успешно и быстро справляющихся с предложенными заданиями. Им можно давать усложненные индивидуальные задания, предложить участие в НИРС и консультации более слабых учащихся, проводя с «консультантами» дополнительные занятия.

В процессе формирования системы умений важно сочетание априорного и апостериорного обучения [12]. Априорное обучение (информационное) предполагает получение знаний в готовом виде перед выполнением деятельности, анализ полученной информации, выведение заключений. Апостериорное обучение (деятельностное) заключается в том, что учение происходит во время выполнения деятельности. Такое обучение предполагает столкновение с конфликтной ситуацией практики обучения, личную индивидуальную практику по разрешению конфликта, привлечение дополнительной информации для оценки ситуации. Взаимная дополнительность данных видов обучения в значительной степени учитывает личностные особенности студентов и их познавательные способности.

8. *Ориентация на развитие творческих способностей будущих учителей при формировании проектировочных умений.* Формирование профессионального мышления будущих учителей – это, по сути дела, выработка творческого, проблемного подхода. Вузовская подготовка должна сформировать у специалиста необходимые творческие способности. Это прежде всего:

- возможность самостоятельно увидеть и сформулировать проблему;
- выдвинуть гипотезу, найти или изобрести способ ее проверки;
- собрать данные, проанализировать их, предложить методику их обработки;
- сформулировать выводы и увидеть возможности практического применения полученных результатов;
- увидеть проблему в целом, все аспекты и этапы ее решения, а при коллективной работе - свою роль в решении проблемы.

Определяющим условием для творческого поиска является использование проблемных методов при обучении проектированию. Суть проблемной интерпретации учебного материала состоит в том, что преподаватель не сообщает знаний в готовом виде, но ставит перед учащимися проблемные задачи, побуждая искать пути и средства их решения. Принципиально важным является тот факт, что новые знания даются не для сведений, а для решения проблемы. При традиционной педагогической стратегии – от знаний к проблеме – будущие учителя не могут выработать умения и навыки самостоятельного научного поиска, так как им даются для усвоения его готовые результаты. Авторы проблемного метода придают большое значение смене стратегии «от знаний к проблеме» на стратегию «от проблемы к знаниям», что помогает сформировать в сознании будущих учителей модель реальной профессиональной деятельности.

Проектирование является ведущим элементом методического творчества учителя. Поэтому организация деятельности студентов по формированию проектировочных умений ориентирует их на творческое отношение к профессиональной деятельности. Владение проектировочными умениями способствует формированию таких качеств педагога, как инициативность, самостоятельность, способность к преодолению инерции мышления, чувство подлинно нового и стремление к его познанию, целеустремленность, широта ассоциаций, наблюдательность, развитая профессиональная память.

9. *Рассмотрение процесса формирования проектировочных умений как открытой системы, обращенной на практику.* Особую роль в формировании проектировочных умений будущих учителей играет педагогическая практика, которая является связующим звеном между теоретическим изучением будущими учителями основ методического проектирования и их самостоятельной работой в

качестве учителя физики. Педагогическая практика выполняет ряд функций в системе профессионально-методической подготовки учителя-предметника: обучающую, развивающую, воспитывающую и диагностическую. В процессе педагогической практики будущие учителя вводятся в круг реальных проблем профессионального труда учителя, овладевают его содержанием.

Во время педагогической практики следует использовать все имеющиеся возможности для закрепления и применения теоретических знаний по методическому проектированию. Формы работы при этом могут быть следующими: консультация, коррекция, беседа (индивидуальная, коллективная), анализ и самоанализ уроков будущих учителей. Большой обучающей возможностью обладают зачетные уроки, когда организуется коллективное обсуждение проведенного занятия, его анализ. Кроме того, необходима такая организация педагогической практики в школе, которая обеспечит будущим учителям накопление эмпирических фактов для последующего научного анализа.

Литература

1. Абдуллина О.А. Проблема педагогических умений в теории и практике высшего педагогического образования // Советская педагогика. – №1. – С. 76-84.
2. Амелина Н.С. Учебно-исследовательская деятельность студентов педвуза (в процессе изучения дисциплин педагогического цикла). Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Киевский гос. пед. ин-т им. А.М.Горького. – Киев, 1982. – 22 с.
3. Арсенова С.П. Формирование исследовательских умений студентов в системе их профессиональной подготовки (на материале вузов СССР и ГДР): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / МГПИ им. В.И.Ленина. – М., 1990. – 17 с.
4. Завьялов В.В. О профессионально-методических умениях как педагогической категории // Совершенствование процесса обучения физике в средней школе / Под ред. А.В. Усовой. – Челябинск: ЧГПИ, 1978. – С. 134-141.
5. Кузьмина Н.В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения профтехучилища. – М.: Высш. школа, 1989. – 167 с.
6. Максимова В.Н. Межпредметные связи в процессе обучения. – М.: Просвещение, 1985. – 158 с.
7. Мотков А.А. Формирование у студентов-физиков технико-конструкторских умений: Дис. ... канд. пед. наук: 13730. – Л., 1972. – 432 с.
8. Педагогика и психология высшей школы. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 544 с.
9. Слостенин В.А. Формирование личности учителя в процессе профессиональной подготовки. – М.: Просвещение, 1975. – 160 с.
10. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний (психологические основы). – М.: МГУ, 1984. – 345 с.
11. Усова А.В., Вологодская З.А., Завьялов В.В. Методические рекомендации для студентов-физиков пединститутов по овладению профессионально-методическими умениями. – Челябинск: ЧГПИ, 1984. – 24 с.
12. Цыркун И.И. Дидактические основы генезиса специальной инновационной подготовки студентов педвуза в условиях многоуровневого образования: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08 / Бел. гос. пед. ун-т им. М.Танка. – Мн., 1998. – 35 с.

-Summary

The author singles out and describes the primary pedagogical conditions for a future teacher of physics in the process of his professional training.

Поступила в редакцию 18.10.02.

УДК 378.637:371.13:514

*В.В. Пакинтайпе***О ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ К
ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОМУ ОБУЧЕНИЮ ШКОЛЬНИКОВ**

Анализ научно-педагогической и методической литературы показывает, что ученые (А.Б. Василевский, П.И. Кибалко, Ю.М. Колягин, Г.Л. Луканкин, Н.В. Метельский, А.Г. Мордкович, И.А. Новик, А.М. Радьков, Н.М. Рогановский, Г.И. Саранцев, А.А. Столяр, Л.М. Фридман и др), занимавшиеся проблемами подготовки специалиста в педагогическом вузе, исследовали совершенствование методической, специальной подготовки учителя математики по различным направлениям.

Однако исследования, посвященные подготовке студентов в педагогическом вузе к работе в условиях дифференциации школьного образования, практически отсутствуют.

Проблема профессиональной подготовки учителей математики в педагогическом вузе, способных осуществлять дифференциацию обучения в школе, недостаточно разработана. В настоящее время не выявлены закономерности и специфические особенности подготовки будущих учителей математики к преподаванию в классах разных профилей с учетом непрерывности математического образования, нет перечня умений, которыми должен овладеть будущий учитель математики для успешного осуществления дифференцированного обучения школьников, не определены условия для формирования этих умений.

Нами предлагается система подготовки будущего учителя математики к проведению дифференцированного обучения школьников на примере курса геометрии педагогического вуза. Одним из критериев выбора данного курса является тот факт, что часов на изучение методики преподавания математики выделяется недостаточно, курсовые и дипломные работы играют вспомогательную роль, поэтому подготовка студентов к дифференцированному обучению школьников, на наш взгляд, должна осуществляться в основном при изучении специальных дисциплин.

При этом мы рассматриваем подготовку будущего учителя математики к дифференцированному обучению школьников как важнейшую и неотъемлемую часть его методической культуры. За основу принимается определение И. А. Новик, которая под методической культурой учителя математики понимает «сформированность общих, специальных и конкретных методических умений, опирающихся на глубокие знания и навыки, приобретенные при изучении математики, педагогики, психологии, методики математики, общественных дисциплин» [1, 8].

Нами выделяются следующие специальные умения учителя математики, необходимые для проведения дифференцированного обучения школьников:

- умение осуществлять диагностику и определять уровни усвоения материала учащимися;
- умение всесторонне излагать материал, используя различные точки зрения при введении новых понятий;
- умение излагать материал на различных уровнях строгости;
- умение использовать на уроках такие логические приемы, как анализ и синтез, индукция и дедукция, сравнение и аналогия, обобщение и конкретизация и др.;
- умение обучать учащихся решению задач;

- умение осуществлять пропедевтику изучения отдельных разделов, тем, теорем, понятий;
- умение оценивать сложность учебного материала;
- умение предвидеть трудности в понимании учащимися нового материала и организации работы по их преодолению;
- умение разрабатывать и использовать в учебном процессе разноуровневые дидактические материалы;
- умение решать одну и ту же задачу различными способами;
- умение решать стандартные и нестандартные задачи;
- умение стимулировать интерес учащихся к изучению математики, и в частности геометрии.

Для формирования указанных выше умений выделяются следующие базовые условия:

- создание равных возможностей для обучаемых в процессе преподавания геометрии;
- осуществление индивидуального и дифференцированного подхода к студентам педвузов;
- ориентация процесса преподавания геометрии на будущую профессиональную деятельность;
- оптимальное сочетание различных форм аудиторной и внеаудиторной работы;
- включение студентов в разнообразные формы самостоятельной работы.

В течение всего времени обучения будущих учителей математики в педагогическом вузе мы выделяем следующие основные направления работы по подготовке их к дифференцированному обучению школьников:

1. Выделение в курсе специальных дисциплин материала, либо непосредственно входящего в школьные учебники, либо тесно с ним связанного.
2. Рациональный подбор задач при проведении практических занятий по специальным дисциплинам. С одной стороны, задачи школьных учебников можно использовать при закреплении теоретического материала, с другой стороны, полезно решить некоторые школьные задачи методами высшей математики.
3. Разработка и выдача студентам системы разноуровневых творческих заданий вычислительного, графического характера по материалам школьных учебников, сборников дидактических материалов, сборников экзаменационных материалов за курс базовой и средней школы.
4. Изучение в курсе методики преподавания математики различных моделей дифференцированного обучения, реализуемых в школах Республики Беларусь, знакомство с опытом работы учителей математики в этом направлении, показ методических особенностей изложения отдельных тем на углубленном уровне.
5. Отражение вопросов дифференцированного обучения школьников в курсовых и дипломных работах, участие в научно-исследовательской работе.
6. Ознакомление будущих учителей с практической реализацией задач дифференциации обучения математике в период педагогических практик.

Результаты экспериментальной работы, проводимой с 1997 года на физико-математическом факультете Мозырского государственного педагогического университета, показали, что внедрение в учебный процесс разработанной нами методической системы организации учебного процесса по геометрии позволяет подготовить выпускника к дифференциации обучения математике.

Литература

1. Новик И.А. Пути совершенствования методической подготовки учителя математики в пединституте: Метод. материалы / Минск. гос. пед. ин-т им. А.М. Горького. – Мн., 1989. – 38 с.

Summary

The urgency of a problem of preparation of future teachers to differentiation of training is shown in the given article, the special skills of the teacher of mathematics necessary for realization differentiation of training of schoolboys and base conditions for formation of allocated skills come to light.

Поступила в редакцию 24.10.02.

УДК 78.083.4

Е.Г. Дедковская

**АВТОРСКАЯ ПЕСНЯ НА УРОКАХ МУЗЫКИ В СТАРШИХ КЛАССАХ
(ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ)**

Использование жанра авторской песни на уроках музыки определяет как форму урока в целом, так и проведение его отдельных элементов. Поскольку урок музыки, как и все другие занятия, имеет целью обучение, развитие, воспитание школьников, то он может быть похожим по типу и виду на уроки литературы, изобразительного искусства и др. Но даже и в этой ситуации нет и не может быть одинаковых подходов.

По программе, разработанной под руководством Д. Кабалевского, учащиеся восьмых классов знакомятся с произведениями Б. Окуджавы "Давайте восклицать", "Не запирайте вашу дверь..." и др. Старшеклассники охотно принимают лёгкую, развлекательную эстрадную песню, а об авторской имеют слабое представление, так как нет определённых знаний о данном жанре, невелик репертуарный запас, нет кружков и факультативов этого направления, редко проходят концерты бардов. Следовательно, в пропаганде жанра главная роль принадлежит прежде всего учителю музыки.

В данной статье автор поделится опытом ознакомления с жанром авторской песни на занятиях музыки в школе.

Чтобы увлечь учащихся жанром авторской песни, подбирались лучшие образцы произведений. С учётом восприятия старшеклассников использовались приёмы сочинительства, наглядности, самостоятельная подготовка сообщений, игра на инструменте. Внимание учащихся активизировалось сообщением интересной информации о годах рождения жанра, рассказом о творчестве авторов и фестивалях.

Так, при сообщении общей информации о жанре был затронут вопрос репертуарного многообразия. Круг образов в авторской песни охватывает мир сказки, мечты, романтики, доброты – это тот мир, который необходим человеку в жизни. Песни самодеятельных авторов отличаются богатством мелодий, они используются для создания эмоционального фона, обстановки доверия и сопереживания, для размышления о вечных проблемах бытия. Для подкрепления слов мы поставили записи песен в исполнении авторов Юрия Визбора: "Наполним музыкой сердца", Булата Окуджавы "Давайте восклицать", "Не запирайте вашу

дверь", Арика Круппа "Воспоминания о Браславских озёрах", Ады Якушевой "Ты – моё дыхание".

Увлечённо слушали учащиеся историю Грушенского фестиваля. О том, как в 1968 году впервые на берегу Волги собрались туристы Куйбышевского авиационного института, чтобы спеть любимые песни сокурсника Валерия Грушина, который решил покорить сложную саянскую реку Уду. На одном из её поворотов он погиб, сумев спасти, вытащить из горного потока двух тонувших местных детей. На фестиваль, который стал своеобразным памятником мужеству человека, туриста, песенника, собралось около пятисот тысяч человек. Рассказ строился так, чтобы у учащихся возникли зрительные образы и эмоциональные чувства сострадания, сопереживания, гордости. Полученные школьниками исторические сведения вызывали у них желание познакомиться с сочинениями авторов, самим принять участие в конкурсах песни, в фестивалях. Был показан портрет яркой личности бардовского движения Юрия Визбора, обращено внимание учащихся на выражение лица автора, мечтательный взгляд, искреннюю улыбку. Изучая песню Юрия Визбора "Милая моя", подростки говорили о лирическом характере мелодии, простом и доступном тексте, о личности, которая стоит за этой песней. Песня исполнялась вполголоса под гитарный аккомпанемент одного из учащихся. На вопрос "Чем отличается авторская песня от эстрадной?" ученики ответили: "...авторская песня – это песня общения, песня единомышленников, а эстрадная песня – это своеобразное театрализованное шоу, которое не требует умственных усилий."

Песенный репертуар постепенно усложнялся (А. Розенбаум, В. Высоцкий), учитель направлял внимание детей на философский характер текста.

Но не только круг тем и способы их разработки определяют авторскую песню. Очень важна манера исполнения. Новые песни создали новую манеру исполнения, без неё они невозможны. Эта манера не терпит ни малейшей крикливости, игры голосом, эффектной инструментовки. Самодеятельный певец поёт разумом, эмоциональностью, чувствами, вполголоса, общаясь со слушателями. По мнению Ю.А. Андреева, одним из неотъемлемых признаков жанра является его документальность. Значительное число авторских песен, созданных людьми разных профессий и видов занятий, запечатляли конкретные реалии: ситуации, конфликты, душевное состояние человека: радость и покой, боль и тревогу. Будучи личностными, эти песни, каждая в отдельности, дают верную картину определённого периода жизни общества.

Авторская песня своими корнями неразрывно связана с туризмом. Туристские песни воспитывают бережное отношение к природе уже тем, что воспевают красоту, мудрость, щедрость красок, смену состояний – всё уникальное и неповторимое, что окружает человека в этом мире. Человек существует в природе в гармонии с флорой и фауной, пением птиц и звучанием органа. Учащиеся познакомились с песнями, отражающими единение человека и природы: А. Крупп "Леса Белоруссии", В. Вихорев "Ну вот и лето уже к концу", В. Ланцберг "Мой старенький пегас", А. Крупп "Осенняя песня", "Заморозки" и др.

При расширении песенного репертуара, стремлении повысить осознанность восприятия разучиваемых песен важное значение имела демонстрация профессионального звучания бардовских произведений. Данный показ обладает значительным эмоциональным и эстетическим воздействием, он важен при работе с подростками вследствие их большой эмоциональной отзывчивости. Вокально полноценный, выразительный голос исполнителя обязательно имеет эмоциональный подтекст, который легко воспринимается учащимися. В результате у них возникает настрой как ответная реакция, желание воспроизвести услышанное, желание петь. Будучи по своей природе существом творческим, человек обладает склонностью к

художественно-творческой деятельности. Учащиеся пробуют свои силы в области песни, рисования, искусства слова. С целью развития и совершенствования этих склонностей давались задания пробовать писать стихи и сочинять мелодии песен. Во-первых, учащиеся должны уметь свободно выражать свои мысли прозой; во-вторых, сочинять стихи на заданную рифму и произвольно; в-третьих, переходить от сочинения слова к сочинению музыки (к сочинению мелодии целой песни).

Художественно-творческая деятельность увлекла учащихся. Заключительный этап работы завершался исполнением песен авторами под собственный аккомпанемент. Умение сложить стих необходимо не только потому, что оно играет роль стимулятора воображения, воспитывает вкус к красоте, приучает к наблюдательности, но и потому, что от слова к музыке лежит тот путь, по которому учащемуся легче пройти. Ведь слово конкретно, оно прямо выражает определённую мысль. Однако только сочинения стихов недостаточно. Лишь пение, игра на инструменте и особенно творческая деятельность способствуют наиболее полноценному музыкальному развитию. Поэтому целесообразно перейти к активному творчеству учащихся.

Самостоятельное сочинение школьниками мелодии начинается с того, что они характеризуют настроение, которое передано в предложенном для творческого задания тексте. Затем учащиеся решают, какие средства выразительности нужно выбрать: какой лад – мажорный, минорный или переменный; ритм – ровный или пунктирный; темп – быстрый, средний или медленный; регистр – средний или высокий; динамику – громко или тихо. После выбора необходимых средств выразительности мы настраивали школьников в удобную для голоса тональность и предлагали желающим пропеть один из вариантов придуманной ими мелодии. Независимо от качества сочиненного учащимся напева мы изучали его и выделяли достоинства, анализировали мелодии. Выбрав лучшую, исполняли ее хором. На уроке музыки применялись и другие виды заданий, например досочинение мелодии. В конце урока мы знакомили учеников с авторским вариантом. Для тех школьников, у которых обнаруживаются творческие способности, подобные занятия служат средством совершенствования художественного опыта, умений и навыков. Здесь иногда имеет значение первое побуждение, которое дает толчок к серьезным занятиям искусством.

Далее логичным был переход к знакомству с историей создания гитары – инструмента, которой позволяет музыканту исполнять мелодию, поддерживать ее басами и сопровождать гармонией. Знакомство с гитарой было своеобразным забеганием вперед, открывающим перспективную линию более глубокого освоения песенного наследия бардов. Конечно, самой естественной и простой подготовкой к восприятию и положительному отношению к жанру авторской песни является систематическое музыкальное обучение, начиная со среднего школьного возраста. Именно потому, что впечатления, полученные в детстве, особенно прочны, они оказывают определенное влияние на весь последующий ход формирования интересов и любви к различным песенным жанрам.

Итак, жанр авторской песни, с которым познакомились школьники на уроках музыки, приобрел особую значимость и необходимость в их жизни. Характерно желание большинства учащихся продолжать знакомство с песнями самодельных композиторов. Искренность эмоционального отклика подростков, их переживания и размышления, непроизвольная поведенческая реакция, желание сочинять и исполнять свои песни указывали на возникновение интереса к жанру авторской песни, что позволит учащимся в дальнейшем стать активными слушателями, умелыми исполнителями, а в отдельных случаях и создателями стихов и мелодий.

Творчески работающий учитель обязательно вносит что-то свое. В качестве примера приведем несколько планов уроков по использованию жанра авторской песни на музыкальных занятиях.

ЗАНЯТИЕ ПЕРВОЕ

1. Беседа о жанре авторской песни. История создания жанра.
2. Выявление отличительных черт эстрадной и авторской песен.
Репертуар: Юрий Визбор "Милая моя",
Б. Окуджава "Песенка об открытой двери",
А. Пугачева "Белая панама",
О. Газманов "Говорил мне хан"...
3. Прослушивание в грамзаписи.
Репертуар: альбом Виктора Третьякова "Колокола" или альбом
Новеллы Матвеевой "Музыка света".
4. Анализ услышанного. Дискуссия.
5. Показ и начало разучивания песни Ю. Визбора "Милая моя".

ЗАНЯТИЕ ВТОРОЕ

1. Вектор исканий белорусской бардовской песни. Знакомство с творчеством Арика Круппа "Единица измерения - песня".
2. Прослушивание в грамзаписи песен в исполнении автора.
Репертуар: Арик Крупп "Осенняя песня", "Заморозки", "Леса Белоруссии".
3. Исполнение ранее изученных песен. Самостоятельный подбор аккомпанемента (использование музыкального инструмента - гитары).
4. Сочинение стихов на заданную рифму: стекла-тепла, роднике-рюкзаке, узор-бор, след-сюжет.
5. Чтение и анализ стихов.

ЗАНЯТИЕ ТРЕТЬЕ

1. Творчество бардов 70-80 г.: «Мы - последние из романтиков» – сообщение, использование в качестве наглядности портретов авторов.
2. Прослушивание в грамзаписи песен в исполнении А. Дольского, С. Никитина, А. Берковского, А. Суханова.
3. Исполнение песни Ю. Визбора «Лесное солнышко».
4. Показ и начало разучивания песни А. Дольского «Исполнение желаний».
5. Показ и запись текста песни А. Суханова «Моя звезда».
6. Сочинение мелодии на данный текст песни.

ЗАНЯТИЕ ЧЕТВЕРТОЕ

1. Изучение различных тематических направлений бардовской песни - «Семь цветов у радуги»: патриотическое, песни памяти, лирическое, любовные песни, песни-размышления, шуточные, юмористические, песни-новеллы, - повести, - драмы.
2. Прослушивание в грамзаписи.
Репертуар: А. Городницкий «Атланты»; Ю. Визбор «А будет это так»; А. Якушева «Ты - мое дыхание»; В. Вихорев «Я бы сказал тебе»; В. Аедоницкий «Три звезды»; Е. Клячкин «Мелодия в ритме лодки»; И. Миляев «Снежный вальс»; Ю. Визбор «Песенка на память»; В. Долина «Пастораль»; Б. Окуджава «Ночной разговор».
3. Проверка домашнего задания - сочинить мелодию на текст А. Суханова «Моя звезда».
4. Анализ услышанного. Исполнение и разучивание авторского варианта.
5. Исполнение песни А. Дольского «Исполнение желаний».
6. Нарисовать радугу направлений в тематике песен данного жанра.

ЗАНЯТИЕ ПЯТОЕ

1. Творчество В. Высоцкого – «О вкусах не спорят» (дополнительные сообщения готовят учащиеся, использование наглядности).

2. Прослушивание в грамзаписи.

Репертуар: В. Высоцкий «Песня о старом доме», «О вкусах не спорят», «Парус», «Чужая колея», «Купола», «Кони привередливые», «Спасите наши души».

3. Анализ услышанного. Дискуссия.

4. Разучивание песни В. Высоцкого «Лирическая».

5. Выставка рисунков «Семь цветов у радуги». Анализ творческой деятельности учащихся.

ЗАНЯТИЕ ШЕСТОЕ

1. Сообщение. «Барды наших дней».

2. Знакомство с творчеством О. Атаманова, Б. Вайханского и др.

Репертуар: О. Атаманов «Анастасия», «Тут на Беларусі»; Б. Вайханский «Воспоминание о Браславских озерах», «Прощание с фонарями».

3. Сочинение стихов на заданную рифму: полет-самолет, огня-меня, звучала-поучала, верим-двери.

4. Чтение и анализ стихов.

5. Разучивание песни О. Атаманова «Анастасия».

6. Анализ текста песни. Сделать рисунок главной героини.

ЗАНЯТИЕ СЕДЬМОЕ

1. Контрольные вопросы, касающиеся теоретического материала.

2. Составление мини-сценария праздника авторской песни.

3. Исполнение ранее изученных песен.

4. Чтение наиболее удавшихся стихотворений учащихся, исполнение лучших мелодий песен на ранее известные тексты.

5. Прослушивание в грамзаписи песен А. Розенбаума, А. Галича, Ю. Кима.

Репертуар: А. Розенбаум «Есаул», «Поле, поле», «Вальс-бостон»; А. Галич «Облака», «Когда я вернусь», «Мы похоронены под Нарвой»; Ю. Ким «Негаданно-нечаянно», «Объехать землю и пройти».

ЗАНЯТИЕ ВОСЬМОЕ

1. Организация выставки (портреты авторов, сборники авторских песен).

2. Организация праздника песни, апробация мини-сценария «Ах, этот удивительный жанр».

3. Подведение итогов. Анализ.

Таким образом в урок вводится не только пение, но и элементы игры на инструменте, элементы сочинительства, подготовки учащимися докладов, сообщений, целью которых является знакомство учащихся с жизненной и творческой деятельностью современных бардов, рассказ о песенных фестивалях, т.е. на уроке музыки освещаются разные грани жанра авторской песни как одного из видов музыкально-поэтического народного творчества второй половины двадцатого века.

Каждый учитель может свободно, творчески вести занятия только тогда, когда он сам их продумал и убежден в том, что избранный путь наиболее удачный и вызывает у подростков интерес к уроку, желание слушать и исполнять музыку, сочинять стихи и играть на музыкальном инструменте.

Возникновение на уроках в старших классах проблемных ситуаций становится ведущим методом, так как это создаёт благоприятные условия для высказывания учащимися своих аргументированных точек зрения в столкновениях, спорах, например, в сравнении жанров: авторской и эстрадной песен, народного жанра. Уважение учителя к мнению ученика – одно из важнейших условий поддержания творческой атмосферы на уроке.

Важно заинтересовать подростков репертуаром, он должен отвечать их интересам. Эксперимент показал, что мальчиков привлекают патриотические песни об Афганистане, лирико-патриотические (А. Розенбаума "Подем", Б. Окуджавы "Четыре года", А. Берковского "Лошади в океане" и другие), девушек - лирические, любовные, юмористические песни (Ю. Визбора "Солнышко лесное", А. Якушевой "Ты - мое дыхание", В. Милыева "Весеннее танго" и другие).

В старших классах подготовлена почва для того, чтобы каждый слушатель (учащийся) мог сначала "распознать", что поют или играют, а затем уже, "как кто поёт или играет", т.е. слушатель не должен быть "пассивным созерцателем", а должен критически разбираться в окружающих музыкальных явлениях. Это отвечает стремлениям старшеклассника быть "критически мыслящей личностью", которые учитель-музыкант может плодотворно использовать, активизируя весь музыкально-воспитательный процесс, направленный на формирование духовной культуры учащихся.

Подводя итоги проведенной работы, необходимо отметить, что:

1. Разработанная нами методика изучения жанра авторской песни учащимися в условиях школьной программы подтверждает ее педагогическую целесообразность и практическую значимость, и может быть использована педагогами при организации музыкально-эстетического воспитания в школе. Воспитательное значение авторской песни обусловлено тем, что в ней содержатся две особенности, характеризующие нравственно-эстетическое начало жанра: отображение позитивного отношения человека к лучшим качествам личности и негативного отношения к ее отрицательным качествам; отображение отношения человека к явлениям природы и его взаимодействия с природой. Музыкальный и поэтический язык авторской песни прост и понятен по содержанию, однако с его помощью выражаются высокие идеалы человека.

2. Решающую роль в целенаправленном формировании музыкальной культуры личности играет художественная деятельность, необходимая не только профессионалам, но и всем без исключения людям, ибо она помогает формировать активное, творческое отношение личности к труду и жизни вообще. В процессе нравственно-эстетического воспитания нельзя ограничиваться лишь пассивным наблюдением, необходимо творческое проявление себя в музыкальном искусстве, овладение навыками коллективного и индивидуального исполнительства.

Литература

1. Андреев Ю.А. Наша авторская. – М., Молодая гвардия, 1991. – С. 270.
2. Апраксина О.А. Методика музыкального воспитания. – М. – С. 5; с. 7; с. 147.
3. Гембицкая Е. Музыкальное воспитание в старшем школьном возрасте. – М., 1996. – С. 94-96.

Summary

The problem of formation of musical culture of senior pupils by the genre of author song is shown in this article.

Поступила в редакцию 16.04.02.

КАРОТКІЯ ПАВЕДАМЛЕННІ

УДК 632.952:633.14 «324»

А.И. Немкович, Г.В. Жила

Перспективы применения препарата агат-25К на озимой ржи

Препарат биологического происхождения агат-25К выпускается фирмой «Био-Биз» (Россия) на основе инактивированной бактерии *pseudomonas aureofaciens* Н 16, комплекса макро- и микроэлементов, физиологически активных веществ. В настоящее время препарат зарегистрирован как фунгицид и ростстимулятор на озимых и яровых зерновых культурах.

Результаты испытаний показали, что агат-25К повышает иммунитет растений к различным возбудителям болезней, стимулирует их рост и увеличивает урожайность зерновых культур. По данным Пустовойтова Т.Н. и др. (2000), известно, что повышение урожая обусловлено не только фунгицидными и ростстимулирующими свойствами агата-25К, но и антистрессовой активностью. Биологически активные вещества препарата позволяют растениям преодолевать неблагоприятные факторы внешней среды в период вегетации (высокие температуры, засуха, химический стресс и т.д.), а также снижать развитие болезней.

В последние годы в связи с недостаточным и несбалансированным внесением минеральных удобрений, перебоем с известкованием почв, посевом семенами низких репродукций, нарушением технологии обработки почв и сокращением объемов работ по защите растений ухудшилось фитосанитарное состояние посевов. Так, отсутствие нормального сортообновления и снижение объемов протравливания семян зерновых культур способствовало увеличению пораженности посевов корневыми гнилями, болезнями листового аппарата, появлению головни и спорыньи. Территория Беларуси расположена в зоне повышенного увлажнения, поэтому семена зерновых культур имеют высокую зараженность грибами рода *Fusarium*, *Bipolaris sorokiniana* и *Alternaria*. Проведенная нами фитозэкспертиза озимой ржи под урожай 1998 года выявила высокую инфицированность комплексом возбудителей болезней. Так, зараженность грибами рода *Fusarium* spp составляла до 62%, *Alternaria* spp. – до 83%. В 1999 году, нетипичном в связи с засухой, инфицированность грибами рода *Fusarium* достигала 22%, *Bipolaris sorokiniana* – 8% и *Alternaria* spp. – 93%. Сильная зараженность семян патогенными микроорганизмами является причиной появления и развития таких факультативных паразитов, как снежная плесень и корневые гнили, что в последующем создает возможность развития комплекса болезней.

Предпосевная обработка семян озимой ржи агатом-25К в дозе 40 г/т повышала энергию прорастания и лабораторную всхожесть семян по сравнению с контрольным и эталонным вариантами (максим. 2,5% к.с.), способствовала лучшему развитию корневой системы, в результате чего растения лучше кустились, меньше подвергались воздействию экстремальных условий.

Исследования, проводимые нами в 2000 году в з/б «Жодино» Смолевичского района Минской области, показали, что семена, протравленные агатом-25К и дважды обработанные по вегетирующим растениям, по сравнению с эталонным вариантом (максим. 2,5% к.с.) на 4,2% слабее поражались снежной плесенью, на 1,7% – ринхоспориозом, на 0,8% – мучнистой росой и на 37% – бурой ржавчиной.

Агат-25К применялся также и для ингибирования склероциев спорыньи. В зависимости от гидротермических условий года эффективность препарата в подавлении формирования стром колебалась от 20 до 75%.

Наши наблюдения за развитием комплекса болезней озимой ржи привели к заключению, что однократной обработки недостаточно для защиты растений. Поэтому рекомендуется сначала проводить предпосевную обработку семян агатом-25К, а затем 2-кратную обработку по вегетации в фазах кущения и начала появления флагового листа, совмещая первую обработку с химпрополкой.

Summary

The results of research has shown, that a preparation agate-25K increases the immunity of plants to various disease agents, stimulates growth of plants and increases their productivity. Under production conditions the seeds treated before planting by agate-25K (40 g/t) and twice treated in the course of vegetation (50 g/ha and 50 g/ha) were infected 4,2% less by snow mould, 1,7% – rhynchosporium, 0,8 – powdery mildew and 37% – brown rust. The efficiency of agate-25K in ergot stroma formation suppression has made from 20 to 75%.

Key words: winter rye, agate-25K, fungicide, growth stimulator, disease, snow mould, rhynchosporium, powdery mildew, brown rust, ergot, efficiency.

Поступила в редакцию 01.11.02.

ПЕРСАНАЛЛІ

Брынзарей Юлиана Георгиевна

Имя профессионального педагога и талантливого учёного, кандидата педагогических наук, доцента Юлианы Георгиевны Брынзарей известно не только в Белоруссии, но и далеко за её пределами. Конкретными делами и мудрыми словами преподаёт она самую важную и самую сложную в мире науку – быть Человеком. Очевидно, сама природа наградила эту обаятельную женщину широкой интеллекта, человечностью и безмерной любовью к труду.

Жизненный путь Ю.Г.Брынзарей начался в далёком молдавском селе Заиканы Теленештского района. Она успешно закончила Бэлцкий государственный педагогический институт имени Алеку Руссо, работала учителем в школах Молдавии.

Человеку целеустремлённому, Юлиане Георгиевне свойственно не останавливаться на достигнутом. Она закончила аспирантуру при НИИ теории и истории педагогики АПН СССР, защитила кандидатскую диссертацию и осталась работать научным сотрудником отдела зарубежной информации.

В 1977 году судьба привела её в белорусский край, на красивую людьми и природой Мозырщину. В нашем вузе она прошла путь старшего преподавателя, заведующей кафедрой, проректора. Все эти годы – полная самоотдача в работе: 25 лет педагог Юлиана Георгиевна Брынзарей несёт неизменную вахту на факультете педагогики и методики начального обучения.

Энергией своего интеллекта, эрудиции она питает души студентов, развивает научный и творческий потенциал будущих педагогов, осуществляет подготовку соискателей. Главное в мастерстве доцента Ю.Г.Брынзарей – поиск гармонии педагогического наследия и новаторства.

В том, что её ученики достигают больших успехов, нет ничего случайного. Это – результат её высокого педагогического мастерства, помноженного на ежедневный кропотливый труд учёного. Секрет успеха Юлианы Георгиевны в том, что она любит жизнь во всех её проявлениях, любит студентов, любит свою работу. Видимо, в этом и кроются секреты молодости её души, теплоты взора, поразительной дальновидности. Своим богатым педагогическим опытом и знаниями Ю.Г.Брынзарей щедро делится с молодыми преподавателями. Её воспитанники работают в нашем институте, в различных образовательных учреждениях России и Беларуси.

Перу кандидата педагогических наук, доцента Ю.Г.Брынзарей принадлежит более 100 научных работ на русском, белорусском, молдавском, латвийском и немецком языках. В течение многих лет наставник Ю.Г.Брынзарей руководит работой научного студенческого кружка по педагогике. Её идеи, пособия широко используются студентами, молодыми учёными, учителями-практиками, воспитателями.

Юлиана Георгиевна принимает активное участие в жизни города и института, осуществляет творческое научное сотрудничество с учёными ближнего и дальнего зарубежья, обменивается опытом работы с педагогическими коллективами Гомельского музыкально-педагогического колледжа им.Л.С.Выготского, государственного университета им.А.Руссо (Республика Молдова), педагогического

университета штата Сан Клод (США). Трижды награждена грамотами Министерства просвещения БССР, является отличником народного образования.

Пусть успех и впредь сопутствует Вам во всех Ваших добрых начинаниях, уважаемая Юлиана Георгиевна!

Савенко Владимир Семенович

В июле 2002 г. исполнилось 50 лет кандидату физико-математических наук, профессору Савенко Владимиру Семеновичу. Он работает в Мозырском государственном педагогическом университете с 1974 года и двенадцать последних лет возглавляет кафедру общей физики и МПФ.

Организаторские способности Владимира Семеновича, глубокое понимание стоящих проблем позволили ему сформировать творчески работающий научно-педагогический коллектив. Савенко В.С. является руководителем двух научных тем. Тема «Материал» входит в план важнейших Государственных НИР

Республики Беларусь и посвящена исследованию физических закономерностей механического двойникования металлов в условиях внешних энергетических воздействий, а тема «Экология» связана с проблемами минимизации последствий аварии на Чернобыльской АЭС.

Полученные им в процессе исследований результаты имеют важное научное и прикладное значение для развития физики прочности и пластичности. Он впервые открыл электронно-пластический эффект при двойниковании кристаллов висмута, исследовал кинетику развития двойникования, разработал метод управления пластической деформации двойникованием с использованием высокоэнергетических воздействий, электрических и магнитных полей, ионной имплантации.

Работы Савенко В.С. имеют еще и важную технико-экономическую значимость. Разработанный способ повышения пластичности деталей запатентован в Российской Федерации, а технические решения научных исследований внедрены в производство.

Савенко В.С. ведет большую научно-методическую работу. Он является автором трех книг, рекомендованных Научно-Методическим центром учебной книги и средств обучения Министерства образования Республики Беларусь в качестве учебных пособий для студентов и учащихся высших и средних специальных учебных заведений, курсов лекций по общей физике, лабораторных практикумов.

Например, книга «Радиоэкология» (1997 г.) посвящена не только фундаментальным проблемам радиоактивности, но и исследованиям автора по радиационному мониторингу продуктов питания, окружающей среды в постчернобыльский период на территориях, загрязненных радионуклидами. Эти исследования имеют важную научно-практическую значимость. В книге «Радиация. Физические и психологические аспекты», написанной в соавторстве с американским психологом Х.Тетером, представлен опыт работы авторов на территории Белорусского Полесья по экологическому образованию населения и решению психологических проблем, возникших после Чернобыльской аварии. В книге «Компьютеризация учебного процесса по физике», вышедшей в издательстве «Высэйшая школа», приведены программы, внедренные в учебный процесс школьного и вузовского курсов физики, участвовавшие в первом Всесоюзном конкурсе профессиональных и учебных программных средств. Эта работа отмечена золотой медалью ВДНХ СССР и рекомендована к распространению через центры информатики ГКВТИ СССР.

Савенко В.С. является одним из создателей научной школы, где ведется целенаправленная работа по подготовке научно-педагогических кадров. Под его научным руководством защищены две кандидатские диссертации по физико-математическим наукам. Он также является научным руководителем ряда студенческих работ, которые ежегодно награждались дипломами лауреатов Республиканского смотра-конкурса студенческих работ в области естественных наук.

В 1986 году Савенко В.С. организовал в г.Мозыре Независимую радиологическую лабораторию, зарегистрированную Министерством юстиции Республики Беларусь. За это время в ней создан комплексный банк данных радиометрических исследований по изучению радиационного мониторинга в объектах окружающей среды. Результаты исследований носят не только научный характер, но и оказывают большую практическую помощь населению, пострадавшему в результате Чернобыльской катастрофы. Они направлены на обеспечение жизнедеятельности человека на загрязненных территориях.

Савенко В.С. руководит международными экологическими проектами, выступал с научными докладами на международных конференциях в Германии и Нидерландах. В 1996 году под его председательством проведена международная научная конференция, в которой приняли участие более 50 ученых из США, Канады, Японии, Германии и Нидерландов и других западных стран. Он получил приглашение выступить с научным докладом от лауреата Нобелевской премии Г.Сиборга в университете Беркли, США. Как ученый, профессор Савенко В.С. пользуется широкой известностью среди научной общественности не только в Беларуси, но и за рубежом.

Савенко В.С. является автором более 100 научных работ, патентов в области физики твердого тела и методики преподавания физики, радиоэкологии и экологического образования. Он награжден почетными грамотами, дипломами Министерства образования РБ, является лауреатом премии им. авиаконструктора О.Ф.Сухого в области науки и техники.

Искренне поздравляем Владимира Семеновича с юбилеем и желаем дальнейших творческих успехов в его многогранной деятельности.

Карabanов Игорь Арсеньевич

В июне этого года отметил свой 65-летний юбилей известный специалист в области трудовой (технологической) подготовки учащихся, профессор кафедры МТО, член-корреспондент Международной академии технических наук (МАТО) Карabanов Игорь Арсеньевич.

Карabanов И.А. работает на кафедре методики технологического образования (ранее – методики трудового обучения) с момента её образования, когда она в 1977 году выделилась из состава кафедры общетехнических дисциплин.

Занимаясь педагогической деятельностью, он одновременно в 1979-1986 гг. активно руководил Проблемной научно-исследовательской лабораторией «Совершенствование трудовой подготовки сельских школьников в межшкольных учебно-производственных комбинатах» в рамках выполнения Республиканской темы «Подготовка молодёжи к труду в сфере материального производства». Она была включена в перечень важнейших исследовательских тем Академии педагогических наук СССР.

На протяжении многих лет (1990-2002) Карабанов И.А. возглавлял кафедру МТО, сочетая руководящую работу с подготовкой и изданием различных видов литературы для учащихся общеобразовательных школ и студентов ВУЗа. Так, с 1984 года и до настоящего времени он плодотворно участвует (как автор, соавтор и редактор) в выпуске учебников и учебных пособий по трудовому обучению (технологии). Продолжая традиции, заложенные Деркачёвым А.А., он в конце 80-х годов возглавил авторский коллектив по разработке нового поколения литературы для учащихся, необходимость в которой была обусловлена проводившейся в то время реформой общеобразовательной школы.

Этим творчески коллективом, руководимым Карабановым И.А., были подготовлены учебные пособия «Трудовое обучение» для 5, 6 и 7 классов в нескольких вариантах (для городских и сельских школьников) на белорусском и русском языках (9 книг). Важнейшие разделы в них «Технология обработки древесины» и «Ремонтные работы в быту» принадлежат юбиляру. За эти издания он получил Серебряную медаль ВДНХ СССР, а нашему ВУЗу был вручен диплом ВДНХ СССР II степени (1991). Впоследствии на основе отмеченных пособий Карабанов И.А. с соавторами подготовил первые в Республике Беларусь учебники по техническому труду для 5-7 классов (1992) и 7-8 классов (1994).

Карабанов И.А. вносил и вносит значительный вклад в развитие технологического образования в Российской Федерации. Его учебник «Технология обработки древесины, 5-9 кл.» выдержал пять изданий в Москве и пользуется большим спросом в российских школах. Кроме того, под руководством Карабанова И.А. и непосредственно под его редакцией издательством «Просвещение» выпущены два очень необходимые детям пособия: 1.Справочник по трудовому обучению: Обработка древесины и металла, ремонтные и электротехнические работы: Пособие для учащихся 5-7 кл. /И.А.Карабанов, А.А.Деркачёв, В.А.Юдицкий и др.- М.: Просвещение, 1991. 2.Справочник по трудовому обучению: Сельскохозяйственные работы: Пособие для учащихся 5-7 кл. /И.А.Карабанов, В.И.Рылушкин, В.М.Мицура.- М.: Просвещение, 1994. Осенью 2002 года ожидается выпуск тем же издательством «Технологического справочника учащихся», который подготовлен совместно с доцентом Юдицкий В.А. Руководимый им этот дуэт неравнодушных авторов-созидателей достаточно много сделал и для совершенствования учебного процесса по предмету «Методика трудового обучения» в нашем университете. Дважды выходили из печати курсы лекций (Ч.1 и Ч.2) для студентов факультетов технологии и физической культуры, а также «Методы працоўнага навучання і тэхналагічнай адукацыі», издание, допущенное Министерством образования РБ в качестве учебного пособия для педагогических специальностей высших учебных заведений (2000 и 2002 гг.).

Весной этого года Карабанов И.А. перешёл на должность профессора кафедры МТО, чтобы полностью посвятить себя преподавательской, научно-методической и издательской деятельности, а также использовать свой огромный интеллектуальный, творческий потенциал для обучения и воспитания молодого поколения.

Много заслуг и наград имеет этот учёный, педагог и журналист, который вышел из обыкновенной крестьянской семьи. Его хорошо знают учителя не только у нас в республике, но и в ближнем и дальнем зарубежье. Всего у него свыше 150 печатных трудов по естественнонаучному и научно-методическому направлениям. Он награжден многочисленными грамотами руководства нашего вуза, НИИ педагогики и Министерства образования РБ, медалью «За многолетний добросовестный труд. Ветеран труда» (1990), знаком «Отличник народного просвещения БССР» (1982). Является иностранным членом-сотрудником научно-

методического Центра по трудово-политехническому образованию Республики Болгарии (г. Благоевград), членом редколлегии журнала «Тэхналагічная адукацыя» (г. Минск).

Присоединяясь к поздравлениям руководства нашего университета, а также Генерального директора издательства «Просвещение» Кондакова А.М., (премировавшего, кстати, Игоря Арсеньевича ценным подарком за заслуги в российском образовании), коллектив факультета технологии желает юбиляру творческого долголетия и новых успехов на ниве образования.

МГТУ им. И.П. Шамякина

КАНФЕРЭНЦЫ

17-18 апреля 2002 года в Мозырском государственном педагогическом университете состоялась очередная Республиканская студенческая научная конференция «Студенческая наука на пороге III тысячелетия».

Работали 25 секций. Было представлено 580 докладов по актуальным проблемам естественных, технических, социально-экономических и гуманитарных наук. В работе конференции, кроме студентов МГПУ, приняли участие 197 студентов из 22 вузов Республики Беларусь (Минска, Гомеля, Гродно и др.) и Украины.

В Мозырском госпедуниверситете накоплен богатый опыт организации научно-исследовательской работы студентов. Это создание временных научных коллективов, научно-исследовательских групп, кружков. Год от года растет результативность данной работы. Так, по итогам республиканского конкурса научных работ студентов по естественным, техническим и гуманитарным наукам около 70% всех участников были отмечены Дипломами. С каждым годом растет число студентов, выступающих с докладами на конференциях различного уровня.

Организация данной конференции также может рассматриваться как результат целенаправленного и системного вовлечения студентов в научно-исследовательскую работу, как стимул творческого поиска молодежи.

Имеющийся в вузе опыт издания материалов докладов и сообщений студенческих конференций показывает, что научная работа студенческой молодежи занимает важное место в воспитательной парадигме, способствуя профессиональному становлению личности, ее способности к саморазвитию и творчеству.

28-30 мая 2002 года в г. Минске проходила Третья международная конференция «Цифровая обработка информации и управление в чрезвычайных ситуациях».

Организаторами выступили Национальная академия наук Беларуси и Институт технической кибернетики.

В конференции приняли участие представители как ближнего, так и дальнего зарубежья. МГПУ представляла старший преподаватель кафедры теоретической физики Лилия Валерьевна Дорошева, которая выступила с докладом по теме «Об одном методе быстрого решения интегрального уравнения первого рода в оптико-электронной системе дистанционного зондирования». По материалам конференции издан сборник.

14-16 мая 2002 года в Брестском государственном педагогическом университете им. А.С.Пушкина состоялась Международная научно-практическая конференция «Методология, теория и практика естественно-математического и педагогического образования». Старший преподаватель кафедры математики и МПМ В.В.Пакштайте выступила с докладами:

- ❖ «Подготовка современного учителя математики к дифференциации обучения в общеобразовательной школе»;
- ❖ «Учебно-методическое обеспечение процесса обучения геометрии»

По материалам конференции издан сборник.

29-30 мая 2002 года в Белорусском национальном техническом университете (г. Минск) проходила Международная научно-техническая конференция «Материалы, оборудование и ресурсосберегающие технологии в машиностроении». Наш

университет представляли: Э.Е. Гречанников, В.С.Савенко, В.Г.Шепелевич с докладом «Структурные особенности быстрозатвердевших фольг сплавов V_i 15 ат. % Sb.» и С.Д.Шаврей, А.И.Пинчук с докладом «Влияние постоянного магнитного поля и сосредоточенные нагрузки на двойникование в кристаллах висмута». По материалам конференции издан сборник.

26-27 июня 2002 года и.о. зав. кафедрой истории и МПИ Телепень С.В. принял участие в работе научной конференции «Антиковедение в системе современного образования». Конференция проводилась сектором антиковедения Института всеобщей истории Российской академии наук (г. Москва). Сергей Валерьевич представил доклад «Из опыта преподавания истории античности студентам, обучающимся по специальности «Русский язык и литература, история»».

На конференции присутствовали ведущие специалисты в области античной истории.

26-27 июня 2002 года на базе Мозырского государственного педагогического университета проходила I Республиканская научная конференция аспирантов «Развитию Полесского региона – энергию молодых ученых».

В программу конференции было включено более ста докладов.

Подготовка конференции проводилась в соответствии с приказом ректора, согласно которому был создан оргкомитет, распределены обязанности по проведению конференции, подготовлены информационные материалы и произведена их рассылка, подготовлена программа конференции.●

Основными целями научной конференции явились:

1. Знакомство с актуальными проблемами естественных, технических и гуманитарных наук;
2. Налаживание контактов между аспирантами различных вузов Республики Беларусь.

На пленарном заседании с приветственным словом выступили проректор по научной работе, к. ф.-м. наук, доцент Мозырского государственного педагогического университета Егоров Николай Николаевич, доктор педагогических наук, доцент Русецкий Василий Федорович, кандидат филологических наук, ассистент кафедры белорусского языка Борисенко Ольга Евгеньевна, зав. аспирантурой Игнатенко Татьяна Анатольевна. В ходе пленарного заседания обозначены пути развития молодой науки. В дальнейшем работа конференции была продолжена по секциям, заявленным в программе.

По итогам работы подготовлен и издан сборник материалов научной конференции аспирантов, адресованный аспирантам, учителям школ и преподавателям вузов.

В соответствии с планом Министерства образования Республики Беларусь проведения конференций 17-18 октября 2002 года на базе университета (факультета ПИМНО), проведена IV Международная научно-практическая конференция «Белорусская начальная школа: проблемы и перспективы развития». В работе конференции приняли участие ученые и преподаватели вузов, средних специальных заведений и учителя школ Республики Беларусь, США, России, Молдовы, Украины и других государств. Работа конференции была организована по пяти направлениям: обсуждены методические аспекты педагогических инноваций в подготовке учителя начальных классов и воспитателей дошкольных учреждений, психологические аспекты образовательных технологий в начальной школе, современное содержание

педагогического образования в средних специальных учебных заведениях, эколого-краеведческая подготовка учителей и учащихся начальных классов.

В ходе работы конференции представлена выставка научно-методической и учебной литературы, которая отражала многообразие научных исследований преподавателей кафедры факультета ПИМНО и учебных заведений региона. На факультете успешно претворяется в жизнь программа сотрудничества по образованию с представителями научных школ и направлений других государств.

Заключены международные договора о творческом сотрудничестве с Брянским государственным педагогическим университетом им. академика И.Г.Петровского (Россия), Новгородским региональным центром развития образования (Россия), институтом музыкального воспитания высшей педагогической школы им. Т.Котарбинского (Зелена Гура, Польша), Белцким государственным университетом имени А.Руссо (Республика Молдова). В результате совместной работы опубликованы в зарубежных сборниках и изданиях научно-методические материалы Крука Б.А., Кирбай Р.О., Бондарь С.Р., Лисовского Л.А., Галенко С.Н., Брынзарей Ю.Г., Гришкиной Т.И., Овсюка А.Н., Дедковской Е.Г. и др.

В первый день состоялось пленарное заседание, где были заслушаны доклады выступающих, по проблемам начальной школы и дошкольных учреждений. Лучшие солисты и коллективы художественной самодеятельности факультета представили участникам конференции разнообразную в музыкальном и жанровом отношении концертную программу, выступавший народный баянный оркестр (руководитель Г.В.Каткова), народный хор преподавателей и студентов (руководитель А.Н. Овсюк), трио «Элегия» (руководитель Е.Г. Дедковская), цимбальное трио (руководитель Г.В. Каткова), солисты и другие артисты порадовали своих слушателей высоким профессиональным уровнем исполнения. В программу первого дня конференции также входила экскурсия по городу Мозырю, и в картинную галерею в Кричином.

Во второй день работы конференции работали секции, где обсуждались доклады, решались проблемные ситуации, предлагались новые технологии работы с учащимися. За круглым столом участники подвели итоги, отметив плодотворную, активную работу участников и хозяев конференции. Завершилась работа конференции концертом народного хора преподавателей и студентов факультета. Гости покинули наш город с чувством удовлетворения и благодарности.

КРЫТЫКА І БІБЛІЯГРАФІЯ

В.И. Парфенов, О.М. Масловский, В.В. Валетов и др.
 Флора и растительность Полесского государственного радиационно-экологического заповедника

ФЛОРА И РАСТИТЕЛЬНОСТЬ
 ПОЛЕССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
 РАДИАЦИОННО-ЭКОЛОГИЧЕСКОГО
 ЗАПОВЕДНИКА

Флора и растительность Полесского государственного радиационно-экологического заповедника / В.И. Парфенов, О.М. Масловский, В.В. Валетов и др. – Мозырь: ООО «Белый Ветер», 2002. – 112 с. ISBN 985-447-324-4

В книге представлены результаты комплексных многолетних исследований флоры и растительности заповедника. Подробно охарактеризована флора сосудистых растений, редкие и охраняемые виды, уникальные и фитоценотически ценные растительные сообщества. На территории Полесского заповедника выявлено значительное видовое разнообразие, которое позволяет говорить о большом значении ПГРЭЗ в сохранении биоразнообразия и охране природы не только для республики, но и Восточной Европы.

Представляет интерес для ботаников, лесоводов, экологов, специалистов охраны природы, преподавателей, аспирантов и студентов вузов.

УДК 581.9 (476)

ББК 44.9

В. Шур. Анамастычная лексіка ў беларускай мастацкай літаратуры

Шур В. Анамастычная лексіка ў беларускай мастацкай літаратуры. – Мн.: УП «Тэхнапрынт», 2002. – 228 с.

ISBN 985-464-198-8

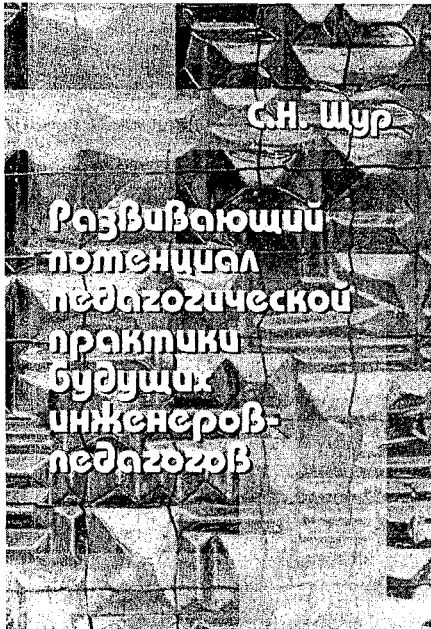
Манаграфія прысвечана адной з актуальных галін мовазнаўства – літаратурнай анамастыцы. На прыкладах з твораў беларускіх пісьменнікаў прасочана іх майстэрства ў выбары і апрацоўцы разнастайных онімаў – асабовых уласных імёнаў, мянушак, прозвішчаў, тапонімаў, паказана месца і роля онімаў у стварэнні літаратурных вобразаў, у перадачы і стварэнні нацыянальнага і рэгіянальнага каларыту, апісаны спосабы ўвядзення анамастычных адзінак у мастацкі тэкст і інш.

Прызначаецца усім, хто цікавіцца беларускай антрапаніміяй і тапаніміяй.

УДК 826

ББК 81.2 (4Бел)

**С.Н. Щур. Развивающий потенциал педагогической практики
будущих инженеров-педагогов**

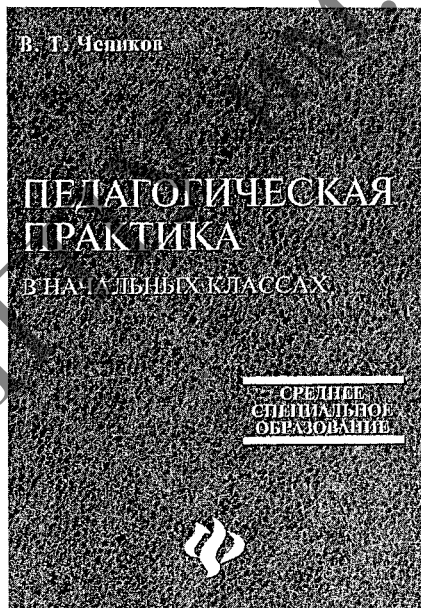
УДК 378.637:371.388
ББК 74.58

Щур С.Н. Развивающий потенциал педагогической практики будущих инженеров-педагогов / Под ред. Б.В. Пальчевского. – Минск: Технопринт, 2002. – 228 с.: ил.

ISBN 985-464-223-2

В монографии представлены результаты исследования проблем и перспектив развития педагогической практики как составного компонента целостной профессиональной подготовки инженеров-педагогов в вузах. В контексте всего содержания монографии (от анализа современного состояния вопроса через моделирование, концептуализацию и технологизацию к предъявлению результатов экспериментальной проверки) автор дает трактовку разных аспектов организации, структуры и содержания педагогической практики в процессе подготовки инженеров-педагогов.

В.Т. Чепиков. Педагогическая практика в начальных классах

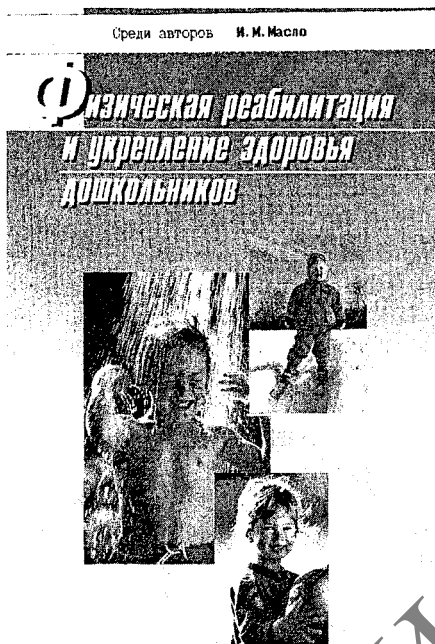
Чепиков В.Т. Педагогическая практика в начальных классах / Серия «Учебники и учебные пособия». – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2002. – 288 с.

ISBN 5-222-02091-6

В учебном пособии определяются цели, задачи и содержание педагогической практики студентов в начальной школе, даются конкретные методические рекомендации по организации, проведению и выполнению ее заданий.

ББК 74.02

**Г.И. Нарскин, М.В. Коняхин, О.А. Ковалева и др.
Физическая реабилитация и укрепление здоровья дошкольников**

Физическая реабилитация и укрепление здоровья дошкольников: Пособие для педагогов дошкольных учреждений / Г.И. Нарскин, М.В. Коняхин, О.А. Ковалева и др.; Под ред. Г.И. Нарскина. – Мн.: Польша, 2002. – 176 с.

ISBN 985-07-0438-1

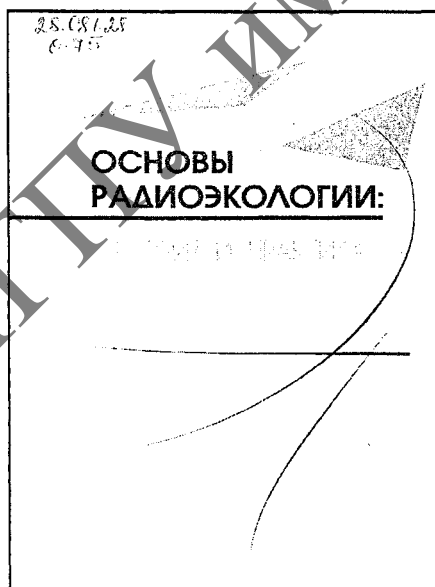
Представлены материалы по физической реабилитации детей дошкольного возраста средствами физической культуры. Рассмотрены вопросы планирования и организации физкультурно-оздоровительной работы, закаливания, рационального питания, физио- и фитотерапии. Описаны комплексы лечебной и оздоровительной физкультуры.

Пособие рассчитано на педагогов и медицинских работников дошкольных учреждений, преподавателей, студентов и учащихся педагогических учебных заведений.

УДК 373.21.037.1 (072)

ББК 74.102

**А.И. Пинчук, С.Д. Шаврей, Н.М. Дайнеко и др.
Основы радиозэкологии: теория и практика**

Основы радиозэкологии: Теория и практика / А.И. Пинчук и др.; Под ред. А.И. Пинчука. – Мозырь: ООО “Белый Ветер”, 2002. – 76 с.

ISBN 985-452-326-1

В книге дается целостное представление обо всем комплексе вопросов и проблем, связанных с последствиями катастрофы на ЧАЭС. Затронуты как вопросы ядерной физики, дозиметрии и радиометрии, так и вопросы миграции и круговорота радионуклидов в биосфере, воздействие ионизирующего излучения на экологические системы. В книге приводятся эффективные практические рекомендации по снижению дополнительного внешнего и внутреннего облучения, что позволит существенно снизить дозовую нагрузку на организм.

Для учащихся старших классов школ,

практических работников и широкого круга читателей, интересующихся жизненно важными проблемами проживания на радиационно загрязненной территории.

УДК 372.8

ББК 74.264

Серебряные колокола...

Для редколлегии журнала «Тэхналагічная адукацыя» уже стало традицией готовить специальные выпуски с разносторонней информацией о деятельности тех или иных коллективов, достигших высоких результатов в сфере технологического образования. Данный выпуск посвящен единственной в Беларуси кафедре методики технологического образования Мозырьского государственного педагогического университета, которая отмечает свой серебряный юбилей. На этом большом пути коллектив двигался по этапам: выбора, определения, становления, функционирования и развития.

За эти годы произошла смена поколения преподавателей кафедры, возникли такие инновационные направления деятельности, как создание базовых нормативных документов, подготовка и издание учебников и учебных пособий, методического обеспечения, образцов технологической деятельности и многое другое. Выпускники кафедры «бороздят океан» в сфере образования, являются активными носителями идей и наработок, которыми с ними поделились их педагоги. Многие сотрудники и выпускники кафедры методики технологического образования стали членами редколлегии и постоянными авторами нашего журнала. Без ваших материалов, уважаемые коллеги, редколлегия не мыслит движения по пути развития технологического образования в Беларуси, а значит, по пути прогресса общества.

До встречи на золотом юбилее!!!

Б.В. Пальчевский, главный редактор журнала, доктор педагогических наук, профессор, академик Международной академии технического образования

В.Ф. Русецкий. Коммуникативная компетенция учителя-филолога: теория и практика формирования

Русецкий В.Ф. Коммуникативная компетенция учителя-филолога: теория и практика формирования. – Мн.: БГУ, 2001. – 186 с.

ISBN 985-445-586-6

Монография посвящена проблеме формирования профессиональной коммуникативной компетенции учителя-филолога. В работе анализируются теоретические основания построения методической системы, характеризуются особенности речевой коммуникации в профессиональной деятельности учителя-филолога, описывается методика формирования профессиональной коммуникативной компетенции учителя-русиста в процессе изучения основных и специальных лингвистических курсов в педагогическом вузе.

Для исследователей-методистов, преподавателей вузов, аспирантов.

УДК 808.2 (072.8) + 82.085

ББК 81.2 Рус-9 + 83.7

РЭФЕРАТЫ

УДК 519.10

С.Е. Бухтояров, В.А. Емеличев. О мере устойчивости векторной линейной комбинаторной задачи с обобщенным принципом оптимальности // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 3.

Рассматривается векторная (многокритериальная) линейная комбинаторная задача с обобщенным принципом оптимальности, включающим в частности и паретовский. Исследуется предельный уровень независимых возмущений параметров частных критериев, при которых не появляются новые эффективные решения, хотя прежние могут исчезать.

Библ. – 9 назв.

УДК 519.240

М.Д. Юдин. Об аппроксимации распределений сумм m_n -зависимых случайных векторов, когда координаты сумм независимы. // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 8.

Исходя из полученных ранее автором канонического представления предельных распределений сумм зависимых случайных величин, строятся сопровождающие распределения для распределений сумм зависимых случайных векторов. Находятся оценки аппроксимации распределений сумм m_n -зависимых случайных векторов сопровождающими распределениями в случае ограниченных и неограниченных дисперсий, когда координаты сумм векторов независимы.

Библ. – 6 назв.

УДК 517.917

В.В. Шкут. Качественное исследование кубической системы второго порядка, имеющей частный интеграл в виде замкнутой алгебраической кривой шестого порядка // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 13.

Проведено качественное исследование в целом кубической системы второго порядка при наличии у неё частного интеграла в виде одной замкнутой алгебраической кривой шестого порядка.

Библ. – 3 назв.

УДК 512.542

В.В. Бобр. О разрешимости неприводимых линейных групп произвольной степени // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 18.

Найдены условия, при которых π -разрешимая комплексная линейная группа произвольной степени будет разрешимой.

Библ. – 11 назв.

УДК 666.763.42

М.И. Кузьменков, Г.Н. Некрасова. Исследование процесса получения стабилизированного доломитового клинкера // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 24.

В статье описаны результаты исследования процесса получения стабилизированного доломитового клинкера. Изучено влияние химического состава сырьевой смеси, температуры, времени обжига и добавок на стабилизацию γ -модификации $2\text{CaO}\cdot\text{SiO}_2$.

Разработан технологический процесс получения огнеупорного бетона на основе доломитового клинкера, который может применяться при высоких рабочих температурах.

Библ. – 7 назв.

УДК 56

В.Г. Ропот, В.В. Валетов, В.В. Степанчик. Санитарное состояние молодняков сосны в зоне влияния Мозырского нефтеперерабатывающего завода // Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. – 2002. – № 7. – С. 30.

Исследования санитарного состояния молодняков сосны в мшистом типе леса, расположенных на различном удалении от Мозырского промышленного узла. Результаты исследований способствуют разработке способов оптимизации лесовыращивания в техногенно загрязненных регионах.

Библ. – 13 назв.

УДК 625.1 (476) (091)

С.Б. Жихарев. Из истории железнодорожного строительства на Полесье в 80-е годы XIX века // Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. – 2002. – № 7. – С. 36.

Исследована проблема государственного железнодорожного строительства на территории белорусского Полесья в 80-е гг. XIX в. Анализируется влияние крупномасштабного железнодорожного строительства на экономическое развитие обозначенного региона. Впервые в научный оборот введены ранее не опубликованные материалы российских архивов.

Библ. – 17 назв.

УДК 398

В.С. Новак. Русальная абраднасць і паэзія на Гомельшчыне (лакальна-рэгіянальная адметнасць) // Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. – 2002. – № 7. – С. 42.

На аснове сучасных экспедыцыйны фальклорна-этнаграфічных запісаў характарызуецца рэгіянальная абрадавая з’ява Гомельшчыны – абрад праводзін русалкі, аналізуюцца асобныя цікавыя мясцовыя версіі.

Библ. – 16 назв.

УДК 398

В.С. Новак. Мясцовая спецыфіка юр’еўскіх абрадаў і песень // Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. – 2002. – № 7. – С. 57.

На матэрыяле канкрэтных фальклорна-этнаграфічных запісаў, зробленых пад час экспедыцый, разглядаюцца лакальныя адметнасці юраўскіх абрадаў і песень на тэрыторыі Гомельскай вобласці.

Библ. – 4 назв.

УДК 398

А.А. Кастрыца. Міфалагічнае светаўспрыманне жыхароў Мазыршчыны // Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. – 2002. – № 7. – С. 66.

Аснову артыкула склалі матэрыялы фальклорнай экспедыцыі ў Мазырскі раён. Разглядаюцца вытокі светапогляду, багацце народных вераванняў і асаблівасці міфалагічных уяўленняў жыхароў гэтага рэгіёна.

УДК 398

С.А. Вергеенко. Заговорные традиции на Гомельщине // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 71.

На конкретном фольклорно-этнографическом материале рассматриваются вопросы особенностей бытования отдельных тематических групп заговорных формул на территории Гомельщины, их философской природы, происхождения, структуры, поэтики.

Библ. – 2 назв.

УДК 801.3.26

В.В. Шур. Гаваркія онімы ў творах беларускай мастацкай літаратуры (на прыкладах з твораў Якуба Коласа) // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 76.

Разглядаюцца тыповыя асаблівасці разнавіднасцей гаваркіх онімаў (прозвішчаў) у творах Якуба Коласа, даецца тлумачэнне з'яўлення ў онімах канатацыйных прырашчэнняў.

Библ. – 8 назв.

УДК 808.26-05.3

В.А. Ляшчынская. Семантычныя зрухі слоў у паэзіі Янкі Купалы // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 81.

Исследуется процесс формирования семантических сдвигов слова в пределах поэтического контекста: обогащение семантики слова или активизация заложенных в нем сем; выявляются семантические комплексы, характерные поэзии Янки Купалы, и решение им проблемы обновления стертых метафор.

Библ. – 6 назв.

УДК 808.26-087

З.У. Шведава. Семантычная характарыстыка адантрапанімічных прыметнікаў у мове актаў XVI–XVII стст. // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 87.

Проведена семантическая характеристика отантропонимических прилагательных, на основе чего выявлены их группы в присубстантивной позиции и установлена степень употребления каждой из них.

Библ. – 6 назв.

УДК 808.26-085.3

А.Р. Рыбакова. Функцыянальна-стылістычны аспект парцэляцыі ў паэтычным кантэксце // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 92.

Исследуются стилистические потенции парцелированных конструкций в поэтическом контексте. Выявлена закономерность: степень экспрессивизации поэтической речи определяется особенностями структурно-композиционной организации парцеллята.

Библ. – 18 назв.

УДК 808.26

М.У. Буракова. Марфалагічны спосаб утварэння юрыдычных тэрмінаў // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 97.

Рассматривается образование юридических терминов с помощью различных словообразовательных аффиксов, выделяются разновидности морфологического

способа (суффиксальный, префиксальный, префиксально-суффиксальный, сложение слов и основ, нулевая аффиксация), отмечаются морфологические явления, сопровождающие образование юридических терминов.

Библ. – 10 назв.

УДК 801.561.26

Б.А. Крук. Эліпсіс дзеясловаў успрыняцця ў бяззлучнікавым складаным сказе // Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. – 2002. – № 7. – С. 101.

Даследуецца бяззлучнікавы складаны сказ як асобны структурна-семантычны тып складанага сказа. Прадмет даследавання – эліпсіс дзеясловаў успрыняцця ў структуры бяззлучнікавага складанага сказа.

Библ. – 2 назв.

УДК 808.26

Л.М. Мазуркевіч. Матываваныя назвы лекавых раслін (на матэрыяле ўсходнепалескіх гаворак) // Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. – 2002. – № 7. – С. 104.

Артыкул прысвечаны праблеме вывучэння батанічных лексічных сродкаў народнай медыцыны, у прыватнасці, матываваных назваў лекавых раслін. Аналізуецца адна з найбольш аб'ёмных прадметна-тэматычных груп акрэсленага пласта лексікі.

Библ. – 16 назв.

УДК 808.2-086 (043.3) + 82.08 (043.3)

Т.А. Михалкина. Об одной лексической группе в произведениях А.И. Солженицына // Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. – 2002. – № 7. – С. 109.

Исследуются жаргонизмы, из художественной прозы и публицистики А.И.Солженицына с точки зрения тематической принадлежности, словообразовательных особенностей и стилистических функций. Слова данной лексической группы в произведениях писателя отличаются тематическим разнообразием. В сфере производных жаргонизмов преобладает внежаргонная и внутрижаргонная мутационная деривация. Многие жаргонизмы экспрессивны благодаря суффиксам, входящим в их словообразовательную структуру. В произведениях исследуемые слова служат целям характерологии, выражения эмоциональной оценки, создания локального и социального колорита. Включение жаргонизмов в язык произведений вполне оправданно.

Библ. – 10 назв.

УДК 808.26

Н.А. Барысенка. Гістарызмы ў раманах Леаніда Дайнекі // Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. – 2002. – № 7. – С. 113.

На канкрэтным матэрыяле характарызуюцца лексіка-семантычныя групы гістарызмаў, а таксама іх роля ў захаванні моўнага каларыту пэўнай гістарычнай эпохі. Звяртаецца ўвага на словаўтваральныя магчымасці і здольнасць стварэння вобразнай карціны апавядання сродкамі намінацыі.

Библ. – 5 назв.

УКД 159.923

Е.И. Комкова. Социальная культура и индивидуальность личности // Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. – 2002. – № 7. – С. 117.

Рассматривается вопрос о социальных условиях формирования индивидуальности личности с точки зрения гросскультурной психологии. В основу положены результаты американских исследователей, которые изучали формирование личности ребенка в зависимости от разных социальных, этнических и культурных условий.

Библ. – 23 назв.

УДК 159.923

С.П. Попова. Половая идентичность и воспитание личности // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 123.

Отмечается влияние результатов овладения индивидом половой ролью на процессы личностного самоопределения и формирование базовых установок в отношении самого себя.

Библ. – 15 назв.

УДК 53(07)

Ж.И. Равуцкая. Педагогические условия формирования проектировочных умений будущего учителя физики // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 128.

Выделяются и описываются педагогические условия формирования проектировочных умений будущего учителя физики в процессе профессиональной подготовки.

Библ. – 12 назв.

УДК 378.637:371.13:513

В.В. Пакутайте. Проблема подготовки будущих учителей математики к дифференцированному обучению школьников // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 135.

Выявлены специальные умения учителя математики, необходимые для проведения дифференцированного обучения школьников и базовые условия для формирования выделенных умений.

Библ. – 1 назв.

УДК 78.083.4

Е.Г. Дедковская. Авторская песня на уроках музыки в старших классах (из опыта работы) // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 137.

Построена модель решения задачи формирования музыкальной культуры школьников средствами молодежного жанра авторской песни, развития эстетического отношения школьников к жанру.

Библ. – 3 библ.

УДК 632.952:633.14 «324»

А.И. Немкович, Г.В. Жила. Перспективы применения препарата агат-25К на озимой ржи // *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.* – 2002. – № 7. – С. 143.

Показано, что препарат агат-25К повышает иммунитет растений к различным возбудителям болезней, стимулирует рост растений и увеличивает их урожайность. В производственных условиях, семена, которые перед посевом были обработаны агатом-25К (40 г/т) и дважды им обработанные по вегетирующим растениям (50 г/га и 50 г/га) на 4,2% слабее поражались снежной плесенью, на 1,7% – ринхоспориозом, на 0,8% – мучнистой росой и на 37% – бурой ржавчиной. Эффективность агата-25К в подавлении формирования стром спорыньи составляла от 20 до 75%.

АЎТАРЫ НУМАРА

- Бухтояров Сергей Евгеньевич Студент механико–математического факультета Белорусского государственного университета
- Емеличев Владимир Алексеевич доктор физико–математических наук, профессор механико–математического факультета Белорусского государственного университета
- Юдин Михаил Дмитриевич доктор физико–математических наук, профессор кафедры алгебры и математического анализа Мозырского государственного педагогического университета
- Шкут Василий Владимирович кандидат физико–математических наук, доцент, зав. кафедрой алгебры и математического анализа Мозырского государственного педагогического университета
- Бобр Владислав Викторович Институт математики Национальной Академии наук Беларуси
- Кузьменков Михаил Иванович зав. кафедрой химических технологий вяжущих материалов, доктор технических наук, профессор Белорусского государственного технического университета
- Некрасова Галина Николаевна старший преподаватель кафедры основ строительства и методики преподавания строительных дисциплин Мозырского государственного педагогического университета
- Ропот Владимир Григорьевич лесничий, Мозырский опытный лесхоз
- Валетов Валентин Васильевич доктор биологических наук, член-корреспондент Белорусской академии образования, профессор, ректор Мозырского государственного педагогического университета
- Степанчик Валерий Викторович кандидат сельскохозяйственных наук, Институт леса НАН Беларуси

Жихарев Сергей Борисович	аспірант кафедры истории России исторического факультета Белорусского государственного университета
Новак Валянціна Станіславаўна	кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай літаратуры Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф.Скарыны
Кастрыца Алена Аляксандраўна	аспірант Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклора АН РБ
Вергеенко Светлана Анатольевна	соискатель кафедры белорусской литературы Гомельского государственного университета им. Ф.Скорины
Шур Васіль Васільевіч	дацэнт, кандыдат філалагічных навук, прафесар кафедры беларускай мовы Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта
Ляшчынская Вольга Аляксеўна	прафесар кафедры беларускай мовы, дактарант Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф.Скарыны
Шведава Зоя Ўладзіміраўна	аспірант кафедры беларускай мовы Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф.Скарыны
Рыбакова Алена Рыгораўна	аспірантка Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф.Скарыны, намеснік дырэктара па выхаваўчай рабоце Гомельскага дзяржаўнага педагагічнага каледжа імя Л.С.Выгоцкага
Буракова Марына Ўладзіміраўна	выкладчык кафедры беларускай і замежных моў Гомельскага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта імя П.О.Сухого
Крук Барыс Аляксеявіч	кандыдат філалагічных навук, дэкан факультэта педагогікі і методыкі пачатковага навучання Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта
Мазуркевіч Людміла Мікалаеўна	аспірантка кафедры беларускага мовазнаўства Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта

Михалкина Тамара Анатольевна

кандидат филологических наук,
доцент кафедры русского, общего и
славянского языкознания Гомельского
государственного университета
им.Ф.Скорины

Барысенка Наталля Аляксееўна

аспірантка кафедры беларускай
мовы Мазырскага дзяржаўнага
універсітэта

Комкова Елена Ивановна

кандидат психологических наук,
доцент, докторант кафедры общей и
детской психологии Белорусского
государственного педагогического
университета им. М.Танка

Попова Снежана

гл. ас. д-р Юго-Западного
университета “Неофит Рилски”,
г. Благоевград, Болгария

Равуцкая Жанна Ивановна

ассистент кафедры общей физики и
методики преподавания физики
Мозырского государственного
педагогического университета

Пакштайте Виолета Валентиновна

● старший преподаватель кафедры
математики и методики преподавания
метематики Мозырского
государственного педагогического
университета

Дедковская Елена Григорьевна

старший преподаватель кафедры
музыки и методики преподавания
музыки Мозырского государственного
педагогического университета

Немкович Андрей Иванович

кандидат биологических наук,
доцент кафедры экологии и основ
медицинских знаний Мозырского
государственного педагогического
университета

Жила Галина Викторовна

кандидат сельскохозяйственных
наук, доцент кафедры экологии и основ
медицинских знаний Мозырского
государственного педагогического
университета

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. Статьи объёмом до 8 страниц печатного текста на русском или белорусском языке в одном экземпляре направлять по адресу: 247760 Гомельская обл., г.Мозырь, ул. Студенческая, 28. В этот объём входят таблицы, фотоснимки, графики, рисунки, список использованной литературы. Текст должен быть набран на компьютерной технике (Word 95, 97, 2000 for Windows), шрифт Times New Roman, 14.

2. В левом верхнем углу размещается индекс УДК.

3. Через 1 интервал в центре страницы помещаются инициалы и фамилия автора (авторов). Далее через 1 интервал заглавными буквами без переносов печатается название статьи. Ниже через два интервала, с абзацного отступа, печатается текст.

4. Термины и основные понятия печатаются жирным шрифтом.

5. Поля рукописи – левое, правое, нижнее, верхнее – по 25 мм.

6. К рукописи прилагаются:

а) сведения об авторе (фамилия, имя, отчество полностью; учёная степень и звание, место работы, адрес для переписки, рабочий и домашний номера телефона);

б) рекомендация кафедры, научной лаборатории или учреждения образования;

в) рецензия специалиста в данной области;

г) реферат (аннотация) на русском или белорусском языке;

д) резюме на английском языке;

е) электронный вариант статьи на дискете 3,5" (Текст должен быть набран на компьютерной технике (Word 95,97,2000 for Windows), шрифт Times New Roman, 14).

7. Редколлегия журнала проводит экспертизу полученных материалов и может дополнительно рецензировать статьи. Основными критериями при оценке являются новизна, актуальность и информативность материала. Если по рекомендации рецензента рукопись возвращается на доработку, то она вновь рассматривается редколлекцией и датой поступления считается день представления последнего варианта.

8. Приведённые в тексте статьи ссылки на источники литературы обозначаются порядковым числом в квадратных скобках по порядку цитирования. Список литературы оформляется в соответствии с требованиями ГОСТа 7.1-84.

Примеры оформления библиографического описания в списке источников, приводимом в статье:

1. Літвіненка У.А. Фактары тэхналагічнага прагрэсу і праблема яго аптымізацыі // Весні Акад. Навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 1994. – № 2. – С. 19-26.

2. Василевич Г.А. Верховный совет Республики Беларусь: Правовые вопросы деятельности. – Минск: Белорус. Кадр. центр «Профессионал», 1993. – 288 с.

3. Larsen R.P. Computer-Aided Preliminary Layout Design of Customized MOS Array // IEEE Trans. of Computers. – 1971. – Vol. EC-20, № 5. – P. 512-523.

4. Социология и психология чтения: Сб. ст. / Редкол.: Н.М. Сикорский (гл. ред.) и др. – М.: Книга, 1979. – 230 с.

Рукописи, оформленные без соблюдения этих правил, к рассмотрению не принимаются.

Желаем успеха!